

Tartalom

108. ÉVF.

2012. ŐSZ

3. SZÁM

Knipf-Komlósi Erzsébet – Müller Márta: A magyarországi német nyelvjárások szótára. Egy készülő nyelvjárássziget-szótárról. 257

H. Varga Márta: A nyitótövekről 269

Slíz Mariann: Tulajdonnév és kategorizáció 282

Tóth Valéria: Patrocíniumi településnevek Európában 292

Szentgyörgyi Rudolf: A veszprémvölgyi apácamonostor görög nyelvű adománylevele – legelső hazai nyelvemlékünk? 303

Kisebb közlemények. *Honti László: Hangtörténeti észrevételek a magyar–török kapcsolatok ürügyén.* 322 – *Tóth Endre: A veszprémvölgyi kolostor alapításáról és Imre herceg menyasszonyáról.* 327 – *Holler László: Megjegyzések Tóth Endre hozzászólásához* 330

Szó- és szólásmagyarázatok. *Beke József: Adatok az en, ten, min, tin névmási alakok irodalmi nyelvi előfordulásához.* 332 – *Büky László: Vargamesterséggel kapcsolatos műszók az „Erdélyi magyar szótörténeti tár”-ból.* 334 – *Horváth László: Hozzászólás a szurkol származtatásához* 336

Tudománytörténet. *Szili Katalin: Bél Mátyás Sprachmeistere újra és újra* 341

Szemle. *Major Hajnalka: Rhetorik und Stilistik. Ein internationales Handbuch historischer und systematischer Forschung. Band 1.* 358 – *Angyal László: Baukó János, Ragadványnévvizsgálatok kétnyelvű környezetben.* 365 – *Rácz Anita: Bölcskei Andrea, A magyar településnevek korrelációs rendszerének alakulása a természetes névadás korszakában.* 367 – *Ladányi Mária: Kontra Miklós – Borbély Anna, A Budapesti Szociolingvisztikai Interjú (BUSZ I-2) egydimenziós tesztadatai* 370

Társasági ügyek. *Antalné Szabó Ágnes: A nyolcvanéves Grétsy László köszöntése.* 373 – *Knipf-Komlósi Erzsébet: Manherz Károly hetvenéves* 376

Nyelvtörténeti adatok. *Mizser Lajos: Bereg megye 1570. évi személynevei* 378

Levélszekrény. *Cseresnyési László írja.* – *Mártonfi Attila írja* 381

Szerzők

MAGYAR NYELV

108. ÉVF.

2012. ŐSZ

3. SZÁM

A magyarországi német nyelvjárások szótára* Egy készülő nyelvjárásziget-szótárról

1. Bevezető megjegyzések. – E tanulmány a magyarországi német nyelvjárások tájszótáráról (Wörterbuch der ungarndeutschen Mundarten, WUM.), létrehozásának szükségességéről és körülményeiről, a szótár céljairól, koncepciójáról, a korpusz kialakításáról, az adatbázis internetes felületéről, valamint a szótár tervezett makro- és mikrostruktúrájáról szól. Az intézményi körülmények között megkezdett szótárszerkesztési munkák háttérét a 2010-ben elnyert 81342. számú OTKA-pályázat biztosítja.

2. Előzmények. – A II. világháború után Magyarországon is bekövetkezett társadalmi, gazdasági és szociális változások, valamint azok következményei, a többségi és a kisebbségi nyelvek sajátos viszonyának, így a kisebbségi nyelvek diglosszális szerepének változásai szükségessé tették, hogy a Magyarországon honos kisebbségek nyelvére, kultúrájára kiemelten figyeljünk, azok ápolását társadalmilag is fontos feladatnak tekintsük. Ismeretes, hogy Magyarországon a német ajkú lakosság nyelvjárásvesztése különösen az 1960-as évek óta olyan mértékben gyorsult fel, hogy ez az érintett német dialektusok leépülését, illetve megszűnését vetíti előre (ERB–KNIPF 1999). A felnövekvő generációk túlnyomórészt magyar nyelvű primer szocializációja, e szocializáció (magyar) nyelvi lecsapódásai, az autochton német nyelvjárás beszélők számának csökkenése, valamint a nyelvjárás használat általános szűkülése és több más tényező is indokolja, hogy miért tartjuk fontosnak, sőt a nyelvi adatmentés céljából létfontosságúnak e nagyszabású projekt lebonyolítását, azaz a magyarországi német tájszótár összeállítását.

A magyarországi német nyelvjárások egy átfogó tájszótárban történő leírása nem új keletű elképzelés a magyarországi német dialektológia körében. Csak néhány nagy elődre utalva, TAFFERNER (1941: 340), MOLLAY (1986: 111), HUTTERER (1991: 188) és MANHERZ (1986) is hangsúlyozta a feladat jelentőségét. Mind magának a tájszótár létrehozásának a gondolata, mind a szótár koncepciójának és korpuszának kialakításához nélkülözhetetlen – elsősorban hangtani, alaktani, ritkábban szintaktikai és lexikális-szemantikai – tanulmányok és kutatások túlnyomó része is (HUTTERER 1963; MANHERZ 1977; SCHWALM 1979; KNIPF 1992; WILD 1994; ERB 1997; GERESCHER 1999) visszanyúlnak a 20. század második felére, amikor még sokkal több autentikus nyelvjárás beszélő állt

* A szerzők ezúton szeretnék kifejezni köszönetüket Manherz Károly egyetemi tanárnak és a MNy. által felkért két anonim lektornak a tanulmány szakmai bírálatáért.

a kutatók rendelkezésére, ugyanakkor a modern technika segítségével már jó minőségű audio- és videofelvételek is készülhettek. Különösen HUTTERER MIKLÓST foglalkoztatta a magyarországi német nyelvjárások hármasszerű enumerációjának a gondolata: az 1960-as években tervbe vett magyarországi német nyelvatlaszon kívül (amelynek első kötete 2008-ban ERB, BRENNER és MANHERZ szerkesztésében jelent meg) a német ajkú lakosság által lakott régióknak és a nyelvjárások tagoltságának megfelelően egy háromkötetes tájszótár és egy hangtár létrehozása is szerepelt az általa legfontosabbnak tartott tudományos célok között. A tájszótár korpusza átfogta volna a HUTTERER által A-területnek nevezett, többnyire bajor nyelvjárásokat a Dunántúli-középhegységben, a B-terület frank, hesseni, pfalzi, keletfrank, sváb és bajor keveréknyelvjárásait a Délnyugat-Dunántúlon és a Bácskában, valamint a C-terület bajor nyelvjárásait Magyarország nyugati határszélein. A mostanra már elkészült és hozzáférhetővé vált magyarországi német nyelvjárások hangtárának a Magyarországi Németek Kutatóközpontja ad otthont az ELTE Germanisztikai Intézetén belül.

3. A tájszótár céljai, funkciói, használói köre. – A tájszótár legfőbb célja, hogy a magyarországi német (eredetileg főként közép-, illetve délnémet) nyelvjárások szókincsét regisztrálja, leltárba vegye és dokumentálja (KÜHN 1982: 703). A regisztrálás minden szóbeli adatközlés vagy audiovizuális nyelvjárási anyag, illetve írott forrásban fellelhető szóforma rögzítésére vonatkozik. Az inventarizálás és az előbb nyomtatott, majd digitális szótár formájában tervezett dokumentálás kiterjed mindazokra a szókincsbeli egységekre (tőszavakra, képzett és összetett szavakra, szókapcsolatokra), amelyek denotátuma a német kisebbség tárgyi vagy fogalmi világához tartozik, amelyek hordozzák kisebbségi létük világnézetét, gondolkodásmódját, és amelyek betekintést nyújtanak beszédeseményeik során preferált jelölési szokásaikba és stratégiáikba. A szócikkek szerkesztése során a szótár nyelvjárási adatait szükséges és elégséges módon rendszernyelvészeti, továbbá kisebbségspecifikus, (szocio)kulturális információkkal is kommentáljuk, így a tájszótárt a nyelvész szakembereken kívül néprajzkutatók, történészek, kisebbségkutatók, valamint a laikus publikum, például a kisebbségi német nyelvet, illetve hon- és népismeretet tanító pedagógusok, nemzetiségi némettanár szakos hallgatók is használhatják majd.

A tájszótár funkcióját tekintve a németnyelvű szótártipológián belül (HAUSMANN 1989: 5) a dokumentációs lexikográfia kategóriájába illeszthető be, ugyanakkor lehetséges az is, hogy bel- és külföldi szakemberek, autochton nyelvjárási beszélők vagy laikus érdeklődők tradicionális, bidirekcionális szótárként (Gebrauchswörterbuch) is forgatni fogják (HESSKY 2002: 86). A metalexikográfiában a *-direkcionális* utótaggal képzett fogalmak alatt többnyire a szótár mikrostrukturáiban megjelenő nyelvek számára vonatkozó utalást értjük (HAUSMANN–WERNER 1991: 2742). Bár a német köznyelv és a magyarországi német nyelvjárások genealógiájukat tekintve egy nyelvnek tekintendők, a magyarországi német nyelvjárások szótárát a benne kodifikált, esetenként igen nagy fonetikai-fonológiai, morfológiai és lexikális-szemantikai távolságot mutató nyelvváltozatok miatt lehet bidirekcionális szótárnak (is) tekinteni. A tájszótár eme jellegét a magyaror-

szági német nyelvjárások archaikus volta, a letelepedés után a német ajkú telepe-
sek által hozott nyelvjárásoknak Magyarországon bekövetkezett grammatikai és
lexikális változásai, a nyelvjárás szókészletek lokális keveredése (más magyaror-
szági német és nem német szókészletekkel), valamint a német köznyelv geográfiai
távolságából adódó elszigetelt léte is alátámasztja.

4. A tájszótár adatbázisáról: a felhasznált források, a kivonatolás folyamata és a digitalizált korpusz jellemzői. – A II. világháború körül még homogénnek nevezett német nyelvjárások a 20. század második felétől a társadalmi és geográfiai mobilitás, az exogén és vegyes házasságok számának növekedése, a német köznyelv iskolarendszerű oktatása, valamint a nyelvjárás beszélni szókészleteinek zsugorodása és a nyelvjárás ezen körülményekkel összefüggő erodálódása következtében – különösen a nagyobb német ajkú közösségek, mint például nagyközségek vagy kisvárosok esetében – mind fonetikai, mind morfoszintaktikai, mind lexikális-szemantikai szempontból növekvő diverzitást mutatnak (MÜLLER 2010: 653, 2011: 59). A tájszótár korpuszát ezért egy internetalapú adatbázisból merítjük. A jelszóval védett adatbázisban (<http://bunda.220volt.rs>) azok a nyelvjárás adatok kerülnek rögzítésre, amelyek az adatgyűjtés helyszínénél szolgáló nyelvjárás közösség nyelvhasználatát prototipikus formában jelenítik meg, vagy olyan denotátummal rendelkeznek, amelyek a német kisebbség gazdasági-szociokulturális átstrukturálódása miatt már nem léteznek (pl. *Kluut rauskreike* 'Glut auskehren, paraszt kiszedni'; *Oouwaschiam* 'Ofenschirm, kályhavédő'; *Zwilkhose* 'Zwillichhose, sávolynadrág'). Az internetalapú adatbázis a mai Magyarország területén található német ajkú közösségek nyelvjárás szókészletének archiválására és a tájszótár korpuszána felépítésére hivatott, de az adatbázis információk kategóriáiban tárolt adatok lehetővé teszik majd, hogy szűrők beállításával további nyelvjárás korpuszokhoz jussunk, például a „kézműves, iparos” szűrő alkalmazásával mindaz a nyelvjárás anyag kinyerhető lesz, amelyet az adatbázisba való betápláláskor ezekkel a minősítésekkel láttak el.

A kivonatolás és digitalizálás a Magyarországi Németek Kutatóközpontjának hangtárában és cédulakatalógusaiban tárolt anyagokon kívül kiterjed az ELTE-n és a PTE-n megvédett PhD- és kisdoktori értekezések adataira, valamint mindazokra a tanulmányokra, amelyek nyelvjárás vagy néprajzi témákat dolgoztak fel és többnyire a *Beiträge zur Volksunde der Ungarndeutschen*, az *Ungarndeutsche Studien*, valamint az *Ungarndeutsches Archiv* és az *Ungarndeutsches Handwerk* című, az ELTE Germanisztikai Intézetének gondozásában megjelent sorozatokban olvashatók. A kicédulázandó disszertációk és tanulmányok korpuszai a klasszikus dialektológia módszerével (azaz direkt lekérdezéssel) nyert, audiokazettán is rögzített nyelvjárás adatokból állnak. A legkorábbi kivonatolt tanulmányok a 20. század elejéről származnak, hiszen a német nyelvjárások tudományos igényű feldolgozásának – valamint a német nyelvjárás adatok fonetikai lejegyzésének – kezdete az 1900-as évek elejére tehető. A csaknem száz évvel ezelőtti forrásmunkák kivonatolása azért is bír nagy jelentőséggel, mert általuk olyan helyi (egy-egy falura jellemző) nyelvjárások is bekerülnek az adatbázisba, ame-

lyek egykor német származású közössége mára teljes mértékben áttért a magyar nyelv használatára. Ilyen elmagyarosodott település például a Dunántúli-középhegységben Ißzimmer/Isztimér és Sirtz/Zirc. Jelen tanulmány megírásának időpontjában az internetalapú adatbázisban a következő 39 település, illetve régió reprezentatív nyelvjárási adatai találhatóak már meg: Bawaz/Babarc, Berzel/Ceglédbercel, Bogdan/Dunabogdány, Boglar/Vértesboglár, Deuschtel/Nagytevel, Edeck/Etyek, Elek/Elek, Feked/Feked, Gant/Gánt, Gara/Gara, Gestitz/Várgesztes, Großmanok/Nagymányok, Großnaarad/Nagynyárád, Hajosch/Hajós, Haschad/Hásságy, Heideboden/Mosoni-síkság, Jerking/Györköny, Jink/Gyöngy, Kimling/Dunakömlőd, Kosart/Egyházaskozár, Marka/Márkó, Marok/Márok, Nadwar/Nemesnádudvar, Ofner Bergland/Budai hegyvidék, Ohfala/Ófalu, Polan/Magyarpolány, Pula/Pula, Ratka/Rátka, Sadj/Szágy, Salak/Szalatnak, Schambek/Zsámbék, Senglasl/Szentlászló, Sulk/Szulok, Tarian/Tarján, Tschasartet/Császár-töltés, Waschkut/Vaskút, Wemend/Véménd, Werischwar/Pilisvörösvár és Willand/Villány. A már feldolgozott értekezések, tanulmányok és cikkek megjelenési évük szerinti megoszlását a következő ábra mutatja:

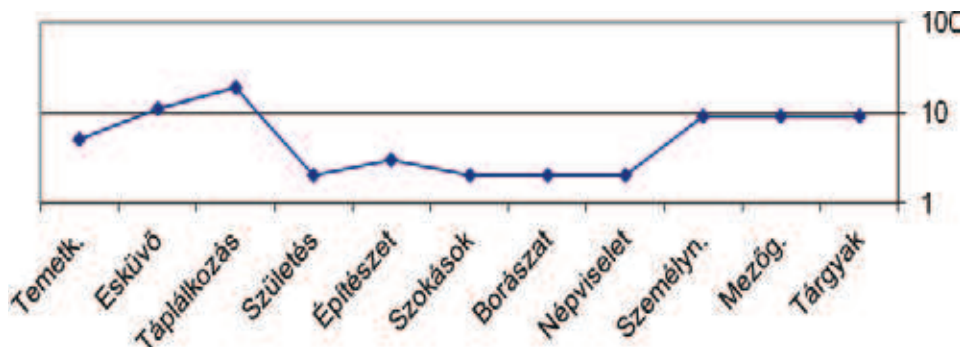
1. ábra

2010-ben kivonatolt tanulmányok megoszlása megjelenésük éve szerint

A grafikonból kiderül, hogy 1947 és 1970 között Magyarországon – elsősorban politikai okok miatt – nem jelent meg olyan tudományos dolgozat, amelynek a készülő tájszótár számára relevanciával bíró, jelentős nyelvjárási korpusza lett volna. Ugyanakkor figyelemre méltó, hogy a rendszerváltozás után, különösen 1995-ben és 1997-ben, hirtelen megemelkedett a tájszótár számára értékes adatokat tartalmazó megvédett dolgozatok és megjelent tanulmányok száma. A kivonatolt forrásművek a németek által lakott három nagy régió között eltérő módon oszlanak meg: az adatbázis legtöbb kutatópontja eddig a B-, illetve az A-területről származik, viszonylag alulreprezentáltak tekinthető a legkisebb és leghomogénebb nyelvjárási régió, a C-terület. Az adatbázis nyelvjárási adatainak témakörök szerinti szóródása nagymértékben függ a már kicédulázott munkák témájától.

2. ábra
2010-ben kivonatolt forrásmunkák témakörei

A legtöbb kivonatolt munka a népi táplálkozásnak a négy évszakban eltérően preferált nyersanyagait, eszközeit, az ételek és italok elkészítésének munkafázisait és a kész termékek neveit dolgozta fel. A második leggyakoribb témakör a házasságkötés („sváb esküvők”) szokáskörére, az íratlan esküvői öltözködési szabályokra és az esküvői lakoma részeire, illetve ezek elnevezéseire terjed ki. A témaköri reprezentáció szempontjából harmadik leggyakrabban felbukkanó téma a különböző rokonsági kapcsolatokat jelző, ezen kívül a melioratív vagy pejoratív személynevek és ragadványnevek, a flóra és fauna, valamint a hétköznapi használati tárgyak elnevezései.

A nyomtatott vagy kéziratos forrásmunkákat az ELTE és a PTE nemzetiségi német szakirányos hallgatói és egyetemi munkatársai Word formátumú dokumentumokban kivonatolják, majd az átnézett nyelvjárás adatokat manuálisan a tájszótár internetalapú adatbázisának megfelelő információs kategóriába töltik fel. Az így kódolt nyelvjárás adatok a világ bármely pontjáról internetkapcsolattal rendelkező számítógépről tetszőleges időpontban lehívhatóak. Az adatbázis felhasználóbarát felülete és a korlátlan internetes hozzáférési lehetőség egyrészt az adatbázis feltöltését, másrészt a szócikkírók későbbi adatbázis-használatát könnyíti meg.

Jelenleg kb. 12 000 autentikus nyelvjárás adatot és jelentéssel rendelkező adatbázis, amelyből gondos szelekció után kerülnek majd a későbbi tájszótár nyelvjárás adatai kiválasztásra. Az adatok egy része nyelvjárás kontextusból kiemelt tőszó (*Knjaupf* 'Knopf, gomb'; *Täüf* 'Teufel, ördög'; *kauche* 'kochen, főz'; *kaistan* 'gestern, tegnap') vagy összetett szó (*Hoiskaitn* 'Halskette, nyaklánc'; *Haumastüü* 'Hammerstiel, kalapácsnyél'; *Katowelprai* 'Kartoffelbrei, krumplipüré'), továbbá szegmentált képző (-ing: *Tsääd* 'Zeitung, újság'; iwa-: *iwamoagn* 'übermorgen, holnapután'; uu-: *uuaowhoidsäum* 'unaufhaltsam, folyamatosan, megállíthatatlanul'). A nyelvjárás adatok másik része jelzői szerkezetekből (*läawoams Wossa* 'lauwarmes Wasser, langyos víz'; *schleechts Broud* 'schlechtes Brot, romlott kenyér', *faula Kääs* 'verdorbenener Käse, romlott sajt'), kollokációkból (*kasichi Prää* 'blutjunge Braut, zsengekorú menyasszony'; *foischi Khots* 'falsche weibliche Person, hamis perszóna'), mondatokból, szólásokból, közmondásokból (*Aa Schwoim mocht kaa Suma* 'Eine Schwalbe macht keinen Sommer, Egy fecske

nem csinál nyarat'; *En pleeder Hunt wiet selden sot* 'Ein blöder Hund wird selten satt, Buta kutya ritkán lakik jól') és rövid szövegekből, elsősorban jeles alkalmakor, ünnepekkor mondott versikékből, mondókákból áll (*I winsch, i winsch, i waas näd woos. I stöi mi ins Winkl, kaipt's me woos! Loosts mi näd sou laung to stee, i muås in ooli Hääsa kee. 'Ich wünsche, ich wünsche, ich weiß nicht was. Ich stelle mich in die Ecke, gebt mir was! Lasset mich nicht so lange da stehen, ich muss in alle Häuser gehen; Kívánok, kívánok, nem is tudom, hogy mit. A sarokba beállok, adjatok valamit! Ne hagyjatok soká itt állnom, minden házba' kell járnom.*').

5. A szócikkek lemmatípusai. – Mivel a tájszótár a szemasiológia elvét követve az alfabetikus sorrendben felsorolt német köznyelvi címszavakból kiindulva archiválja és kommentálja a német nyelvjárási szókészletet, ezért a tájszótár címszóállományának kialakításánál a mai német köznyelv(ek) földrajzi variabilitását és pluricentrikusságát szem előtt tartva, az egynyelvű németországi német, illetve osztrák-német értelmező kéziszótárak lemmalistáit vettük figyelembe. A rendelkezésünkre álló nyelvi adatokat hosszú egyeztetések és szakmai viták után a dialektológusokból és lexikográfusokból álló szerkesztőbizottság döntése alapján négy lemmatípus alá vesszük be (3. ábra).

3. ábra

A WUM. lemmatípusai

1. lemmatípus: német köznyelvi alak nyelvjárási megfelelői;
2. lemmatípus: olyan lemmák, amelyeknek létezik köznyelvi formai ekvivalensük, de a nyelvjárási szó jelentése eltér a német köznyelvi ekvivalens jelentésétől;
3. lemmatípus: csak nyelvjárásban létező szóalak(ok);
4. lemmatípus: a német nyelvjárások nyelvi környezetéhez idomult jövevényszavak azaz:
 1. a) magyar jövevényszavak;
 1. b) hibridizációk;
 1. c) német nyelvjárási környezet által indukált hangváltozásokon átesett és ezért morfológiai szerkezetükben is megváltozott magyar jövevényszavak.

Az első lemmatípushoz azok a nyelvjárási szavak tartoznak, amelyek a mai köznyelvi ekvivalenseiktől formájukban nem, esetleg – metatézis, apokópa vagy egyéb hangtani változás miatt – csak kismértékben térnek el, miközben jelentésük teljes vagy nagymértékű egyezést mutat a köznyelvi megfelelőjük jelentésével, pl. *Prååt* 'Braut, menyasszony'; *spünj* 'spielen, játszik'; *oidj* 'alt; öreg, régi'. Ehhez a lemmatípushoz tartoznak azok a nyelvjárási szóösszetételek is, amelyek egyik része (többnyire: utótagja) megegyezik a köznyelvi lemma azonos részével (utótagjával), a nyelvjárási szóösszetétel másik része (többnyire: előtagja) viszont nem, ugyanakkor a formailag nem ekvivalens nyelvjárási kompozitumrész ugyanahhoz a jelentésmezőhöz tartozik, mint a köznyelvi ekvivalens vonatkozó része, pl. az *Altvadr* 'Großvater, nagyapa' esetében az *alt-* és *groß-* előtagok. Szintén az első lemmatípushoz csoportosíthatóak azok az adatok, amelyek a köznyelvi meg-

felelőiktől jelentésükben nem, csak grammatikai tulajdonságaikban (grammatikai nem, egyes vagy többes szám alakja, névszói vagy igei ragozás eltérő formái) különböznek, pl. *der Butter* 'die Butter, vaj' (grammatikai nem); *die Better* 'die Betten, ágyak' (többes szám); *ghupse* 'gehüpft, ugorva' (Partizip Perfekt).

A második lemmatípusba azok a nyelvjárási szavak sorolhatók, amelyeknek legalább egy jelentése eltér a német köznyelvi megfelelő jelentésétől, pl. *Fledermaus* 'Schmetterling, denevér', de 'pillangó' is, vagy *bled* 'blöd, buta', de 'használt' is.

A harmadik lemmatípus azokat a nyelvjárási szavakat foglalja magába, amelyek a mai német köznyelvben már nem léteznek, illetve csak szótári adatolással bizonyítható, hogy korábbi nyelvtörténeti stádiumokban a zárt német nyelvterületen léteztek volna, pl. *Halbscheid* 'Hälfte, vminek a fele', *iwerzwerch* 'quer; vmin át, keresztül'; *vrmegaje* 'prügeln; verekszik, megver'. Ezek a szűkebb értelemben vett nyelvjárási szavak jellemzően a magyarországi német nyelvjárásokon belül is csak egy-egy kisebb régióban fordulnak elő, sokszor olyan denotátummal rendelkeznek, amelyek a társadalmi-gazdasági modernizáció áldozatául estek, azaz amelyek ma már nem alkotják szerves részét a hétköznapi tevékenységeinek, illetve gondolkodásának. E harmadik lemmatípusba sorolt nyelvjárási szavakat tüzetes etimológiai vizsgálatnak kell alávetni, azaz 19. és 20. századi német egy nyelvű értelmező (pl. JOHANN CHRISTOPH ADELUNG „Grammatisch-kritisches Wörterbuch der hochdeutschen Mundart”, JOHANN ANDREAS SCHMELLER „Bayerisches Wörterbuch”, JACOB és WILHELM GRIMM „Deutsches Wörterbuch” c. műveiben) és etimológiai szótárakban, valamint a kutatópontok nyelvjárásának megfelelő belnémet tájszótárakban kell létezésüket verifikálni vagy elvetni, és csak a verifikált nyelvjárási szavakat lehet a harmadik lemmatípusba sorolni.

A negyedik lemmatípus azokat a használt (uzualizált) nyelvjárási jövevényszavakat fogja át, amelyek a magyarországi német nyelvjárások nyelvi környezetéhez idomulva más, környező nyelvből (többnyire a szerb, román, de leggyakrabban a magyar forrásnyelvből) kerültek át a német nyelvjárások szókészletébe. Ez a típus három további altípusra tagolódik. Az első alcsoportot a környező nyelvekből átvett nyelvjárási jövevényszavak alkotják, pl. *pipacs*, *bunda*, *áldomás*, *csikós*, *pekmes* (szerb 'lekvár'). A második alcsoportba a hibrid morfológiai struktúrájú szavak, pl. *gatjehose* 'férfi alsónadrág' < *gatya* + (*Unter*)*Hose* 'gatya + (alsó)nadrág'; *akárwer* 'akárki' < *akár* + *wer* 'akár + ki', míg a harmadik alcsoportba a hangalakjukban tipikus nyelvjárási hangváltozásokon átesett magyar jövevényszavak tartoznak, pl. *wika* < *bika* (elsősorban a felnémet nyelvjárásokban jellemző *b > w* hangcsere).

6. A tájszótár makro- és mikrostruktúrája. – A tájszótárral való szervezett körülmények közötti foglalkozás első évének egyik nagy eredménye, hogy kialakult a szótár makrostruktúrája. A tulajdonképpeni szótártestet, azaz a címszavak és a hozzájuk tartozó szócikkek listáját egy négy részből álló, tájékoztató jellegű fejezet vezeti be. Az első alfejezet rögzíti a tájszótár létrehozásának a szükségességét, céljait, funkcióit, illetve a használói célcsoportok körét. A második alfejezet a magyarországi németek telepítés- és településtörténetét te-

kinti át, amelyet a magyarországi németek település- és nyelvjárástérképe egészít ki. A harmadik alfejezet a hazánkban beszélt német nyelvjárások nyelvtani jellemzőit foglalja össze A-, B- és C-területek szerint, végül a negyedik alfejezet a tájszótár sikeres és gazdaságos használatához kíván adalékokkal szolgálni. A szótár effektív használatához szükséges útmutató információit a következő szempontok szerint csoportosítjuk: a címszavak kiválasztásának kritériumai és rendezése; címszótípusok (lemmatípusok) példacímszókkal; grammatikai információk a szócikkekben; a transzkripció eljárás hangértékei; etimológiai információk a szócikkekben; jelentések, pragmatikai információk és jelentésminősítések; a nyelvjárási adatok forrásai és a kutatópontok listája; néprajzi információk; a szótár utalásapparátusa és az utalások módja; rövidítések és szimbólumok listája, valamint a felhasznált forrásművek listája. A szótárt egy függelékrész zárja, amelyben a lemmatizált nyelvjárási adatok és a német köznyelvi megfelelőik regisztere, továbbá a szótárkészítés munkafázisairól, illetve a szótárról készült publikációk listája kerül elhelyezésre.

A szerkesztők egyik legnehezebb, legtöbb időt és szakmai vitát is igénylő feladatát a szótári mikrostruktúra kifejlesztése jelentette. A fentebb ismertetett négy lemmatípusnak megfelelően kialakultak az autoszemantikumok kötelező és opcionális pozícióit tartalmazó prototipikus mikrostruktúrák, amelyek alapján tesztelési céllal próbaszócikkek készültek. Az absztrakt mikrostruktúra információs kategóriáit a 4. ábra mutatja be:

4. ábra

A WUM. mikrostruktúrájának felépítése

Köznyelvi / stilizált nyelvjárási / uzualizált jövevényszó lemmapozíció	Tartalmi elemek
szócikkfej	grammatikai információk pozíciója (pl. szófajok, igeragozási osztály, Plur.tant./Sing.tant., időbeli segédigék, melléknévfokozás);
szócikktest	jelentéspozíció; nyelvjárási alakok pozíciója; grammatikai pozíció eltérő nyelvjárási grammatikai jellemzők részére; adatforrás; forrásmű megjelenési éve; stíluspozíció; szakterület; utalás az UDSA-ra (= Ungardeutscher Sprachatlas); szintagmaszintű nyelvjárási használati példa; szintagmaszintű nyelvjárási példa német köznyelvi átírata; utalás más szócikkre; adatforrás; forrásmű megjelenési éve; kategória jelentés megadásához; megjegyzés pozíció etimológiai vagy néprajzi információ részére; mondatszintű nyelvjárási használati példa; mondatszintű nyelvjárási példa német köznyelvi átírata; utalás más szócikkre; adatforrás; forrásmű megjelenési éve; megjegyzés pozíció etimológiai vagy néprajzi információ részére; etimológia-pozíció;

szócikkláb	utaláspozíció német tájszótárak adataira; utalás a szótárban lemmatizált azonos előtagú nyelvjárási szóösszetételre; utalás a szótárban lemmatizált azonos utótagú nyelvjárási szóösszetételre; magyarnyelvű ekvivalens pozíciója.
------------	--

A fenti absztrakt mikrostruktúra gyakorlati megvalósulását mutatják az alábbi próbaszócikkek, amelyek a tájszótár internetalapú adatbázisában található nyelvjárási adatok segítségével készültek el (5–7. ábrák):

5. ábra

A *Braut* címszó a WUM.-ban

Braut f **1.** Frau an ihrem Hochzeitstag: *Pråd* (Wr), *Praud* (Pm), *Praut* (Gd); *Prõt* (Dn). *I määcht pitn mit tä Junkfrau Praut ä Schtikl zn taunzn* Ich möchte bitten, mit der Jungfrau ~ ein Stückchen zu tanzen. (Formel bei der Übergabe der ~ an den folgenden Gast während des Ehrentanzes) (OB) BVU 1982; *khaasichi Praut*, blutjunge ~ (OB) BVU 1982; *Praut pikejn*, ~ ausbegehren (Pm) BVU 2002; *Den lasse mr net die Braut stehle!* Den lassen wir nicht die ~ stehlen! (Begleitworte der Burschen an den Bräutigam beim Abholen der ~) (Gd); *Praut scha*, ~ anschauen (Gd) **2.** Verlobte **3.** Freundin, Geliebte eines Mannes **4.** in Dn auch: Schwiegertochter. *No ä Schtikl, wäöl mä sou schäi(n) taunzn khäinä*, *No ä Schtikl, pis ti Praut au(n)faungt zn loochä, tas si en klaane Puem kriegt, tas iä tä Schoupf kuät schteet, tas ti Prautläit änaundä eän sujn. Fiän Hau(n) wosäs eäschtimoj kraat, fie ti Heifamin, tas si ä näichi Khundschoft kriägt (...)* (OB) BVU 1982 → -führermasche, -geschenk, -gewand, -jungfer, -kappe, -kranz, -paar, -rock, -schürze, -stand, -tanz, -teller, -zeit, Nach-, *menyasszony*.

6. ábra

Az *essen* címszó a WUM.-ban

essen stV. **1.** Nahrung zu sich nehmen: *aisn* (Wr), *es* (Bz), *esn* (Hn), *esn* (Dn) **2.** etw. als Nahrung zu sich nehmen, verzehren. *Lekwapraud aisin* Marmeladenbrot ~ (Wr) → Lekwar; *tsi Mitog esn* zu Mittag ~ (Dn); *Am Fräadoog hod ma kha Flääsch kaisn* (Wr) Am Freitag hat man kein Fleisch gegessen. **RAA:** *Wer net wel es, ter muss äs maaul net oppots*. Wer nicht will ~, der muss das Maul nicht abputzen (Bz) BVU 1982, *So mus me es: an knel in maul, an uf te kowel un an in aach*. So muss man ~: einen Knödel in dem Maul, einen auf der Gabel und einen im Auge (Bz) BVU 1982, *Wa me ti foschingskrepel in de son est, mus me ti osteraiier in de schtuwe es*. Wenn man die Faschingskrepel in der Sonne isst, muss man die Ostereier in der Stube ~ (Bz) BVU 1982. → Essen, Esszeug, *eszik*.

7. ábra

Az *alt* címszó a WUM.-ban

alt Adj **1.** nicht mehr jung: *oidj*, *öoidje* älter (Ek), *oid* (Gt), *ald* (Bn, Bz), *elde* älter (Sl), *öüdist* ältest (Gz) **RAA:** *Wan unzen Hevrkot än Noaan wel mach, noch lester än alde Man ti Fraa schtevrp*. Wenn unser Herrgott einen Narren will machen, noch lässt er einem ~en

Mann die Frau sterben (Bz) BVU 1982 **2.** eine bestimmte Zeit vorhanden, im Gebrauch befindlich: *aus dem altem Hus*, aus dem ~en Haus (Gz) UM 2006; *aldi Waikade*, ~er Weingarten (Bn) **3.** abw. bei Schimpfwörtern: *ojdi Khuuə*, ~e Kuh; *ojda Pouk*, ~er Bock; *ojdä Knäip*, ~er Kneip, *ojdä Schepərə*, ~e Mannsperson KM 1979 **RAA:** *än alde Pok komer es Tantse nimi (schwevr) paikepreng*. Einem ~en Bock kann man das Tanzen nicht mehr (schwer) beibringen (Bz) BVU 1982 → -gebacken, -gevätterisch, -wein → *öreg, régi*.

A szócikkek köznyelvi címszavait félkövér és álló betűtípussal jelenítjük meg, pl. **Heu** ('széna'), **opfern** ('feláldoz'), **prachtvoll** ('pompás'). Azokat a nyelvjárási adatokat, amelyek nem rendelkeznek köznyelvi ekvivalenssel, köznyelvesített, azaz stilizált alakban, félkövér betűtípussal és szögletes zárójelben lemmatizáljuk, pl. a *pråätpödj* ('Braut, menyasszony') nyelvjárási alakot [**Brautbild**]-ként. A magyarországi német nyelvjárásokban uzualizált, német köznyelvi megfelelővel szintén nem rendelkező magyar jövevényszavak címszavait magyar írásmóddal, félkövér és dőlt betűtípussal, főnevek esetén szóeleji nagybetűvel adjuk meg, pl. **Csiga**.

A szócikkeken belül tárgyalt szójelentések nyelvjárási adatolásának sorrendisége a nyelvjáróterületek betűrendes sorrendiségét követi, azaz a „nyelvjárási alak pozíció”-ban először az A-, majd a B-, végül a C-területről származó nyelvjárási alakok kerülnek felsorolásra. Előfordul, hogy a tájszótár internetalapú adatbázisában egy nyelvjárótípushoz tartozó régió belül egy-egy jelentéshez több (8-10) kutatópontból származó, alakjában lényegében megegyező, transzkribált nyelvjárási adat található. Ilyen esetben – gazdaságossági szempontok által vezérelve – csak egy, szerkesztői konszenzus alapján prototipikusnak tekintett alakot emelünk be a szócikkbe. Nyelvjárási adat nemcsak a „nyelvjárási alak” pozícióban, hanem a szócikkeken belül, a „szintagma- és mondatszintű nyelvjárási használati példa” pozícióiban is felbukkanhat. A tájszótár a nyelvjárási alakok és a használati példák transzkripcióit tekintve disztingválni kíván: a nyelvjárási alakok pontosabb, azaz speciális jeleket is használó átiratban jelennek meg, míg a használati példák transzkribálásakor kizárólag a német ábécé betűkészletét használjuk, speciális jeleket, például szóvégi mássalhangzók szótagértékűségét, magánhangzók nyíltságát-zártságát, aspirációt, illetve nazalizálást a használati példákban nem alkalmazunk.

7. Ö s s z e g z é s. – Egy tájszótár alapvetésének elkészítése, a korpusz összeállításának koncepciója és felügyelete, a makro- és mikrostruktúra összeállítása, a próbaszócikkek elkészítése és megvitatása, valamint a tapasztalatok hasznosítása a lexikográfiai műhelymunkában a szótárkészítés jelentős fázisát teszik ki. Komoly felelősség terheli a szerkesztőket abból a szempontból is, hogy a kutatási szakirodalom alapján megfogalmazott mikrostruktúra-sémákat csupán hipotetikusnak tekinthetjük, amelyek igazolására vagy részleges elvetésére adatokat kell gyűjteni, azaz konkrét szócikkeket kell írni. A deduktív módszert – az elméleti úton kialakított mikrostruktúra-sémák tesztelését – induktív eljárással kell tökéletesíteni, azaz a konkrét szócikkekből kiindulva, alulról felfelé haladva tényleges tapasztalataink alapján alkotjuk meg azokat a mikrostruktúra-típusokat, amelyek

a szerkesztők által ismert dialektológiai és lexikográfiai körülményeknek és követelményeknek megfelelnek. Ehhez az egyszerre deduktív és induktív munkához, egy újfajta nyelvsziget-tájszótár elkészítéséhez számos más lexikográfiai műhely munkája, lexikográfiai munkafolyamatok ismerete szükségeltetik: több, német nyelvterületen, illetve a magyarországi német nyelvjárások sajátos nyelvsziget-helyzetéhez hasonló nyelvjárásokkal dolgozó szakemberrel kell konzultálni és tapasztalataikra, tanácsaikra támaszkodni. Az Osztrák Tudományos Akadémia Lexikográfiai Osztálya (DINAMLEX) és az ELTE Germanisztikai Intézete között két éve létrejött egy keretmegállapodás, amelynek értelmében a bécsi nyelvjárás lexikográfusok és dialektológusok tapasztalatcserével is támogatják a szótárprojektet. Ezeket a szakmai kapcsolatokat kiépítve, részben felelevenítve került sor 2011. január 20–21-én arra a nemzetközi nyelvjárás-lexikográfiai workshopra, amelyet német, osztrák és romániai résztvevőkkel (Heinrich Dingeldein, Marburg; Ingeborg Geyer, Bécs; Manfred Glauning, Bécs; Sigrid Haldenwang, Nagyszében) rendeztünk meg az ELTE Germanisztikai Intézetében. A kétnapos találkozó központi témája a szótári munkacsoport által elkészített próbaszócikkek mikrostruktúráinak elemzése, valamint a magyarországi német nyelvjárások széttagoltságából és lexikális diverzitásából adódó nyelvjárás lexikográfiai problémák megbeszélése volt.

A magyarországi német nyelvjárások kutatása és enumerációja, valamint tudományos igényű bemutatása jelentős személyi és anyagi befektetést kíván. Az eredmények nyelvészeti, etnográfiai értékei ugyanakkor hozzájárulnak a kisebbségek kultúrkincsének védelméhez. A magyarországi német kisebbség nyelvi örökségének feltárása és közzététele, valamint bevonása a dialektológia nemzetközi irányzataiba nemcsak az említett tudományterület gazdagodását szolgálja: a többségi nemzet kultúrája és nyelve iránt érdeklődést mutatókat új ismeretekkel ajándékozza meg, és többek között hozzájárulhat annak a tisztázásához is, hogy a magyar nyelv szókészletében fellelhető német elemek átvételében milyen szerepet játszottak a magyarországi német nyelvjárások.

Kulcsszók: magyarországi német nyelvjárások, tájszótár, makrostruktúra, mikrostruktúra, lemmatípusok.

A hivatkozott irodalom

- BRENNER, KOLOMAN – ERB, MARIA – MANHERZ, KARL Hgg. 2008. Ungarndeutscher Sprachatlas (UDSA). Südngarn. Erster Halbband. ELTE Germanistisches Institut, Bp.
- ERB, MARIA 1997. Ungarische Lehnwörter in den neueren deutschen Sprachinseln Ungarns bis 1945. Strukturlinguistische und soziopragmatische Untersuchungen. MTA, Bp. (Dissz.)
- ERB, MARIA – KNIPF, ERZSÉBET 1999. Új lehetőségek és kihívások – új kommunikációs stratégiák? A magyarországi németek körében végzett nyelvismereti felmérés tanulságai. Observations on the Proficiency of the German Minority of Hungary. Kisebbségkutatás 1999/2. <http://epa.oszk.hu/00400/00462/00002/4.htm>.

- ERBEN, JOHANNES 1980. Deutsche Grammatik. Ein Abriß. Hueber, München.
- FRIEBERTSHÄUSER, HANS Hg. 1986. Lexikographie der Dialekte. Beiträge zur Geschichte, Theorie und Praxis. Niemeyer, Tübingen, 15–20.
- GERESCHER, KONRAD 1999. Donauschwäbisch – Deutsch. Lexikon. Donauschwäbische Mundart- und Fachwörter der Nord-Batschka. Teil 4. Közélet-Gemeinschaft, Szeged.
- HAUSMANN, FRANZ JOSEF 1989. Die gesellschaftlichen Aufgaben der Lexikographie in Geschichte und Gegenwart. In: HAUSMANN et al. Hgg. 1989–1991, Hbd. 1: 1–19.
- HAUSMANN, FRANZ JOSEF – REICHMANN, OSKAR – WIEGAND, HERBERT ERNST – ZGUSTA, LADISLAV Hgg. 1989–1991. Wörterbücher – Dictionaries – Dictionnaires. Ein Handbuch zur Lexikographie. HSK 5.1–5.3. De Gruyter Verlag, Berlin – New York.
- HAUSMANN, FRANZ JOSEF – WERNER, REINHOLD OTTO 1991. Spezifische Bauteile und Strukturen zweisprachiger Wörterbücher. In: HAUSMANN et al. Hgg. 1989–1991, Hbd. 3: 2729–69.
- HESSKY, REGINA 2002. Vorüberlegungen zu einem Wörterbuch der ungarndeutschen Mundarten. In: ERB, MARIA – KNIPF, ELISABETH – OROSZ, MAGDOLNA – TARNÓI, LÁSZLÓ Hgg., „und Thut ein Gnügen Seinem Ambt“. Festschrift für Karl Manherz zum 60. Geburtstag. ELTE Germanistisches Institut, Bp., 83–95.
- HUTTERER, CLAUS JÜRGEN 1963. Das Ungarische Mittelgebirge als Sprachraum. Historische Lautgeographie der deutschen Mundarten in Mittelungarn. Niemeyer, Halle (Saale).
- HUTTERER, CLAUS JÜRGEN 1991. Aufsätze zur deutschen Dialektologie. In: MANHERZ, KARL Hg. 1991. Ungarndeutsche Studien 6. Tankönyvkiadó, Bp.
- KNIPF-KOMLÓSI, ERZSÉBET 1992. Einige Fragen der Substantivderivation am Beispiel einer ungarndeutschen Mundart. MTA, Bp. (Dissz.)
- KÜHN, PETER 1982. Typen lexikographischer Ergebnisdarstellung. In: BESCH, WERNER – KNOOP, ULRICH – PUTSCHKE, WOLFGANG – WIEGAND, HERBERT ERNST Hgg., Dialektologie. Ein Handbuch zur deutschen und allgemeinen Dialektforschung. HSK. 1.1–1.2. De Gruyter Verlag, Berlin – New York, Hbd. 1: 702–23.
- MANHERZ, KARL 1977. Sprachgeographie und Sprachsoziologie der deutschen Mundarten in Westungarn. Akadémiai Kiadó, Bp.
- MANHERZ, KARL 1986. Zum Stand der ungarndeutschen Dialektlexikographie. In: FRIEBERTSHÄUSER, HANS Hg., Lexikographie der Dialekte. Beiträge zur Geschichte, Theorie und Praxis. Niemeyer, Tübingen, 15–20.
- MOLLAY, KARL 1986. Das Wörterbuch des Frühneuhochdeutschen in Ungarn. In: ÁGEL, VILMOS – PAUL, RAINER – SZALAI, LAJOS Hgg., Beiträge zur historischen Lexikographie. Budapesti Beiträge zur Germanistik 15. Eötvös-Loránd-Universität, Bp., 1986. 111–2.
- MÜLLER, MÁRTA 2010. Möglichkeiten und Grenzen der Dialekterhaltung in einer ungarndeutschen Gemeinde. In: ZIMÁNYI ÁRPÁD szerk., A tudomány nyelve – a nyelv tudománya. MANYE – Eszterházy Károly Főiskola, Székesfehérvár–Eger, 651–8.
- MÜLLER, MÁRTA 2011. Lexikalisch-semantische Merkmale der Handwerk-Fachwortschätze in Werischwar/Pilisvörösvár. Ungarndeutsches Archiv 12. ELTE Germanistisches Institut, Bp.

- SCHWALM, PAUL 1979. Waschkuter Dialektwörterbuch. Heim, Neuenstein.
- TAFFERNER, ANTON 1941. Gedanken zu einem „Ungarländisch-Deutschen Wörterbuch“.
In: BASCH, FRANZ Hg., Schriftenreihe der Deutschen Forschungen in Ungarn 6.
Wien, 340–2.
- WILD, KATALIN 1994. Syntax der eingeleiteten Nebensätze in den Fuldaer deutschen Mundarten Südingarns. Akadémiai Kiadó, Bp.

A Dictionary of German Dialects in Hungary: On a dialect enclave dictionary in preparation

This paper discusses the antecedents, conception, and macro- and microstructure of *Wörterbuch der ungarndeutschen Mundarten* (WUM), a German dialect dictionary in preparation in the Research Centre of Germans in Hungary (Eötvös Loránd University, Faculty of Arts, Institute of German Studies). It presents the possibilities and criteria of constructing a corpus for the dictionary, the characteristics of the dialect data processed so far, as well as the organisation of the corpus and circumstances of its internet-based storage. The paper introduces four basic types of lemmas that follow from the character of the dialect data base of the dictionary, surveys its abstract microstructure, and presents actual pilot entries based on that microstructure.

Keywords: German dialects spoken in Hungary, dialect dictionary, macrostructure, microstructure, lemma types.

KNIPF-KOMLÓSI ERZSÉBET – MÜLLER MÁRTA

A nyitótövekről

1. Bevezetés. – A toldalékolással kapcsolatban a nem magyar ajkúak számára a(z egyik) fő formai gondot a főnevek, melléknevek, igék toldalékait kapcsoló előhangzók helyes megválasztása jelenti. Az anyanyelvi nyelvtenok figyelmen kívül hagyják (mert figyelmen kívül hagyhatják) ezt – az anyanyelvi kompetencia szerves részét képező – ismeretet, hiszen minden magyar anyanyelvű ösztönösen tudja az alkalmazandó használati szabályokat. Az idegen ajkúak oktatásában mindez eltérő tárgyalásmódot követel. A tőtől és a toldaléktól is függő, meglehetősen sokféleképpen kapcsolódó rövid magánhangzó-fonémáknak (*o, ö, ë, a, e*), az úgynevezett előhangzóknak a felbukkanása elsősorban a mássalhangzóra végződő szótövek és az ugyancsak mássalhangzóval kezdődő toldalékmorfémák között (pl. *asztal-ok*), illetve két toldalékmorféma között valószínűsíthető (pl. *asztal-ok-at*), azonban nem feltétlenül jelennek meg ugyanannak a tőnek minden toldalékos alakjában (pl. *baj: baj-ok, baj-om, baj-os*, de *baj-Øt, baj-Øban*), illetve nem minden esetben vannak jelen ugyanazon toldalék előtt sem (pl. *rész-Øt*, de *méz-et; gáz-Øt*, de *ház-at*), ráadásul az előhangzó gyakran akkor is megjelenik a toldalék előtt, ha a szó magánhangzóra végződik, pl. *női-es, vidéki-ek*.

A magyarul tanuló külföldinek kettős kérdést kell tudnia megválaszolni: 1. a szótó és egyes toldalékok összekapcsolásakor kell-e használni előhangzót vagy sem; 2. ha kell, akkor az milyen minőségű legyen. Mivel a magyar nyelv

- SCHWALM, PAUL 1979. Waschkuter Dialektwörterbuch. Heim, Neuenstein.
- TAFFERNER, ANTON 1941. Gedanken zu einem „Ungarländisch-Deutschen Wörterbuch“.
In: BASCH, FRANZ Hg., Schriftenreihe der Deutschen Forschungen in Ungarn 6.
Wien, 340–2.
- WILD, KATALIN 1994. Syntax der eingeleiteten Nebensätze in den Fuldaer deutschen Mundarten Südungarns. Akadémiai Kiadó, Bp.

A Dictionary of German Dialects in Hungary: On a dialect enclave dictionary in preparation

This paper discusses the antecedents, conception, and macro- and microstructure of *Wörterbuch der ungarndeutschen Mundarten* (WUM), a German dialect dictionary in preparation in the Research Centre of Germans in Hungary (Eötvös Loránd University, Faculty of Arts, Institute of German Studies). It presents the possibilities and criteria of constructing a corpus for the dictionary, the characteristics of the dialect data processed so far, as well as the organisation of the corpus and circumstances of its internet-based storage. The paper introduces four basic types of lemmas that follow from the character of the dialect data base of the dictionary, surveys its abstract microstructure, and presents actual pilot entries based on that microstructure.

Keywords: German dialects spoken in Hungary, dialect dictionary, macrostructure, microstructure, lemma types.

KNIPF-KOMLÓSI ERZSÉBET – MÜLLER MÁRTA

A nyitótövekről

1. Bevezetés. – A toldalékolással kapcsolatban a nem magyar ajkúak számára a(z egyik) fő formai gondot a főnevek, melléknevek, igék toldalékait kapcsoló előhangzók helyes megválasztása jelenti. Az anyanyelvi nyelvtanok figyelmen kívül hagyják (mert figyelmen kívül hagyhatják) ezt – az anyanyelvi kompetencia szerves részét képező – ismeretet, hiszen minden magyar anyanyelvű ösztönösen tudja az alkalmazandó használati szabályokat. Az idegen ajkúak oktatásában mindez eltérő tárgyalásmódot követel. A tőtől és a toldaléktól is függő, meglehetősen sokféleképpen kapcsolódó rövid magánhangzó-fonémáknak (*o, ö, ë, a, e*), az úgynevezett előhangzóknak a felbukkanása elsősorban a mássalhangzóra végződő szótövek és az ugyancsak mássalhangzóval kezdődő toldalékmorfémák között (pl. *asztal-ok*), illetve két toldalékmorféma között valószínűsíthető (pl. *asztal-ok-at*), azonban nem feltétlenül jelennek meg ugyanannak a tőnek minden toldalékos alakjában (pl. *baj: baj-ok, baj-om, baj-os*, de *baj-Øt, baj-Øban*), illetve nem minden esetben vannak jelen ugyanazon toldalék előtt sem (pl. *rész-Øt*, de *méz-et; gáz-Øt*, de *ház-at*), ráadásul az előhangzó gyakran akkor is megjelenik a toldalék előtt, ha a szó magánhangzóra végződik, pl. *női-es, vidéki-ek*.

A magyarul tanuló külföldinek kettős kérdést kell tudnia megválaszolni: 1. a szótó és egyes toldalékok összekapcsolásakor kell-e használni előhangzót vagy sem; 2. ha kell, akkor az milyen minőségű legyen. Mivel a magyar nyelv

rendszerének meglehetősen bonyolult jelenségéről van szó, és a magyar nyelvnek idegenként való tanításában (is) lépten-nyomon beleütközünk ezekbe a kérdésekbe, éppen ezért érdemes egy kicsit részletesebben és alaposabban tárgyalni ezt a problémát.

2. Az előhangzó funkciói. – Az előhangzónak nevezett rövid magánhangzó-fonémának általában fonematikus és morfematikus szempontból van funkciója.

A) Egyrészt a toldalékvariánsok létrehozatalában vesz részt (jelváltozatokat különböztet meg), másrészt biztosítja a szó hangtani egységét. A magyar szóépítés szabályai előírják, hogy egy bizonyos fonológiai környezetben melyik morféma-változatot kell használnunk. A meghatározott alakú morféma-változatok használatát ilyenkor nem pusztán fonológiai, hanem úgynevezett morfofonológiai törvények szabályozzák, például a *-T* (tárgyrag) allomorfjai a fonológiai környezettől függően a következők lehetnek: *-t* (*autó-t*), *-at* (*ház-at*), *-ot* (*domb-ot*), *-et* (*kép-et*), *-ét* (*gyerek-ét*), *-öt* (*gyümölcs-öt*).

B) Az előhangzó megjelenése sok esetben az úgynevezett fonotaktikai jólformáltsággal magyarázható: „egy kötelező fonológiai szabály toldja be a kötőhangzót azért, hogy »kijavítsa« az egyébként rosszul formált szóalakot” (NÁDASDY–SIPTÁR 1994: 154). Az előhangzók – feloldva a magyarban nem engedélyezett mássalhangzó-torlódásokat – lehetővé teszik a toldalékmorféma kapcsolódását a tömorfémához. A magyarban szóvégen nem fordulhatnak elő pl. az **-mk*, **-cst*, **-tm* szekvenciák, így az előhangzó nélküli **számk*, **ácst*, **rétm* alakokat nem tekintjük jólformáltaknak, szemben a *számok*, *ácsot*, *rétem* szóalakokkal.

A felszólító mód jele (*-j*), illetve az egyes számú, második személyű, tárgyragozású igei személyrag (*-d*) a rövid felszólító módú igealakokban mint ha nem venne tudomást a fonotaktikai jólformáltságról: mindig előhangzó nélkül kapcsolódik a mássalhangzóra végződő igetövekhez, annak ellenére is, hogy fonotaktikailag sokszor szokatlan, egyszeri szóvégződést hoz létre, pl. *kapj*, *rakj*, *dobj*; *dobd*, *rázd*, *hívd*.

C) A tapasztalat szerint az előhangzó megjelenésének sok esetben sem fonotaktikai oka, sem ejtéskönnyítő funkciója nincs. Megfigyelhető például, hogy a többes szám jele előtt mindig – fonotaktikailag indokolatlan esetben is – van előhangzó, és általában nem azért van jelen, hogy rosszul formált hangkapcsolatot szüntessen meg, hiszen sok esetben a magánhangzó olyan jólformált szóvégi mássalhangzó-kapcsolatokat „old fel”, amelyek jólformált szótagzárakat is képesek lennének alkotni. A *halk* (melléknév) ~ *hal-ak* (főnév), a *tank* (főnév) ~ *tan-ok* (főnév) szópárok jól mutatják, hogy a *hal-ak* és a *tan-ok* előhangzói fonotaktikai szempontból indokolatlanok, hiszen előhangzó nélküli párjaik is jólformáltak. A *(meg)hal-t* (ige) és a *hal-at* (főnév), illetve a *dob-tok* (ige) és a *dob-otok* (főnév) kettőse is azt példázza, hogy a *hal-at* és a *dob-otok* előhangzójának feltehetőleg nem az ejtéskönnyítés a funkciója, hiszen a homonim igetövhöz a múlt idő jele, illetve az igei személyrag tud előhangzó nélkül is kapcsolódni. A tövégi *-ck* mássalhangzó-kapcsolat szokatlan ugyan, de nem ismeretlen a magyarban (tehát nem „kijelthetetlen”, vö. pl. *barack*, *palack*, *tarack*), ennek ellenére a *malac* töb-

bes számát előhangzóval hozzuk létre: *malac-ok* (vö. **malack*). Ilyen esetekben az előhangzó jelenléte mindenekelőtt a hallgatót segíti a dekódolásban: egyrészt a mássalhangzóra végződő tövet követő egyetlen mássalhangzóból álló toldalék észlelése és feldolgozása jóval nehezebb (lenne; márpedig a ragozó nyelvekben a szóvégeken található grammatikai információknak igen nagy szerepük van a megértésben), másrészt a nyelv igyekszik kiküszöbölni a homonim alakokat: a toldalék előhangzóval vagy anélkül történő kapcsolása, illetőleg az ugyanazon toldalék előtti különböző minőségű előhangzók jelentéskülönbséget eredményezhetnek, pl. *üditő-Øk* ~ *üditő-ek*, *gyors-on* ~ *gyors-an*.

Talán még meglepőbb tapasztalat, hogy nemcsak mássalhangzóra, hanem gyakran magánhangzóra végződő tövek után is egy-egy toldalék előhangzós allomorfiát találjuk, pl. *női-es*, *szomorú-an*, *kitűnő-ek*. KIEFER szerint ezekben az esetekben a „szabálytalanul” használt allomorfok éppen arra hívják fel a figyelmet, hogy a képzés alapjául szolgáló szó nem tőszó, hanem derivátum. Az előhangzóval kapcsolódó toldalékok jelenlétükkel testesebbé teszik, illetve – a toldalékok kiemelkedése ellen ható magyar hangsúlytörvény ellenében – kiemelik a szóalakok toldalékmorfémáit (vö. KIEFER 2001: 196). Ez a sajátosság (ti. az előhangzó akkor is megjelenik a toldalék előtt, ha a szó magánhangzóra végződik) nemcsak az *-i/-si* képzős melléknevek tulajdonsága: a folyamatos melléknévi igenevek, valamint az *-(j)Ú* végű melléknevek többes száma és határozói alakja is lehet előhangzós, pl. *kitűnő* + *ek* (de *a szorgalmukkal kitűnők*), *kitűnő* + *en*; *rosszkezdű* + *ek*, *rosszkezdű* + *en* (minderről részletesebben l. 5. B).

D) Van a többalakú toldalékoknak egy olyan csoportjuk, amelyben a toldalékvariánsok a szervesen hozzájuk tartozó előhangzók meglétében vagy hiányában, illetőleg azok minőségében térnek el egymástól. Ilyen a többes szám jelének, a tárgy ragjának és a *-(V)n* határozóragnak az alakhasadása, pl. *iskolás-ok* ~ *iskolás-ak*; *gonosz-t* ~ *gonosz-at*, *támadó-n* ~ *támadó-an*, *gyors-on* ~ *gyors-an*. Ilyenkor „az előhangzó minőségét, illetőleg jelenlétét és hiányát nem csupán a tő fonológiai összetétele, hanem a szófajisága is szabályozza. [...] Ez a szabályozottság már valóban nem egyszerűen fonológiai vagy morfológiai, hanem inkább szófaji-morfológiai, tehát grammatikai jellegű” (LENGYEL 1995: 316), azaz funkciós alternáció (van persze szabad alternáció is, pl. „A kettőshangzók *nyitódók* / *nyitódóak* lehetnek”).

Ezekben az esetekben, úgy tűnik, mintha az alakhasadással párhuzamosan bekövetkező jelentésváltozást maga az előhangzó idézné elő, mintha az „döntené el” a szóalak szófaji és szintaktikai értékét. Amennyiben ez igaz lenne, akkor az előhangzókat a jelentésváltozást tipikusan előidéző toldalékmorfémák, a képzők közé kellene sorolnunk. Ez azonban ellentmondana az előhangzókkal kapcsolatos ANTAL-féle definíciónak: „a kötőhangzó nem önálló morféma, mert nincs jelentése” (vö. ANTAL 1959: 353), így tehát az előhangzót nem tekintjük külön szóelemnek.

3. Az előhangzó hangszíne. – Ezeknek a szótő és a toldalék között található, egyetlen rövid magánhangzó-fonémából álló kötött elemeknek a hangszínét mindig a tő hangszíne határozza meg, tehát a magánhangzó-harmónia sza-

bályozza. Magas hangrendű szavak után az előhangzó *ö, ë* és *e* lehet, mély (vagy vegyes) hangrendű szavak esetén pedig *o* és *a* lehet. Az öt előhangzó három kapcsolódási változatban követi a töveket:

a) kettős tagolású *a ~ e* változatban (főként a mellénevek toldalékai előtt, pl. *magas-ak ~ kövér-ek*);

b) hármas tagolású *o ~ ë, ö* változatban (főként az igei paradigmában, pl. *vár-ok ~ kér-ék, ül-ök*);

c) ötös tagolású *o, a ~ ë, ö, e* változatban (nagyraoszt a főnevek toldalékai előtt, pl. *gáz-ok, ház-ak ~ szék-ék, gömb-ök, fül-ek*).

Az előhangzók hangrendi szempontból ugyanúgy harmonizálnak, mint például a háromalakú toldalékok (pl. *-hOz*) magánhangzói, pl. *asztal-ok* (vö. *asztalhoz*), *gömb-ök* (vö. *gömb-höz*), *szék-ék* (vö. *szék-höz*). Az *ö* fonéma megjelenését az úgynevezett kerekcségi harmónia elég pontosan meghatározható elvei szabályozzák: ha a tő utolsó szótagjában magas, ajakkerekítéses *ü, ű, ö, ő* magánhangzó van, a szótő és előhangzója ajakműködés szerint is harmonizálhat. Az *ë* legtöbbször kénytelen alsó nyelvvállású *e*-ként realizálódni, mivel a magyar köznyelvben (és jó néhány nyelvjárásban) nem létezik ez a középső nyelvvállású, elől képzett, ajakreres, rövid magánhangzó (ezt sugallja az írásmódja is), tehát az *ë* és az *e* közötti választás sem a köznyelvet beszélő anyanyelvű, sem az idegen nyelvű nyelvtanuló számára nem jelent gondot. Igazi nehézséget a mély hangrendű szavak utáni (középső nyelvvállású) *o* és (alsó nyelvvállású) *a* közötti, valamint a magas hangrendű szavak utáni (középső nyelvvállású) *ö* vagy (alsó nyelvvállású) *e* közötti választás jelenti, hiszen az előlcségi és a kerekcségi harmónia alapján nem lehet eldönteni, hogy melyik (a zártabb vagy a nyíltabb) variációt kell használni (vö. pl. *gáz-ok ~ ház-ak, gömb-ök ~ hölgy-ek*).

4. Az előhangzó nyíltsága főnevek toldalékolása esetén. – A) A mássalhangzóra végződő főnévi tövekhez a toldalékok rendszerint középső nyelvvállású *o, ö* vagy *ë* előhangzóval kapcsolódnak, pl. *gáz-ok, szék-ék, gyümölcs-ök*. Vannak azonban olyan tövek is, amelyek alsó nyelvvállású *a* vagy *e* előhangzóval „kérlik” a toldalékok kapcsolódását, pl. *ház-ak, méz-ek, föld-ek*. Az ilyen töveket nyitótöveknek nevezzük (NÁDASDY–SIPTÁR szerint pontosabb volna az „alsó kötőhangzót kívánó tövek”-nek nevezni, vö. NÁDASDY–SIPTÁR 1994: 155).

Tipológiaiilag azonosnak tűnő tövek vajon miért kérik hol zártabb, hol nyíltabb előhangzók társaságát? A tövéghangzók mai kettőssége nem újabb fejlődés eredménye, hanem ősmagyar előzményekre vezethető vissza: „Az ok történeti ugyan, de erre nem hivatkozhatunk akkor, amikor a nyelv mai rendszerét akarjuk leírni, és amikor valamilyen módon mégis el kell különítenünk a mai nyelvnek azokat a töveit, amelyeknél a *házak* mintájára jönnek létre toldalékos alakok, azoktól, amelyekből a *gázok* mintájára” (KÁDÁR 2007: 55):

<i>ház</i>	<i>gáz</i>
<i>ház-ak</i>	<i>gáz-ok</i>
<i>ház-at</i>	<i>gáz-Øt</i>

<i>ház-am</i>	<i>gáz-om</i>
<i>ház-as</i>	<i>gáz-os</i>
<i>ház-acska</i>	? <i>gáz-ocska</i>

Leíró nyelvészeti szempontból két tőosztályt kell e tekintetben elkülöníteni. Mivel a nyelvben a szabályosság mindig a többség által mutatott „viselkedést” jelenti, ezért azt tekintjük szabályosnak (normatívnak), ami gyakori: a mássalhangzóra végződő, mély hangrendű magyar főnévi tövek általában a *gáz* tő mintájára vesznek fel toldalékokat (többes számuk tehát szabályosan *-ok*), és mivel a *ház* típusú szavak toldalékolása (látszólag indokolatlanul) eltér a szabálytól, ezért ezt a tövet (az úgynevezett nyitótövet) tekintjük kivételesnek, rendhagyónak. A főnevek között tehát a szabályos, nem nyitótövek alkotják a produktív, termékeny mintát, hiszen az új jövevényelemek, valamint a potenciális és a nonszensz szavak sem nyitótökeként illeszkednek a magyarba; az új idegen szavak nem nyitótövek, pl. *facebook-ot*, *laptop-ok*, *fájl-ok*, *grapefruit-ok*, *blog-ok*, *ombudsman-ok*, *snowboard-ok*, *napkollektor-ok*; *kúr-ök*, *sönt-ök*, *sofőr-ök*, *allűr-ök*; *menedzser-ök*, *bróker-ök*, *projekt-ök*.

B) Milyen töveket érint a nyitás? – Az előhangzó nyíltságának szabályozása főnevek esetében az egyes szótövek egyedi tulajdonsága, „önkényes lexikai jegy” (maga a tő „szól bele” abba, milyen nyíltságú előhangzó jelenjen meg a toldalék előtt), amely a főnév hangtani felépítése, szemantikai vagy egyéb sajátossága alapján nemigen jósolható meg. Hogy egy főnév nyitótő-e vagy sem, látszólag nem függ semmitől. A szótárban (lenne) a helye az arra vonatkozó információnak, melyik főnév nyitótő és melyik nem. Az értelmező szótárak közül – tudomásom szerint – csak „A magyar nyelv értelmező szótára” igazítja el az olvasót erre nézve. A nyitótövűség ugyan nem foglalható szabályba, de néhány szabályszerűsége mindenképp érdemes felfigyelni, például a következőkre:

1. A nyitótövűség főnevek esetében leggyakrabban az ősi, egytagú szavak körében tapasztalható, pl. *ház-ak*, *vár-ak*, *fal-ak*, *hal-ak*, *hát-ak*, *láb-ak*, *vaj-ak*; *méz-ek*, *föld-ek*, *fűl-ek*, *kép-ek*. Ezek a szavak zárt, nem bővíthető csoportot alkotnak, számuk csak úgy nőhet, ha az idetartozó szavak új szóösszetételekben utótagként jelennek meg, pl. *sejtfal-ak*, *ökoház-ak*, *bioméző-ek*.

2. A nyitótövűség a fentebb említett ősi, egytagú szavakon kívül elsősorban a többváltozatú tövek sajátossága; ezek közül nyitótövek például:

a) A mássalhangzóra végződő többalakú tövek közül:

α) a többeseji időtartamot váltakoztató tövek, pl. *tél* ~ *tel-ek*, *nyár* ~ *nyar-ak*, *tűz* ~ *tüz-ek*, *hid* ~ *hid-ak*, *víz* ~ *vizek*, *úr* ~ *ur-ak*; beleértve a többszótagú ilyeneket is, pl. *darázs* ~ *darazs-ak*, *madár* ~ *madar-ak*, *szamár* ~ *szamar-ak*;

β) a hangzóhiányos tövek általában a rövidebb tövváltozatukhoz és többnyire zártabb előhangzóval kapják a *-k* jelet, pl. *bokor* ~ *bokr-ok*, *szobor* ~ *szobr-ok*, *terem* ~ *term-ök*, *tücsök* ~ *tücsk-ök* (vö. még *árok*, *csokor*, *gyomor*, *hurok*, *iker*, *kölyök*, *majom*, *ólom*, *ökör*, *köröm*, *pokol*, *selyem*, *szurok*, *torok*, *verem*). Közöttük is vannak azonban nyitótövek, pl. *sátor* ~ *sátr-ak*, *fátyol* ~ *fátyl-ak*, *ajak* ~ *ajk-ak*, *méreg* ~ *mérg-ek*, *ezer* ~ *ezer-ek* stb., valamint az összes *-AlOm*, *-dAlOm*

képzős származék, pl. *siralom* ~ *siralm-ak*, *kérelem* ~ *kérelem-ek*; *forradalom* ~ *forradalm-ak*, *hiedelem* ~ *hiedelm-ek*.

b) A magánhangzóra végződő többalakú tövek közül:

α) minden véghangzóhiányos változatú tő, pl. *varjú* ~ *varj-ak*, *ifjú* ~ *ifj-ak*, *borjú* ~ *borj-ak*;

β) minden *v*-s változatú tő:

– a változatlan tőhangzósak, pl. *mű* ~ *műv-ek*;

– az időtartam-váltakoztatók, pl. *ló* ~ *lov-ak*, *cső* ~ *csöv-ek*, *fű* ~ *fűv-ek*, *lé* ~ *lev-ek*;

– a hangszínt és időtartamot váltakoztatók, pl. *szó* ~ *szav-ak*, *tó* ~ *tav-ak*;

– a véghangzóhiányos *v*-s változatúak, pl. *falu* ~ *falv-ak*, *daru* ~ *darv-ak*, *odú* ~ *odv-ak*; *tetű* ~ *tetv-ek*.

3. Előfordul, hogy nem a tő, hanem a toldalék határozza meg az előhangzó minőségét: az előhangzó alsó nyelvválása tehát nemcsak a tő, hanem a toldalék tulajdonsága is lehet. A toldalékoknak egy csoportja állandó nyíltsági fokú előhangzóval kapcsolódik a szótóhoz. Ilyen például a többes szám első személyű birtokosra utaló toldalék előhangzója, amely mássalhangzóra végződő tövek után mindig *-u/-ü*, pl. *asztal-unk*, *szék-ünk*, és ilyen a fosztóképző *-Atlan* allomorfja, amely minden főnévi (és igei) tőhöz alsó nyelvválású előhangzóval járul; pl. a *pár*, a *párt*, a *tök*, az *álm* nem nyitótövek, mégis *pár-atlan*, *párt-atlan*, *tök-etlen*, *álm-atlan*. Ez a fosztóképző előtti nyílt magánhangzó történetileg alsó nyelvválású véghangzó volt, amely hozzátapadt a formánshoz, ezért mutat nyílt formát a képző előtti magánhangzó nem nyitótövek esetén is. A fosztóképző előtt állandósult véghangzó minősége egyrészt a nyílt véghangzós névszók-ból képzett származékok (pl. *lába-tlan*, *feje-tlen*) analógiás hatásával, másrészt a képzőbeli nyílt magánhangzók indukáló erejével magyarázható (D. BARTHA 1964: 103). Leíró nyelvészeti szempontból ezt a kivételesnek tűnő toldalékot önnyitó toldalékoknak nevezi a szakirodalom (vö. TÖRKENCZY–SIPTÁR 2000: 79–80) (erről l. még 6.).

C) A „nyitás” eredménye. – 1. A köznyelvben a nyitás eredménye a mély hangrendű tövek körében tapasztalható közvetlenül, pl. *ház-ak*, *hid-ak*. Ha a tő magas hangrendű, és utolsó magánhangzója ajakréses (illabiális), a nyitó hatás közvetlenül csak azokban a nyelvjárásokban figyelhető meg, amelyek megkülönböztetik a középső (ë) és az alsó nyelvválású *e* hangot. Ez a különbségtétel a köznyelvben nincs meg.

2. A nyitó hatás eredménye azokban a magas hangrendű tövekben is közvetlenül felismerhető, amelyek utolsó szótagjukban kerek (labiális) magánhangzót tartalmaznak, ezek ugyanis a kerek-ségi harmónia szempontjából szabálytalanok: az előhang az ajakkerítéses magánhangzót tartalmazó tövek után is kénytelen (alsó nyelvválású) *e* lenni (a magyarban – az egyetlen mezőségi nyelvjáráson kívül – sehol nem található meg erőteljes és kiterjedt formában az alsó elülső kerek magánhangzó, a nyílt *ö* [œ], vö. JUHÁSZ 2011), pl. *föld-ek*, *fül-ek*, *csöv-ek*, *könyv-ek*, *szög-ek*, *szüz-ek*, *ügy-ek* (szemben pl. a *bűn-ök*, *tőr-ök* alakokkal). Az említett esetekben tehát a kerek-ség hiánya utal az előző tő nyitó voltára. Vannak toldalékok (ilyenek pl. az *-n*, *-on/-ën/-ön* vagy a *-hoz/-höz/-höz*), ame-

lyek előtt nincs látható, nyilvánvaló jele a fenti tövek nyitótövéiségének: ezen toldalékokban – tőtől függetlenül – mindig középső nyelvvállású magánhangzók vannak, így hát a nyitótövek is „kénytelenek” elviselni azokat, pl. *fül-höz*, *könyv-ön*, *csöv-ön*.

3. Ha a névszótő nyitótő, tárgy esetben rendszerint akkor is megjelenik az előhangzó, amikor ennek nincs fonotaktikai oka, a szóalakok ugyanis jólformáltak lennének előhangzó nélkül is. Megfigyelhető, hogy hasonló alakú, nem nyitótövekhez előhangzó nélkül kapcsolódik a *-t*, vö. pl. a *baj* nem nyitótő (*baj-ok*, *baj-om*, *baj-os*), és a tárgy ragja előhangzó nélkül kapcsolódik a tőhöz: *baj-Øt* (vö. még *bor*: *bor-ok* ~ *bor-Øt*, *kar*: *kar-ok* ~ *kar-Øt*, *tojás*: *tojás-ok* ~ *tojás-Øt*, *király*: *király-ok* ~ *király-Øt*, *banán*: *banán-ok* ~ *banán-Øt*, *lány*: *lány-ok* ~ *lány-Øt* (az *orr* kivételnek számít: nem nyitótő, ennek ellenére előhangzóval kapcsolódik hozzá a tárgy ragja: *orr-ot*, pedig szóvégi *-rrt* szekvencia létezik a magyarban, pl. *varr-t*, jóllehet [*vart*]-nak hangzik). A *haj* viszont nyitótő (*haj-ak*, *haj-am*, *haj-as*), és tárgy esetben is van kötőhangzó: *haj-at* (vö. még *vár*: *vár-ak* ~ *vár-at*, *vaj*: *vaj-ak* ~ *vaj-at*, *hát*: *hát-ak* ~ *hát-at*, *láb*: *láb-ak* ~ *láb-at*). Mellékesen jegyzem meg, ezek között is előfordulnak kivételek, pl. *szakáll*: *szakáll-ak*, de *szakáll-Øt* (jóllehet az előhangzós változat is létezik: *szakáll-at*); *báj*: *báj-ak*, de *báj-Øt*; *könyvtár*: *könyvtár-ak*, de *könyvtár-Øt*; *oldal*: *oldal-ak*, de *oldal-Øt* (a teljes listát l. PAPP 1975). Néhány egytagú főnév esetében pedig jelentés szerinti megoszlás (szóalakhasadás) figyelhető meg a tárgyrag előhangzós vagy előhangzó nélküli kapcsolásának függvényében, pl. *jel-t ad* 'észlelhető jellel: cselekvéssel, mozdulattal, hanggal figyelmeztet valamire' ~ *jel-et tesz valahová* 'maradandó ábrát', *hely-t ad valaminek* 'érdemben foglalkozik vele' / *helytáll* 'derekasan küzd; megállja a helyét' ~ *hely-et (át)ad valakinek* 'átenged, rendelkezésre bocsát', *pár-t választ* 'társat' ~ (egy) *pár-at kér* 'kettőt vagy néhányat'.

A nyitásnak ez a mellékhatása lehetővé teszi, hogy az előképzett ajakréses magánhangzót tartalmazó nyitótövek (pl. *méz*, *mell*, *szenny*, *szél*) akkor is felismerhetők legyenek, ha a magánhangzó nyelvvállása (a köznyelvben) nem segít: ezek a tövek ugyanis tárgy esetben (fonotaktikailag indokolatlanul) kapnak előhangzót: *méz-et*, *mell-et*, *szenny-et*, *szél-et*. Az utóbbi példában (*szél* – *szél-et*) nemcsak a tárgy előhangzóssága miatt ismerhető fel a nyitótövéiség, hanem a tőbeli magánhangzó rövidülése miatt is.

Előfordul, hogy a nem nyitótövek után is megjelenik az előhangzó a tárgy ragja előtt, de csak fonotaktikailag motivált esetben, például akkor, ha 1. a tő maga is *-t*-re végződik, pl. *bot-ot*, *barát-ot*, *öt-öt*, *rét-et*; vagy 2. a tő olyan mássalhangzóra végződik, amellyel a *-t* nem képes zárlatot alkotni, pl. **ct*, pl. **malact* ~ *malact-ot*, **cst*, pl. **ács* ~ *ács-ot*, **mt*, pl. **dómt* ~ *dóm-ot*; vagy 3. a tő mássalhangzókapcsolatra végződik, pl. *párt-ot*, *palack-ot*, *rajz-ot*. E csoportban is akadnak kivételek, pl. *pérez-Øt*, *docens-Øt*, *aspiráns-Øt*, és a tővégi gemináták némelyike, „amely úgy viselkedik, mintha rövid mássalhangzó volna: a tővégi /ss, šš, zz, nn, nyny, ll, rr, jj/ után rendszerint nincs előhangzó, tehát éppen azok után a gemináták után, amelyeknek rövid megfelelője jólformált szótagzárlatot tud alkotni a *-t*-vel” (TÖRKENCZY–SIPTÁR 2000: 72), pl. *modell-t* [modelt] (vö. *holt*, *holt*), *finn-t* [fint] (vö. *kint*, *bent*), *plüss-t* [plüšt] (vö. *fest*, *test*), *pissz-t* [pist], vö. *halaszt*, *választ*).

„Megjegyzendő, hogy a /nyny/ és a /jj/ látszólag nem tartozik ide: *genny-et*, *menny-et*, *szenny-et*, *könny-et*; *gally-at*, *ujj-at*” (TÖRKENCZY–SIPTÁR 2000: 72), azonban ezekben a szavakban az előhangzó megjelenése éppen a nyitótövésséggel magyarázható.

4. A superessivus toldaléka (-*(O)n*) – tőtől függetlenül – megköveteli a középső nyelvállású előhangzót (-*on/-ën/-ön*), így hát a nyitótövek is „kénytelenek” elviselni ezeket, pl. *ház-on*, *vár-on*, *hav-on*. Ennek az a magyarázata, hogy az -*An* morfémaaváltozatok más funkcióval rendelkeznek: modalisi-essivusi jelentésűek. Szembenállásukban az előhangzó jelmegkülönböztető funkciójával kell számolnunk.

5. Vannak olyan főnévi (elsősorban inflexiós) toldalékok, amelyek bármely tövet nyitótövévé változtatnak: olyan relatív töveket hoznak létre, amelyek alsó nyelvállású előhangzós toldalékalternánsokat vonzanak, pl.:

a) a többes szám -*k* jele, pl. *gáz-ok*, de *gázok-at*;

b) a birtokos személyjelek, pl. *bot-ot*, de *botom-at*. Többszörös toldalékolás esetén a jelek által létrehozott relatív főnévi tövek – pontosabban az utánuk következő toldalékok – előhangzója sokkal inkább megjósolható, mint az abszolút tövek utáni pozíciók.

A tapasztalatok szerint a főnévi nyitótövekkel kapcsolatban meglehetősen sok az ingadozás, pl. *sár*: *sár-os* ~ *sar-as*, *sárt* ~ *sar-at* (az alakváltozatok jól mutatják az időközben végbement tőtípuscserét), *olaj*: *olaj-ok* ~ *olaj-ak*. Előfordul, hogy a tő korábban nyitótő volt, ma pedig nem az (vagy fordítva), például az *arany* ma nyitótő, pl. *arany-ak*, *arany-at*, de régen nem volt az, vö. például a lexikalizálódott jelentéssel rendelkező *arany-os* 'kedves, édes' vagy *arany-oz*; *sátor*: *sátr-ak* ~ *sátor-ok*, *sátor-os* (ünnep) ~ *sátr-as* (kirándulás); *máz*: (mézes-) *má-z-os* 'csábítóan, túlzottan kedveskedő' ~ *máz-as* 'mázzal bevont (pl. kancsó)'; *láb*: *láb-os* 'alacsony, kétfülü főzőedény' (fn.) ~ *láb-as* 'lábbon, talpazaton álló', pl. *lábás óra*, *lábás ház* (mn.), (ebben az esetben a szóalakhasadás szófaji elkülönülést eredményezett); *horog*: *horg-os* (*kapocs*) 'amin horog, kampó van' ~ *horg-as* (*orr*) 'görcsült, hajlott', (*hóri*) *horg-as* 'feltűnően magas, sovány'. Az *oldal* nyitótőként viselkedik általában, pl. *oldal-ak*, *oldal-am*, *oldal-as*, de tárgy esetben nem jelenik meg az előhangzó: *oldal-Øt* (talán az *oldalt* határozószó gyakori előfordulásának köszönhetően) (vö. még: *gát-ak*, de *gát-ol*; *gyár-ak*, de *gyár-os*; [*könyv*]*tár-ak*, de *tár-ol*, [*könyv*]*tár-os*, [*szó*]*tár-oz*; *báj-ak*, de *báj-os*).

5. Az előhangzó nyíltsága melléknevek toldalékolása esetén. – A) Mássalhangzóra végződő melléknévi tövek. – A melléknevek viselkedése toldalékok előtt a főnevekének éppen a fordítottja: itt az alsó nyelvállású előhangzó (az *a* és az *e*) jóval gyakoribb: szinte minden melléknév alsó nyelvállású előhangzót vonz, leíró szempontból tehát nyitótőnek mondható, pl. *alacsony-ak*, *sovány-ak*, *szilárd-ak*, *tág-ak*, *zord-ak*, *sáros-ak*, *kedves-ek*. Még a magas hangrendű labiális magánhangzót tartalmazó szavak után is alsó nyelvállású *e* előhangzó várható, pl. *zöld-ek*, *dühös-ek*. A tapasztalat szerint a magyar szókinszbe újonnan bekerülő idegen melléknevek, illetve az olyan

főnevek, amelyeket újabban melléknévként is használunk, általában nyitótöként viselkednek, pl. *sprőd-ek*, *abszurd-ak*, *kül-ak*; *király-ak*.

Van példa a másik megoldásra is, de mellékneveknél az jóval ritkább, szinte kivételnek kell tekintenünk az ilyeneket, mint pl.:

a) *nagy-ok*, *fiatal-ok*, *bolond-ok*, *kopasz-ok*, *gazdag-ok*, *hanyag-ok*, *hazug-ok*, *álnok-ok*, *undok-ok* (a középfok jelét azonban még ezek a melléknévi tövek is mindig alsó nyelvválású előhangzóval kérik, pl. *fiatal-abb*, *bolond-abb*, *undok-abb*; egyedül a *nagy* melléknév áll ellen ennek a szabálynak: *nagy-obb*);

b) a kettős szófajiságot mutató nemzetiségnevek főnévként szabályosnak tűnnek (pl. *magyar-ok*, *angol-ok*, *dán-ok*), melléknévi használatukban viszont szabálytalanok;

c) az *-(A)t(A)lan* fosztó- és tagadóképzős melléknevek is szabálytalanok: köznépső nyelvválású előhangzóval kérik a toldalékokat, pl. *gondtalan-ok*, *sóttlan-ok*, *kényelmetlen-ék*.

Egyes mellékneveknek van lexikalizálódott főnévi megfelelőjük, pl. *komikus*, *harcos*. Amikor ezeket a melléknevet jellegzetesen főnévi szerepben használjuk, megfigyelhető, hogy a nyitó melléknévi tőnek megfelelő főnévi tő általában nem nyitótó: „a komikusok komikusak, a harcosok harcosak – ezek a mondatok jól ábrázolják a normális állapotot: ha főnév, akkor az *-ok* a szabályos, ha melléknév, akkor az *-ak*” (NÁDASDY 2008: 299) (vö. még *boldog-ok* ~ *boldog-ak*, *bűnös-ök* ~ *bűnös-ek*, *facér-ok* ~ *facér-ak*, *gonosz-ok* ~ *gonosz-ak*, *vörös-ök* ~ *vörös-ek*, *szárnyas-ok* ~ *szárnyas-ak*, *vagány-ok* ~ *vagány-ak*).

– Az *-s* képzős melléknévi derivátumok körében csupán az előhangzó nélküli és az (alsó nyelvválású) előhangzós tárgyrag ingadozása különbözteti meg a főnévi jelentést a melléknévitől, pl. *órás-t* 'órákkal foglalkozó mesterembert' ~ *órás-at* 'órányit', *világos-t* 'sakkfigurát' ~ *világos-at* 'nem sötétet', *vörös-t* 'vöröskatonát' ~ *vörös-et* 'vörös bort', *nyilas-t* 'nyíllal harcolót' ~ *nyilas-at* 'nyíllal díszítettet', *konyhás-t* 'konyhán dolgozó alkalmazottat' ~ *konyhás-at*, pl. *a lakást*, *az egy szoba konyhását*. A főnév és a melléknév ilyenforma megkülönböztetését mutatják a következő alakpárok is: *paprikás-t* ~ *paprikás-at*, *fűszeres-t* ~ *fűszeres-et*, *nemes-t* ~ *nemes-et*.

Olykor az egyalakú névszótövek közé tartozó köznevektől a velük egyező tulajdonneveket a toldalék előhangzó nélküli kapcsolódása különbözteti meg, pl. *arany-at* ~ *Arany-t*, *sós-at* ~ *Sós-t*, *vörös-et* ~ *Vörös-t*, *kékes-et* ~ *Kékes-t*, *fehérvár-at* ~ *Fehérvár-t*, *földvár-at* ~ *Földvár-t*. A köznévből vagy több köznévi elem-ből álló címekre is érvényes ez a szabály: *Olvasom a Sárarany-t*.

B) M a g á n h a n g z ó r a v é g z ő d ő m e l l é k n é v i t ö v e k. – A magánhangzós végű melléknévi tőszókhöz általában előhangzó nélkül kapcsolódnak a toldalékok, pl. *durvá-k*, *butá-t*, *pusztá-n*. Azonban a melléknévi magánhangzós tövek is – „összhangban a melléknevek általános nyitótó-hajlamával” (NÁDASDY–SIPTÁR 1994: 158) – lehetnek nyitótövek: ezek pedig elsősorban az 1. *-Ó*, 2. *-(j)Ú* és 3. *-i/-si* képzős derivátumok, amelyekhez egyes toldalékok (alsó nyelvválású) előhangzóval, mások előhangzó nélkül kapcsolódnak.

1. Szembetűnő, hogy az *-Ó* képzős derivátumok többes számú, illetve modalisi-essivusi szóalakjai előhangzó szempontjából nem viselkednek egy-

formán: a már főnévvé vált vagy alkalmilag főnévként használatos ige-
nevek soha-
sem vesznek fel előhangzót többes számban, pl. *író-k, költő-k, úszó-k, csábító-k*;
„Szeretem az *elutazókat, Sírókat és fölébredőket*” (Ady: A Halál rokona). Az *-Ó*,
a *-hAtÓ* és az *-AndÓ* képzős ige-
nevek, valamint a még teljesen igenévi értel-
mű ige-
nevek esetében is inkább a rövidebb többes számot használjuk (pl. *(ta-
nulni)való-k, megfogható-k, állítandó-k*), bár ilyen esetben is előfordul, hogy
a többes szám jele előtt megjelenik az előhangzó, pl. *elbűvölő-Øk ~ elbűvölő-ek*,
visszataszító-Øk ~ visszataszító-ak, járható-Øk ~ járható-ak. Ezekben az esetek-
ben a két változat között általában nincs jelentésbeli különbség. A melléknévvé
vált vagy melléknévi használatú ige-
nevek többes száma általában „szabályos”,
alsó nyelvválású előhangzós formát mutat, pl. *bántó-ak, csábító-ak, eltérő-ek*,
meglepő-ek, kitartó-ak. Az előhangzók ezekben az esetekben szófaji különbség-
et jeleznek, pl. *Milyen üdítő-ek* (melléknév) *ezek a szénsavas üdítő-k* (főnév),
A hódító-k (főnév) *nemigazán hódító-ak* (melléknév), vö. még *kitűnő-k* (főnév)
~ kitűnő-ek (melléknév), *hasonló-k ~ hasonló-ak, különböző-k ~ különböző-ek*,
csábító-k ~ csábító-ak, bántó-k ~ bántó-ak, önző-k ~ önző-ek.

Az *-Ó* képzős melléknévi ige-
nevek az előhangzós *-An* formát veszik fel mo-
dalisi-essivusi jelentésben, pl. *aggódó-an, csábító-an, kitűnő-en*. A jelenség oka
nyilvánvalóan a *hol?* kérdésre felelő superessivusi alaktól való megkülönböztetés
szándéka: ez a toldalék ugyanis előhangzó nélküli változatban kapcsolódik ezek-
hez a szavakhoz, pl. *aggódó-n, csábító-n, kitűnő-n*.

2. Melléknévi jelentésben a legtöbb *-(j)Ú* képzős derivátum is nyílt elő-
hangzóval kéri a toldalékokat, pl. *jókedvű: jókedvű-en ~ jókedvű-ek; rosszmájú:
rosszmájú-an ~ rosszmájú-ak*.

3. A szófajváltó *-i, -si* melléknévképző után gyakrabban fordul elő
előhangzóval kapcsolódó többes szám, pl. *mai-ak, városi-ak, vidéki-ek, pesti-ek*,
falusi-ak, de néhány kettős szófajú alak (pl. *gyulai, debreceni, párizsi*) többes
száma lehet előhangzós és előhangzó nélküli is. A *-k* előhangzóval kapcsolódik,
ha az illető városban élő vagy onnan származó embereket jelenti (*gyulai-ak*,
debreceni-ek, párizsi-ak), ellenben előhangzó nélküli, ha a várossal elnevezett
árut, pl. ételféleséget jelentik (*gyulai-k* 'gyulai kolbászok', *debreceni-k* 'debreceni
kolbászok', *párizsi-k* 'párizsi felvágottak'). „A személyt jelentő típus csaknem
minden helységnévből nyelvtani szabályszerűséggel alakul, a készítmények neve
ellenben lexikailag kötött, nem megjósolható” (ELEKFI 1998: 307). Az előhangzós
és az előhangzó nélküli forma a kettős szófajú *reggel* esetében is mutat ilyen kü-
lönbséget. A főnévi jelentésű *reggeli* többes száma *reggeli-k*, de a 'reggel megje-
lenő (pl. újság)' jelentésű, melléknévi funkciójú *reggeli* többes száma: *reggeli-ek*,
tehát a kettős szófajiságú szó aktuális szerepét maga a toldalék is jelzi.

Ebből a szempontból melléknévként viselkedik két, magánhangzóra végződő
főnévi tő is (még hozzá antiharmonikusan): *férfi: férfi-ak, férfi-as* és a *-fi* utótagú
szavak, pl. *atyafi, hazafi, úrfi*, amelyek nyitótövek.

C) A melléknévi (melléknévi igenévi) toldalékok között is találunk olyanokat,
amelyek olyan relatív töveket hoznak létre, amelyek alsó nyelvválású előhangzós
toldalékalternánsokat vonzanak, tehát nyitótövek; ilyenek például:

1. az inflexiós toldalékok:

- a) középfok *-bb-je*, pl. *durvá-bb-ak*, *okos-abb-ak*, *magas-abb-ak*;
- b) a kiemelőjel, pl. *a (leg)okosabb-ik-at*, *a (leg)ügyesebb-ik-et*;
- 2. a fosztóképző kivételével minden melléknévképző, pl.:
 - a) az *-(V)s* képző, pl. *só-s-ak*;
 - b) az *-ékOny* képző, pl. *fáz-ékony-ak*, *múl-ékony-ak*, *feled-ékény-ek*;
 - c) a *-t/tt* melléknévi igenév képzője, pl. *olvas-ott-at*, *néz-ött-et*.

6. Az előhangzó nyíltsága igék toldalékolása esetén.
 – Az inflexiós morfémát nem tartalmazó ige-tövek sohasem nyitótövek, tehát ha rajtuk múlik, nem lesz utánuk nyílt az előhangzó. Az ige-tövek esetében azonban főre jellemző előhangzóról kevésbé beszélhetünk, inkább azt mondhatjuk, hogy esetükben a toldalék határozza meg az előhangzó minőségét: a toldalékoknak egy nagy csoportja állandó nyíltsági fokú előhangzóval kapcsolódik az *-ít* képzős (történetileg *V + χt*, tehát eredetileg két mássalhangzóra végződő), valamint a (jelenleg is) két mássalhangzóra végződő (*-CC*) ige-tövekhez (amelyek nem nyitótövek), pl.:

- a) a főnévi igenév képzője, pl. *tanít-ani*, *ért-eni*;
- b) a feltételes mód jele, pl. *tanít-ana*, *ért-ene*;
- c) a második személyre utaló, kijelentő módú, jelen idejű, egyes számú első személyű igei személyrag, pl. *tanít-alak*, *(még)ért-elek*;
- d) a kijelentő módú, jelen idejű, egyes számú második személyű, határozatlan ragozás igei személyragja, pl. *tanít-asz*, *ért-esz*;
- e) a kijelentő módú, jelen idejű, többes számú harmadik személyű, határozatlan ragozású igei személyrag, pl. *tanít-anak*, *ért-enek*.

Ugyancsak mindig nyílt előhangzóval kapcsolódik a tagadóképző is az ige-tövekhez, pl. *vár-atlan*, *kér-etlen*, valamint ilyen még az *-AlOm* deverbális nomenképző is, pl. *sir-alom*, *kér-elēm*. Ezeket a „kivételes” toldalékokat önnytó toldalékoknak nevezi a szakirodalom (vö. TÖRKENCZY–SIPTÁR 2000: 79–80). Más toldalékok középső nyelvválású előhangzóval kapcsolódnak az ige-tövhöz, például a kijelentő módú, jelen idejű igei személyragok: *tanít-om*, *sejt-ēm*, *önt-öm*; a kijelentő módú, múlt idejű igei személyragok: *tanít-ott*, *sejt-ött*, *önt-ött*; és ilyen a gyakorító képző is: *ad-ogat*, *kér-öget*, *söpr-öget*.

Az igei toldalékok között is találunk olyanokat (elsősorban az idő- és a mód-jeleket), amelyek olyan relatív töveket hoznak létre, melyek alsó nyelvválású előhangzós toldalékalternánsokat vonzanak, tehát nem-nyitó töből nyitótövet hoznak létre, pl.:

- a) a múlt idő jele, pl. *írt-am* (vö. *ír-om*), *tartott-ad* (vö. *tart-om*), *kért-em* (vö. *kér-ēm*);

- b) a felszólító mód *-j-je*, pl. *várj-am* (vö. *vár-om*), *kérj-em* (vö. *kér-ēm*). Ezek szerint az igék körében is lényeges különbség van az abszolút és a relatív tövek között: míg abszolút töveik sohasem nyitótövek, inflexiós toldalékkal (jellel) ellátva őket azonban mindegyikük nyitótóvé válik.

7. Ö s s z e g z é s. – Főnevek esetében megjósolhatatlan, melyik fő nyitótó és melyik nem az (ezért a főnévi nyitótöveket a szótárakban hasznos és kívánatos volna jelölni), ugyanakkor a nyitás tulajdonsága morfológiai alapon részlegesen

megjósolható, például a többé-kevésbé szabálytalan morfológiai osztályok tagjai mindig nyitótövek, az inflexiós végződés nyitók (pl. a többes szám *-k-ja*), a melléknévképzők (a fosztó- és tagadóképző kivételével) nyitótövet hoznak létre. Az ige-tövek sohasem nyitótövek, ellenben az igei toldalékolás legtöbbször nyitótöveket alkot, például a múlt idő *-t-je* vagy a felszólító mód *-j-je* után a legtöbb nyelvváltozatban nem állhat középső nyelvváltozás előhangzó: *dob-t-am*, *hall-j-am*.

Az idegenajkúaknak meglehetősen komplikáltnak tűnik annak a megértése, vajon a tipológiai azonosnak tűnő tövek toldalékoláskor miért kéri hol zártabb, hol nyíltabb előhangok társaságát. Különösen a főnevek tárgyesetének és többes számának tanításakor vagyunk tanácstalanok: ahogyan fentebb már említettem, az előhangzó minősége nemigen jósolható meg a főnév morfológiai felépítése, szemantikai vagy egyéb sajátossága alapján, tehát a főnévi nyitótöviség látszólag nem függ semmitől.

A magyarnak idegen nyelvként történő oktatásában állandóan visszatérő kérdés: a főnevek toldalékolásának tanításakor vajon a 4. B)-ben felsorakoztatott szabályszerűségek közül a magyarórákon mire érdemes a figyelmet felhívni, milyen mélységig érdemes beavatni külföldi tanítványainkat a magyar morfológia rejtelmibe. A magyar mint idegen nyelv tanításának szempontjai részben eltérő, sajátos követelményeket támasztanak a nyelvelírás szemben: a mondat- és szövegalkotásra készülő nyelvtanuló egzakt szabályokat, pontos listákat, egyértelmű útbaigazításokat vár el. A magyart idegen nyelvként tanító tanárok állandó kihívásokkal szembesülnek, ugyanis a nyelvtanítás folyamatában lépten-nyomon olyan jelenségekbe ütköznek, amelyekre nézve nem létezik kész, kidolgozott szabályrendszer. Ilyen esetekben a tanár számára egyetlen lehetőség kínálkozik: megpróbálja megfogalmazni azt a (használati) szabályrendszert, a nyelv működésének azokat a rejtett összefüggéseit, amelynek alapján saját (anyanyelvi) nyelvérzéke működik.

A névszók toldalékolásával kapcsolatos, elsősorban a szavak fonetikai, hangrendi jellemzőin alapuló – SZILI KATALIN által kidolgozott – rendszer (SZILI 2006: 162–7, 175–9) véleményem szerint jól alkalmazható a magyar mint idegen nyelv tanításában. Ez a rendszer elsődlegesen formai szempontokat vesz figyelembe, hiszen a magyarul tanuló külföldi is általában a formából indul ki a grammatikailag helyes formák létrehozása végett. A (főnévi) toldalékolás is azok közé a grammatikai jelenségek közé tartozik, amelyek tárgyalásakor valóban szerencsésebb megoldásnak tűnik a formai megközelítés: nehézkes és hosszadalmas morfológiai, szemantikai aspektusú magyarázatok helyett a magyarul tanuló külföldi számára a formai jegy egyértelműbb bizonyítéknak számít, erre alapozva könnyebben elő tudja hívni a grammatikailag helyes formát kommunikációs céljai érdekében.

Kulcsszók: előhangzó, előlégi harmónia, kerekességi harmónia, nyitótő, önnyitó toldalék.

A hivatkozott irodalom

- ANTAL LÁSZLÓ 1959. Gondolatok a magyar főnév birtokos ragozásáról. *Magyar Nyelv* 55: 351–7.
- D. BARTHA KATALIN 1964. Tővégi magánhangzóink története a XVI. század közepéig. *Nyelvtudományi Értekezések* 42. Akadémiai Kiadó, Bp.
- ELEKFI LÁSZLÓ 1998. Eltérő toldalékokban mutatkozó jelentéskülönbségek (A „Szókincsünk nyelvtani alakrendszere” gyűjtemény alapján). *Magyar Nyelvőr* 122: 305–17.
- JUHÁSZ DEZSŐ 2011. Rendszertörténet, kronológia, területiség. Egy nagy ívű tendencia szerkezetéről és mozgásáról. In: É. KISS KATALIN – HEGEDŰS ATTILA szerk., *Nyelvelmélet és diakronia*. Szent István Társulat, Bp.–Piliscsaba, 225–46.
- KÁDÁR EDIT 2007. Alaktan és szófajtan. Egyetemi Műhely Kiadó – Bolyai Társaság, Kolozsvár.
- KIEFER FERENC 2001. The negative suffix in Hungarian. *Sprachtheorie und germanistische Linguistik*. 11. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 195–208.
- LENGYEL KLÁRA 1995. Átmeneti kategóriák a nyelv különböző szintjein. *Magyar Nyelvőr* 119: 310–33.
- NÁDASDY ÁDÁM 2008. Rendhagyó, mert rendes. In: NÁDASDY ÁDÁM szerk., *Prédikál és szónokol. Újabb írások, beszélgetések a nyelvről*. Magvető, Bp., 297–300.
- NÁDASDY ÁDÁM – SIPTÁR PÉTER 1994. A magánhangzók. In: *StrNyt*. 3: 42–182.
- PAPP FERENC 1975. A magyar főnév paradigmatiszta rendszere. Akadémiai Kiadó, Bp.
- TÖRKENCZY MIKLÓS – SIPTÁR PÉTER 2000. Magánhangzó ~ semmi váltakozások a magyarban. *Nyelvtudományi Közlemények* 97: 64–130.
- SZILI KATALIN 2006. Vezérkönyv a magyar grammatika tanításához (A magyart idegen nyelvként oktató tanároknak). Enciklopédia Kiadó, Bp.

On lowering stems

In this paper, the author investigates a rather involved phenomenon of Hungarian phonology, the issue of linking vowels making, in certain cases, the concatenation of stems and suffixes feasible. She explores the issue primarily from the point of view of teaching Hungarian as a second language. The backness of linking vowels is regulated by vowel harmony, but their height is a part-of-speech-dependent property: adjectival stems are in general lowering stems, while unsuffixed verbal stems never are. For native speakers of other languages, it is most probably the suffixation of nouns (especially the production of accusative or plural forms) that presents difficulties, given that nouns being lowering or otherwise is an “arbitrary lexical feature” that cannot be unambiguously predicted either on the basis of their phonological make-up or on that of their semantic or other properties. The author comes to the conclusion that a formal approach to the suffixation of nouns is more felicitous than a cumbersome and lengthy explanation in terms of morphology or semantics: learners of Hungarian as a second language can access the grammatically correct form serving their communicative purposes more easily if they employ some formal features as a point of departure.

Keywords: linking vowels, backness harmony, roundness harmony, lowering stem, self-lowering suffix.

H. VARGA MÁRTA

Tulajdonnév és kategorizáció*

1. A kategorizáció. – Mindennapi életünkben a dolgokat, eseményeket a megismerés folyamán bizonyos, általunk nekik tulajdonított tulajdonságok alapján csoportokba rendezzük, kategorizáljuk. A kategorizációs képesség és a kategóriák megkönnyítik az információk tárolását, feldolgozását és alkalmazását. Ahogyan a világ egyéb dolgaira, úgy a nyelvre is igaz ez a megállapítás.

A névadás és a névhasználat egyaránt a kategorizáció alapján (is) történik; a következőkben ezt igyekszem bemutatni a prototípus-elmélet alapján. Mivel ennek főbb alapelvei ismertnek számítanak, ismertetésüktől terjedelmi okokból eltekintek; nem térek itt ki továbbá az egyes prototípus-elméletek eltéréseire, illetve az elmélet kritikáira, és csak az általános összefoglalások (vö. pl. TAYLOR 1991; ROSCH 1999; EYSENCK–KEANE 2003; TOLCSVAI NAGY 2005, 2010: 24–30; KÖVECSES 2006: 21–33, 75–6; KÖVECSES–BENCZES 2010: 25–39) által is hangsúlyozott közös elveket és megállapításokat veszem alapul.

A prototipikus tulajdonnév, valamint a névadás jellemzőinek bemutatása után – elsősorban a személynévtípusok köréből vett példákkal – azt vizsgálom, milyen szerepet játszik a kategorizáció a tulajdonnévként értelmezésben és a tulajdonnév használatában. Arra, hogy a prototípus fogalma a nyelvi kategóriák leírására is alkalmazható, l. pl. LAKOFF 1987: 58–67, TAYLOR 1991: 173–221, DIRVEN–VERSPOOR eds. 1998: 18–21, LADÁNYI 1998: 410, KÖVECSES 2006: 23–4.

2. A prototipikus tulajdonnév. – Egy nyelvi elemmel találkozáva először a típusát kell megállapítanunk, jelen esetben azt, hogy tulajdonnévvel van dolgunk. A tulajdonnév jelentésével foglalkozó tanulmányok egyik állandó problémája, hogyan különítsék el a tulajdonneveket a közszavaktól (a kérdés történetét részletesen l. VÁRNAI 2005); kielégítő és a szétválasztásban egyértelműen alkalmazható kritériumokat azonban nem találtak (l. pl. BARABÁS – KÁLMÁN C. – NÁDASDY 1977). Ezzel kapcsolatban fontos kérdésként merült fel, hogy van-e a tulajdonnévnek jelentése. Anélkül, hogy részletesen ismertetném az álláspontokat és a különféle jelentéseméleteket, kiragadok néhány megközelítést, amelyek kiindulópontul szolgálhatnak a továbbiakhoz. BULGAKOV szerint minden név keletkezését tekintve köznévi, a használat során azonban hozzájáró viselőjéhez, elhomályosul az eredeti jelentése, ezért a tulajdonnév ismertetőjegye érthetlensége (1992: 447–8). (E megállapítás szerint kategorizálva tehát tulajdonnévnek kellene tartanunk a *Mihály-t* vagy a *Klára-t*, de az *Ibolyá-t*, *Violá-t*, *Győző-t* stb. nem.) NICOLAISEN valamivel óvatosabban fogalmaz: szerinte a közneveknek áttetszőknek kell lenniük (azaz felismerhető jelentéssel kell rendelkezniük), de a tulajdonneveknek nem, mivel ezek üres héjak, amelyek megtölthetők ugyan tartalommal, de jelentésre csak akkor tesznek szert, ha köznevesülnek (1995a: 388–9). A fenti állítások valószínűleg annak köszönhetőek, hogy a szerzők csupán a tipikus név-

* Készült a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával. Köszönöm Tolcsvai Nagy Gábornak, Hoffmann Istvánnak, Csontos Nórának, Papp Kornéliának és Farkas Tamásnak a cikk kéziratához fűzött értékes megjegyzéseit.

ben gondolkodtak, s nem vették figyelembe a számtalan átlátszó családnevet és helynevet, valamint az olyan névtípusokat, mint a többnyire átlátszó intézménynevek és címek (vö. a gyakorlatban a tulajdonnév-fordítások problematikáját, pl. FARKAS 2009c). GARDINER véleménye némileg árnyaltabb a fentieknél: szerinte vannak tiszta és kevésbé tiszta tulajdonnevek; az előbbiek teljesen önkényesek és jelentés nélküliek, míg az utóbbiak átlátszóak (1954: 42). Hasonlóan fokozatokban gondolkodhatott MARTINKÓ ANDRÁS is, legalábbis erről tanúskodnak az olyan megjegyzések, mint pl. a „»tiszta« tulajdonneveknek nincs jelentésük”, „az *Árpádok* kevésbé tulajdonnév, mint az *Árpád* (fejedelem)” (1956: 193, 194), J. SOLTÉSZ KATALIN pedig külön tanulmányt szentelt a köznévi és tulajdonnévi közötti átmeneteknek, hangsúlyozva, hogy nem létezik éles határ a két kategória között (J. SOLTÉSZ 1959).

Az az álláspont, hogy a tulajdonnevek egy részének van jelentése, más részüknek nincs, éppúgy nem célszerű a nevek kutatásához, mint az, hogy egyetlen tulajdonnévnek sincs jelentése. Figyelemre méltó azonban, hogy az említett szerzők a prototípus-elmélet nyelvészeti alkalmazását évtizedekkel megelőzve azt sugallták, hogy a tulajdonnevet kategóriaként kell felfogni, amelynek vannak tipikus („tiszta”) és kevésbé tipikus („kevesbé tiszta”) elemei. De vajon igaz-e az, hogy az átlátszatlan nevek a tipikusak? Ennek eldöntéséhez először is meg kell vizsgálnunk a tulajdonnév jelentését.

LANGACKER szerint amikor a *Stan Smith* névvel találkozunk, az első reakciónk a típuspecifikáció, vagyis annak megállapítása, hogy névvel van dolgunk, még hozzá egy emberi lény nevével (1991: 59). A tulajdonnév, akár csak a köznévi, valamilyen dolgot jelöl meg, s ugyanúgy kognitív tartományok komplex mátrixa. Egy személy esetében ilyen tartomány lehet a NEMZETISÉG, NEM, VALLÁS stb., egy település esetében a FÖLDRAJZI HELYZET, MÉRET stb. A tulajdonnév és a köznévi között azonban van egy jelentős különbség. A *kalap* egy nyílt, tehát bármikor bármennyi elemmel bővíthető kategóriát jelöl meg (beletartozhat a cylinder, a sokféle női kalap, a sombrero stb.; ezek egy része tipikus, más része kevésbé tipikus tagja a kategóriának), a *Tamás* viszont egyetlen egyedre vonatkozik (nincsenek tipikus vagy kevésbé tipikus Tamások, bár természetesen számtalan *Tamás* nevű egyed létezhet). A *kalap* és a *sapka* kategóriája között nyilvánvalóan van egy átmeneti sáv: az, hogy a *kucsma* melyikbe tartozik, egyéni nyelvhasználói döntéstől függ; a *Tamás* és a *Gábor* mint kategória között viszont nincs ilyen határsáv. Ahogyan TOLCSVAI NAGY GÁBOR megfogalmazta: a köznevek típust jelölnek, a tulajdonnevek viszont egyszerre típust és megvalósulást (2008: 38).

A tulajdonnév a köznévi szemben több szóból is állhat (l. *Magyar Nemzeti Múzeum*), de legtöbbször előre csomagolt nyelvi egységként működik (vö. TOLCSVAI NAGY 1996: 324; ellenpéldáit l. később), azaz olyan szerkezetként, amelyet alaposan elsajátítottunk, így automatikusan tudjuk használni, anélkül hogy külön figyelmet fordítanánk például részeire vagy azok elrendezésére (vö. LANGACKER 1987: 19). A mondatban ez az egység főnévi szerepet tölt be: szemantikai jellemzői mellett nem lexikai, hanem grammatikai értelemben viselkedik főnévként. Az ilyen, több szóból álló nevek további jellemzője, hogy általában kerülnek az igei összetevő, és viszonylag rövidek. (Vö. TOLCSVAI NAGY 2008: 35–8).

Míg egy szövegben a köznévvvel jelölt dolgok mentális hozzáférhetősége korlátozott, a tulajdonnévvvel jelölt dolog tökéletesen és könnyen hozzáférhető az egész szövegben vagy diskurzusban. Mivel egyetlen egyedet jelöl meg, a köznévvvel szemben nincs szüksége determináló elemre: episztemikus lehorgonyozottsága lényegéből fakad (vö. TOLCSVAI NAGY 2008: 35–8).

Mindezek alapján könnyen megállapíthatjuk, milyen a prototipikus tulajdonnév: egyetlen szó, mely a mondatban főnévként viselkedik. A prototipikus főnév fizikai dolgot jelöl, mely időben viszonylag állandó, anyagból van, térben létezik és kiterjedésében körülhatárolt (vö. TOLCSVAI NAGY 2010: 51); ugyanez igaz tehát a prototipikus tulajdonnévre is. Mivel egyedi dolgot jelöl meg, egyes számban áll. Fontos jellemzője továbbá, hogy nem átlátszó, nem azonos alakilag valamely közszóval. Egy átlátszó név esetében ugyanis nehezebb eldönteni, hogy egy egyedre vagy a dolgok egy kategóriájára vonatkozik-e. (Hogy e döntés milyen tényezőktől függ, l. a névként értelmezés kapcsán.) Minél kevésbé átlátszó tehát egy név, annál névszerűbb: a prototipikus tulajdonnév így valóban az, amelynek nincsen felismerhető közszói jelentése. Ezt számos pszichológiai kísérlet is alátámasztja: a tulajdonneveket ezek szerint nehezebb felidézni, mint a közneveket, az átlátszó tulajdonnevek előhívása pedig könnyebb a nem átlátszóknál (vö. pl. TERRY 1994; BURGESS–CONLEY 1999; mindkettőben továbbvezető irodalommal). Ezt alapul véve tehát a legtipikusabb névfajtának (legalábbis a keresztény, illetve európai típusú kultúrában) a keresztnév, majd a családnév és a helynév tűnik, a többi névfajta között ugyanis már jóval több az átlátszó. Ugyanerre a következtetésre jutott VÁRNAI JUDIT SZILVIA, amikor megjegyezte, hogy a keresztnemek közül azt érezzük névszerűnek, amely közszói értelemmel nemigen rendelkezik; illetve kultúránk legtipikusabb tulajdonneveinek a személy- és helynevek tekinthetők (vö. VÁRNAI 2005: 86). Ez a kognitív etológia szerint azzal magyarázható, hogy a fajtársak és a nem fajtársak közti nyelvi különbségtétel alapvető emberi törekvés, akárcsak a térbeliség nyelvi jelölése (vö. RESZEGI 2009b: 10).

VAN LANGENDONCK a névfajtáknak két nagy csoportját különböztette meg: a prototipikus és a nem prototipikus neveket: az előbbibe tartoznak szerinte a személynevek, a helynevek, az állatnevek, a hurrikánnevek, a csillagnevek, az épület- és hajónevek, valamint a szervezetek nevei; a másodikba sorolta az időt kifejező neveket (pl. hónapnevek), a címeket, az épületekhez kapcsolódó intézményneveket, a márkaneveket, a pénznemek, a számok és a betűk neveit, a színneveket, valamint a nyelvek és a betegségek neveit (VAN LANGENDONCK 2007: 184–246). Véleményem szerint azonban nem lehet ilyen éles határú csoportokat felállítani: sokkal helyesebb, ha a kétpólusú rendszer helyett a névfajtákat egy tipikussági skála mentén helyezjük el. A köznévv és a tulajdonnévv határa ugyanis, mint az érintkező kategóriáké általában, elmosódott: e határsávban helyezhetők el például az intézménynevek, a népnevek, a címek, az áru- és márkanevek, az ételek, kitenyészett növényfajták, történeti események, egyedi létezők (pl. *Föld*) stb. nevei, ahogyan azt már J. SOLTÉSZ KATALIN is megállapította említett tanulmányában (1959), valamint későbbi monográfiájában (1979: 95–108).

A felsorolt kategóriák különböző okokból nem tekinthetők tipikusnak. Így például az események, illetve VAN LANGENDONCK listájából több névfajta, pél-

dául a hurrikánnevek, az időt kifejező nevek vagy a nyelvek nevei nem fizikai, térben létező, körülhatárolt, időben állandó dolgokra vonatkoznak. Az intézménynevek, a címek, a történeti események és az egyedi létezők nevei továbbá azért kevésbé tipikus tulajdonnevek, mert átlátszóak; a népnevek, az áru- és márkanevek, az ételek és a kitenyészített növényfajták pedig szorosabban véve nem egyetlen egyednek neveznek meg. (Az ebből eredő helyesírási kérdésekre l. pl. HAJDÚ 2008: 18; FARKAS 2008: 410–1.) Emellett, mint láttuk, a tipikus tulajdonnév egyetlen szó; a több szóból álló nevek tehát – jellemzően ismét az intézménynevek és a címek többsége, illetve gyakran a márkanevek, ételnevek, kitenyészített növényfajták és események nevei – kevésbé tipikusak. Ráadásul az említett névfajták közül több, például újfent az intézménynevek és a címek, valamint az itt nem említett államnevek gyakran még többes számúak is (pl. *Magyar Államvasutak*, *Nyelvtudományi Közlemények*, *Amerikai Egyesült Államok*), szemben az egyesszámúság korábban kiemelt tipikalitási feltételével.

Ami a hurrikánok nevét illeti, azok tipikussága szorosan összefügg az általuk jelölt dolog kulturális tipikusságával. A hurrikánok Magyarországon igen kevésbé tipikus időjárás jelenségnek tekinthetők, ezért neveik példánygyakorisága általában (egy nem célzottan hurrikánokkal kapcsolatos témával kapcsolatos diskurzusban vagy korpuszban) nem túl nagy, így e nevek nehezebben hozzáférhetőek.¹ A hozzáférhetőbb ugyanakkor általában tipikusabb, ebből következőleg a hurrikánnév kevésbé számít tipikusnak a magyarban. Jól tükrözi ezt többek között az is, hogy bár tulajdonnévségét nem kérdőjelezzük meg, hagyományosan nem tartjuk számon a tulajdonnév alkategóriájaként, és az oly termékeny névtani szakirodalom sem szentelt neki különösebb figyelmet; kivételként említhetjük RAÁTZ JUDIT 2006-os cikkét a Névtani Értesítőben (RAÁTZ 2006). Másrészt viszont a hurrikánoknak hagyományosan női keresztnévet adnak, és mint láttuk, a keresztnév (legkevesbé transzparens volta miatt) a legtipikusabb tulajdonnévfajtának számít. Külön kell választanunk tehát a kategóriának és elemeinek tipikusságát: míg a hurrikánnév a jelölt dolog kulturális tipikusságából adódóan nem nevezhető tipikus tulajdonnévi alkategóriának a magyarban, maguk az egyes hurrikánnevek tipikus tulajdonnevek.

3. N é v a d á s. – A névadás az ember kommunikációs és antropológiai szükséglete, amely a kognitív gazdaságosság elve alapján működik: a kommunikációt végtelenül megnehezítené, ha mindent körülírásokkal kellene kifejeznünk. Ezért annak az entitásnak, amely az adott szituációban a legkiemelkedőbb a résztvevők figyelmé számára, nevet adunk. A háttér ezzel szemben az adott szituációban névtelen marad, ennek köszönhetően tud a névvel ellátott entitás kiemelkedni a névtelenségből.

A gazdaságosságra törekvés abban is megnyilvánul – ahogyan arra már

¹ A típus- és példánygyakoriság BYBEE által bevezetett, elsősorban a grammatikában használatos fogalmak (vö. TANOS 2008: 541–2). Ugyanakkor úgy vélem, a névkészlet elemeire is alkalmazhatóak: keresztnévek esetében típusgyakoriságról beszélhetünk, ha például az egyházi nevek, példánygyakoriságról pedig, ha egy adott név gyakoriságáról van szó.

LŐRINCZE LAJOS (1947: 3) is kitért –, hogy csak az a dolog kap nevet, amely az elnevező szempontjából valamilyen jelentőséggel bír. A megnevezésben mint kognitív aktusban kiemelkedő szerepe van a megnevező nézőpontjának: annak a kiindulópontnak, amelyből a dolgok elrendeződnek (a nézőpontról, illetve a nyelvi jelek perspektivikus jellegéről bővebben l. pl. LANGACKER 1987: 120–30; TOLCSVAI NAGY 1999, 2000, 2001: 125–7; TOMASELLO 2002: 127–8; CSONTOS–TÁTRAI 2008). Természetesen az adott kontextustól, beszédhelyzettől, kommunikációs céltól vagy az interakcióban részt vevők figyelemirányításától függően más-más dolog megnevezése válik fontossá, illetve a háttérnek más-más eleme válik feltűnővé. Ebből következik, hogy a világon bárminek lehet neve, aminek az ember nevet akar adni; habár egyes dolgoknak jellemzőbben szokás nevet adni (pl. személyek, helyek), míg mások (pl. tárgyak) gyakrabban maradnak tulajdonnév nélkül. Mivel minden megnevező a saját nézőpontját érvényesíti (amelyet persze befolyásolhat a szokás, más nevek mintája stb.), nem ritka, hogy egy-egy dolognak (időben egymást követően vagy egy időben) több neve is van (vö. pl. *Mikulás – Télapó, Boncza Berta – Csinszka*).

Az eddig elmondottak egyaránt igazak a köznevekre és a tulajdonnevekre is. A köznevek esetében a névadás motivációja viszonylag ritkán, akkor is legfeljebb rendkívül alapos etimológiai kutatásokkal deríthető ki. A tulajdonnevek esetében gyakran könnyebb a dolgunk, ezért a névadás típusainak bemutatása a továbbiakban ezekre koncentrál, a *név* terminus tehát a továbbiakban a *tulajdonnév* szinonimájaként értelmezendő.

A dolgok névvel való ellátása jellemzően emberi cselekvés; a nevekben a világról alkotott felfogásunk tükröződik. A névadásnak két módját különíthetjük el, habár mindkettő alapja a kategorizáció:

1. Az entitásokat általában az adott helyzetben legjellemzőbb tulajdonságukról nevezzük meg: a kutya *Bundás* lesz, mert nagy, vastag szőre van, a város szélén álló kocsmá neve *Netovább*, a földterület neve *Bence-bütü* a tulajdonosa után, a kislányt a társai *Bagoly*-nak csúfolják szemüvege miatt, a gyorsan elkészíthető sütemény a *Ripsz-ropsz* nevet kapja stb. A névadás lehet metaforikus, vagyis valamivel való hasonlóságon alapuló, mint a fentiek közül a *Bagoly*, és lehet metonimikus is, mint a *Bundás*, a *Netovább* vagy a *Ripsz-ropsz*. Természetesen – mint fentebb láthattuk – előfordulhat, hogy egy entitásnak az egyik szituációban egészen más sajátossága lényeges, mint a másikban. Erre utal FREGE híres példája is, az *Alkonycsillag* és az *Esthajnalcsillag* név, melyeknek denotátuma azonos, a jelölés módjában azonban különböznek (FREGE 1980: 158): a megnevezett entitásnak tehát a megnevezés pillanatában más-más tulajdonsága emelkedett ki a figyelem számára. Jól megfigyelhető ez a jelenség a családnevek előzményeiként számon tartott megkülönböztető névelemek példáján: ugyanazt a személyt egy 1340-es oklevélben *magister Ladislaus filius Johannis de Sowar*-ként említik (AO. 4: 1), egy 1341-es oklevélben azonban *Ladislaus dictus Sows de Sowar* a megnevezése (AO. 4: 159). A legjellemzőbb tulajdonság kiválasztása a prototípuselv alapján történik. A megnevezett dolog különböző tulajdonságokkal rendelkezik, illetve relációban van más dolgokkal. Így például egy kutyának szőr fedi a testét (tulajdonság), egy kocsmá elhelyezkedik valahol, egy megművelt földterület pedig

valakinek a tulajdonában van (relációk). Az egyes tulajdonságoknak lehetnek fokozataik (pl. tipikus vagy kevésbé tipikus hosszúságú, sűrűségű szőrzet egy kutya esetében). A tulajdonságok és/vagy relációk közül az válik a megnevezés alapjává, amelyik a legfeltűnőbb, amelyik leginkább megragadja a figyelmet: így például ha a kutya szőrzete a tipikusnál hosszabb vagy sűrűbb, más tulajdonságai viszont tipikusak, a szőrzet fogja motiválni a névadást. Ezzel szemben ha a kutyának hiányzik az egyik füle, ez a tipikustól jobban eltérő tulajdonság, mint a szokatlanul dús szőrzet, ezért nagyobb eséllyel ragadja meg az elnevező figyelmét. (A családnevek keletkezése kapcsán vö. SLÍZ 2010; F. LÁNCZ 2011).

2. A névadás másik módja szintén a prototípuselven alapul. A világról való tudásunkhoz hozzátartozik, hogy a tulajdonneveket is kategóriákba soroljuk, melyeknek szintén vannak tipikus és kevésbé tipikus tagjai: vannak tipikus kutyanevek, kocsmanevek, utcanevek stb. Egyenes szőrű, kisebb termetű kutyák is gyakran kapják például a *Bodri* nevet. Ilyenkor a gazda már bele sem gondol, hogy a név eredetileg a szőrzet bodrosságára utalt; választását az motiválja, hogy a *Bodri* számára a nyelvhasználat során kutyanevként megtanult nyelvi egység. A hagyományozódás révén a név szemantikailag sematizálódik: tanult volta révén elszakad eredeti közszói jelentésétől, automatizáltsága révén a névadó figyelve már nem összpontosul a név eredeti jelentésére és a *bodros* melléknévből (a képző elvonásával és becéző képzővel való helyettesítésével) létrejövő morfológiai szerkezetére (vö. LANGACKER 1987: 19). Érdekes példát szolgáltat a minta alapján történő névadásra Krúdy „Rákóczi harangja” című írása, melyben a debreceni nagyharangot a városban (és az egész országban századokon keresztül) leggyakrabban férfinév alapján *János*-nak akarták nevezni: „Kend is János, én is János, az isten is János, legyen hát a harang is János!” (Krúdy 1975: 111)

E két eset mellett ismeretes még egy harmadik névadási mód, a név öröklése (például a családnevek esetében), ez azonban automatikus, nem választáson alapuló volta miatt kívül esik a vizsgálat hatókörén. (A névadási módokról bővebben l. HOFFMANN 2008.)

A tulajdonnevek csoportjai közül a legtöbben mindkét bemutatott névadási mód megtalálható, a személyneveken belül azonban típusonként el lehet őket különíteni egymástól.² A ragadványnevek például jellemzően az első módon keletkeznek. A családnevek előzményei szintén jellemző tulajdonság alapján jöttek létre, e motiváció azonban az öröklődés során gyakran elhomályosul. Az egyénnevekben/keresztnevekben mindkét mód jelen van. Kezdetben, a világi névadás során gyakran az első módon, külső vagy belső tulajdonság, jellemző cselekvés, származás stb. alapján nevezték el az embereket, bár természetesen a már meglévő nevek is mintául szolgáltak az elnevezőknek. Az egyházi névadásban azonban már jellemzőbben a második mód érvényesült, hiszen az idegen eredetű nevek jelentését általában nem ismerték, s egy meglévő készletből válogattak. A mai keresztnévadásra szintén az utóbbi jellemző inkább, habár a felismerhető közszói jelentéssel rendelkező, kevésbé tipikus nevek (pl. *Hajnalka*, *Jácint*, *Ibolya*,

² A továbbiakban – hacsak nem jelzem az ellenkezőjét – a magyar névadási szokásokat és a magyar nyelvhasználók kategorizációját veszem alapul.

Napsugár) esetében a jelentésnek is szerepe lehet a választásban (sőt az utónévkönyvek etimológiai megjegyzéseinek köszönhetően ma már a nem átlátszó nevek esetében is befolyásolhatja a választást a közszói jelentés³). Ez, mint fentebb láttuk, kultúraspecifikus sajátosság: a mai magyar állapotokhoz hasonlóan működik a névadás az európai kultúrkör más országaiban is, bár a törvénykezés államonként árnyalhatja ezt a képet. Az Egyesült Államokban például, ahol egy gyermek szinte bármiről kaphat nevet, bizonyára nagyobb az első módon adott nevek aránya, mint nálunk, de azért nyilván ott is a hagyományos, tipikus nevek vannak túlsúlyban (az amerikai névadás szabadságáról l. pl. SLOVENKO 1984). Más kultúrákra azonban az egyéni sajátosságokról adott név a jellemzőbb, ilyenek többek között a hagyományos indián nevek.

4. Tulajdonnévként értelmezés. – A tulajdonnévként értelmezés alapja szintén a kategorizáció. Az első szempont, amikor egy névvel szembeke-rülünk, az ismertsége, amelyben nagy szerepe van a konvencionalizálódásnak és a begyakorlottságnak, a hozzáférhetőségnek. Ha ismerjük a nevet, amellyel élőszóban vagy írásban találkozunk, nem okoz számunkra gondot névként való azonosítása (hacsak nincsenek az ellenkezőjére utaló jelek). Vannak nevek, melyeket széles körben ismernek (pl. országok, óceánok, hírességek neve), más nevek csak szűkebb kör vagy éppen egyetlen ember előtt ismeretesek. Ez természetesen erősen befolyásolja az értelmezésüket: minél nagyobb a nevet ismerő közösség, annál könnyebb a nyelvi jel tulajdonnévként való azonosítása. Ezzel szemben – ahogyan BALÁZS JÁNOS megjegyezte – minél kisebb e közösség, annál szükségesebbnek érezzük a nevet kiegészíteni egy „csoportjelölő értelmezővel” (pl. *patak*, *domb*) (1963: 46), hogy ezzel segítsük kategorizációját és névként való funkcionálását.

Az ismeretlen nevek tulajdonnévként értelmezése általában a kontextus segítségével történik. Amikor azonban ez valami okból nem áll rendelkezésünkre, illetve nem elegendő az értelmezéshez, megnő a prototípuselv szerepe. Az ismeretlen, de tipikus neveknek (akárcsak az ismerteknek) a feldolgozásához kisebb kognitív erőfeszítés szükséges, mint a kevésbé tipikusakéhoz. Ismerjük a tulajdonnév jellemzőit, emellett írott szövegben helyesírási ismereteink, a tulajdonnevek nagybetűs írására vonatkozó szabályok is segíthetnek bennünket; habár e feltétel nyelvspecifikus (l. később). De még a magyarban is ez a legkevésbé erős feltétel, hiszen e helyesírási eljárás szolgálhat az érzelmi többlet vagy a presztízs kifejezésére is, különösen az irodalomban (vö. pl. BARABÁS – KÁLMÁN C. – NÁDASDY 1977: 141–3; HAJDÚ 1998: 7–8). Ha a feldolgozandó nyelvi elem megfelel a tipikalitási feltételeknek, a feldolgozás kevesebb időt és kognitív erőfeszítést igényel. Amikor azonban eltér valamelyiktől (pl. több szóból áll, többesjelet

³ A *köznévi jelentés* terminus helyett következetesen az általánosabb *közszói jelentés*-t használom, tekintettel arra, hogy a tulajdonnevek a köznéven kívül egyéb szófajokból is származhatnak. Bár az ÉKsz.² (*közszabadság* a.) szerint a *közszó* jelentése 'köznév', a névtudomány következetesen alkalmazza a tulajdonnévvel oppozícióba állítva, 'bármely más szófaj, amelyből adott esetben tulajdonnév keletkezett vagy keletkezhet, illetve amely tulajdonnévből keletkezhet' jelentésben; vö. pl. FARKAS 2007; TAKÁCS 2007; HAJDÚ 2008.

visel vagy kisbetűvel kezdődik), eseti elemzésre van szükség, gyakran a szövegkörnyezet figyelembevételével.

Ismét meg kell azonban jegyeznünk, hogy a kategorizáció erősen kultúra- és időfüggő. Erre figyelte fel NICOLAISEN is, amikor fentebb említett, a nevek nem átlátszó voltáról tett megállapításában „a nyugati kultúrákban” megszorítással élt (1995a: 388: „...semantic transparency is not expected of a name in our western cultures” – az én kiemelésem: S. M.). Az előbb említett helyesírási jellemzőkre visszatérve nem feledkezhetünk meg arról, hogy például a németben minden főnév nagybetűs, a magyarban sem mindig kezdtek nagybetűvel a neveket, a nem betűírást használó nyelvekben pedig ez a kérdés fel sem merül. A nyelv- és kultúraspecifikusság abban is megmutatkozik, hogy a VAN LANGENDONCK-féle, korábban említett listában látott egyes kategóriákat – az időt kifejező neveket, a pénznemek, a számok és a betűk neveit, a színneveket, illetve a nyelvek és a betegségek neveit – a magyarban nem soroljuk a tulajdonnevek közé, holott ezek is egyedi létezőt jelölnek meg. Ez is azt jelzi, hogy a tulajdonnevet valójában nem nyelvi kritériumok alapján kategorizáljuk.

A tulajdonnévként értelmezésre remek példát ad Bogdán Szabolcs Leslie L. Lawrence-paródiája, A „Sindzse zabszeme” (neveiről bővebben l. SLÍZ 2006). Különböző nemzetiségű hőseinek beszélő neveit éppen azért tudjuk tulajdonnévként értelmezni, mert a szerző követte az adott nyelv neveinek hangtani, morfológiai és helyesírási sajátosságait: az ír *Phil O'Dendron* nevében ott a tipikus, hajdan apára utaló *O'*, *Jacques Citokceau* prototipikusan francia keresztnévnek hatását fokozza az erre a nyelvre jellemző *eau* betűkapcsolat, *Zima Frigorjeva* neve pedig világosan visszaadja az orosz nők prototipikus keresztnevére jellemző *-a* és családneveire jellemző *-ova/-eva* végződést. A szereplők időnként magától értetődően elfogadják e neveket tulajdonnévként, más helyzetben azonban nem névként értelmezik őket. Ezt láthatjuk a következő idézetben (a beszélgetés tárgya Kukkole Menjeninnen finn csillagász):

„– Jacques, lenne szíves Menjeninnen kisasszonyt távol tartani a helyszíntől? [...]
 – Nem értem! – ordította vissza lehajolva. – Ebben a ***** szélfúvásban egy szót se hallani!!
 – Nézze meg, hogy kukkol-e Menjeninnen!!!
 – Nézzem meg, hogy Kukkole Menjeninnen? – ismételte csodálkozva a szavaimat. – Mőszjő Lowkupec, azt hiszem, ebből a mondatból hiányzik egy bizonyos szófaj!! [...]
 – Intézze el, hogy Kukkole menjen innen! [...]
 – Intézzem el, hogy Kukkole Menjeninnen? Mőszjő Lowkupec, ebben a ***** viharban egyébként is nehezen értem, mit akar mondani, könyörögve kérem, ne spóroljon a szófajokkal!” (Bogdán 2004: 122)

A humor alapja itt a tulajdonnévről alkotott tudásunk: mint korábban láttuk, a tulajdonnév főnévi szerepet tölt be a mondatban, és kerüli az igei összetevőt; a fenti kereszt- és családnév azonban a szövegkörnyezet alapján igeiként is értelmezhető. Ez a feszültség a név részelemeire irányítja a figyelmünket, vagyis

a kevésbé tipikus neveket nem holisztikusan, hanem morfológikusan dolgozzuk fel (a kétféle feldolgozásra l. TOLCSVAI NAGY 1996). A nyelvi elem tehát a szövegben, a szövegtől válik tulajdonnévvé. Ugyanez történik az idegen nyelvű szövegekben szereplő nevek feldolgozásakor is: könnyen előfordulhat, hogy az anyanyelv és az idegen nyelv közötti különbségek következtében egy tulajdonnevet közszóként vagy egy közszót tulajdonnévként értelmezünk. Yann Martel „Pi élete” című regényének főhőse a szerencsétlen *Piscine Molitor Patel* nevet viseli, s emiatt gyermekkorától el kell viselnie a csúfolódásokat. Ezért egy nap, amikor pizzát rendel, és megkérdezik a nevét, csak annyit mond, „vagyok, aki vagyok. Fél óra múlva megérkezett két pizza »Vadiok Akivadiok« névre” (Martel 2004: 38). Ebben az esetben szintén a beszédhelyzet, a kommunikációs partner előzetes elvárása, illetve a szöveggörnyezet a félreértelmezés oka.

Mindezek alapján kijelenthetjük, hogy a névként értelmezésben jelentős szerepe van a beszédhelyzetnek és a szöveggörnyezetnek is, ahogyan azt BALÁZS JÁNOS (1963: 48) is megjegyezte, majd HAJDÚ MIHÁLY és HEGEDŰS ATTILA is hangsúlyozta a tulajdonnév jelentéséről folytatott párbeszédében (HAJDÚ 1997, 1998; HEGEDŰS 1997, 1999).

VÁRNAI JUDIT SZILVIA a köznévi és a tulajdonnévi határának elmosódottságára (melyre fentebb már láthattunk példákat VAN LANGENDONCK kategorizációja kapcsán) többek között azt hozza fel példának, hogy míg a hét magyar törzsi nevet tulajdonnévként kezeljük, más népek törzsi neveit és általában a népneveket közszóknak tekintjük. Ebből világosan látszik, hogy a döntést a társadalmi konvenciók is erősen befolyásolják (VÁRNAI 2005: 42–3). Ugyanezt hangsúlyozza TOLCSVAI NAGY GÁBOR is, amikor megállapítja: a név nem nyelvi kritériumok, hanem szociokulturális körülmények révén lesz név (1997: 603). HAJDÚ MIHÁLY ebből kiindulva felveti a kérdést, hogy mekkora az a közösség vagy csoport, amely meghatározhatja egy nyelvi jel tulajdonnéviségét. Mivel bárki elnevezheti valamely személyes tárgyat társadalmi megegyezés nélkül, megállapítja, hogy akár egyetlen ember is dönthet egy nyelvi jel tulajdonnévi vagy közszó voltáról (1998: 11).

Spiró György „Fogság” című regényében a főhős, Uri az anyja és a felesége ostoba kérdéseiből rájön, hogy e nők azt hiszik, Egyiptom város, Alexandria pedig egy kerület a városon belül. Számukra tehát az *Egyiptom* név feltehetőleg nem teljesen ugyanazokból a kognitív tartományokból épül fel, mint mások számára, vagyis nem ugyanaz a jelentése. Hogy egy másik példát vegyünk: vajon azok számára, akik tízéves korában ismerték Arisztotelészt, jelentett volna-e valamit az a leírás, hogy *Nagy Sándor nevelője*? Az Arisztotelészt gyermekként ismerők által az *Arisztotelész*-hez kapcsolt kognitív tartományok között nem szerepelt a FOG-LALKOZÁS (ezen belül elemként pedig a „Nagy Sándor nevelője”), a mai beszélő által ismert mátrix viszont nem tartalmazza a gyermek Arisztotelész kortársai számára feltehetőleg fontos SZÜLŐK tartományt. Nemcsak a tulajdonnéviség megítélése függ tehát a nyelvi jelet használó társadalomtól, hanem annak az eldöntése is, hogy ennek a jelnek mi a jelentése. Az Egyiptom-példából ugyanakkor az is világossá válik, hogy pontosítanunk kell HAJDÚ MIHÁLY megállapítását: amennyiben egyetlen ember ismer egy dolgot, e dolog nevének tulajdonnévként vagy

közszóként kezelése, továbbá e név jelentésének meghatározása valóban egyedül tőle függ; ha viszont egy dolgot többen is ismernek, már nem elegendő egyetlen ember sem a tulajdonnéviség, sem a jelentés megítéléséhez. Uri rokonainak meggyőződése, hogy az *Egyiptom* egy városra vonatkozik, nem változtatja meg a név jelentését, pusztán tévedés marad, hiszen a többség szerint a név denotátuma (akkor) egy római tartomány.

Mivel a nyelv és a világlátás nem választható el élesen egymástól, a természetes nyelvek nem elégitik ki a logika szigorú feltételeit. Ahogyan a kategorizáció is függ az egyéni megítéléstől, ugyanúgy a tulajdonnevek egy-egy nyelvhasználó által nekik tulajdonított jelentésében is lehet szubjektív mozzanat. Ez persze, mint láttuk, nem azt jelenti, hogy mindenki azt tart egy név jelentésének, amit akar, hiszen az káoszhoz, egymás meg nem értéséhez vezetne. Ennek kivédésére szolgál a tanulás: a tulajdonneveket, mint minden nyelvi jelet, „előre csomagolt” egységként kezeljük; önállóan tehát általában nem végzünk erőfeszítést a megértésük érdekében, örököljük őket az előző nemzedékektől. Ez biztosítja, hogy Egyiptomot kétezer évvel ezelőtt és ma is országként konceptualizáljuk.

Az Arisztotelész- és az Egyiptom-példa persze nem analóg egymással. Az előbbiben pusztán arról van szó, hogy a jelentés enciklopédikusága miatt egy név a különböző (akár eltérő korban élő) beszélők számára eltérő kidolgozottságú lehet: a gyermekkori ismerősöknél és a mai nyelvhasználóknál is kidolgozottabb lehetett például az *Arisztotelész* jelentése azok számára, akik ismerték a filozófust gyermek- és felnőttkorában is, számukra ugyanis a név jelentéséhez az „X és Y fia” és a „Nagy Sándor nevelője” egyaránt hozzátartozott. A második esetben a jelentés teljes sematikusága tévedéshez vezet: a Spiró-regény nőalakjai csupán annyit tudnak Alexandriáról, hogy egy hely Egyiptomban. A túlzott sematikuság nyilvánvalóan megnehezítette a feldolgozást, a nők arra kényszerültek, hogy a szövegekörnyezet alapján maguk alakítsák ki a név jelentését. A tévedés nem e név, hanem az *Egyiptom* konceptualizálásakor történt: nem az ORSZÁG, hanem a VÁROS tartományt kapcsolták hozzá, ebből pedig már logikusan következett, hogy egy ennél kisebb egység városrész lehet.

Ez a példa a jelentésváltozások értelmezéséhez is kulcsot ad: míg csak Uri nőrokonai hiszik azt, hogy Egyiptom egy város, addig ez nem más, mint tévedés, ami zavart okoz a másokkal folytatott kommunikációjukban; ha azonban mindenki elkezdene ilyen értelemben használni a nevet, az *Egyiptom* jelentése megváltozna, vagy kialakulna a régi mellé egy újabb jelentés (vö. *Róma*: 1. 'város', 2. 'birodalom', *Amerika*: 1. 'földrész', 2. 'állam'). E példa hátterében A RÉSZ AZ EGÉSZ HELYETT vagy AZ EGÉSZ A RÉSZ HELYETT metonímia áll, de ugyanígy pusztán társadalmi megállapodás kérdése a metaforikus névadás is (pl. *Little Italy*). A tulajdonnév jelentésének feldolgozásában megnyilvánuló egyéni eltérések tehát a jelentésváltozás egyik alapját képezhetik, amennyiben egyéniből társadalmivá, a közösség által elfogadottá válnak.

(Folytatjuk.)

SLÍZ MARIANN

Patrocíniumi településnevek Európában*

Egy nemzetközi kutatási program eredményei

1. MEZŐ ANDRÁS „Magyarország patrocíniumi helységnevei” című akadémiai doktori értekezésének vitáján KRISTÓ GYULA a dolgozat egyik hiányosságaként tette szóvá azt, hogy a szerzője nem adott képet arról, „miként áll a helyzet a patrocíniumi helynevek általános európai alkalmazásával” (1996: 115). KRISTÓNAK igazat adva a válaszában MEZŐ ANDRÁS azt hozta fel mentségére, hogy olyan munka, amelyben „tüzetes anyagfeltárás alapján egy-egy nyelvterületről vagy kultúrköréről rendszeres kép kerekedhetne ki”, nem került a szemé elé (1996: 125). Azóta éppen 15 év telt el, és az akkori vita sajnos ma már nem élő résztvevői közül Benkő Loránd, Kiss Lajos, Kristó Gyula és Mező András is minden bizonnyal örömmel fogadtak volna egy olyan kötetet, amely éppen azzal a céllal készült, hogy a patrocíniumi településnevek európai helyzetét felmérje.

2. A kutatási programról. – 2010 januárjában azzal a felhívással fordultam néhány európai névkutatóhoz, hogy hozzunk létre egy olyan kutatási programot, amely e jellegzetes településnév-típusnak, a patrocíniumi helyneveknek az európai jellemzőiről kíván képet adni. A felhívás pozitív fogadtatásra talált: 10 országból 15 kutató jelezte, hogy részt kíván venni a projektben, az eredményességét pedig az mutatja, hogy 11 tanulmánnyal, „Patrocíniumi településnevek Európában” címmel kötet készült a témából (Patrociny Settlement Names in Europe. Onomastica Uralica 8. Debrecen–Helsinki, 2011. 249 lap).

A tanulmánykötet összeállításának fő célja az volt, hogy a patrocíniumi eredetű településnevek európai helyzetét, sajátosságait nyelvterületek szerint bemutassa. Tekintve, hogy a névtípus Európának csak bizonyos részein gyakori (elsősorban olasz, francia, spanyol, német, magyar nyelvterületen), a résztvevőket ehhez igazodva kértem fel. Ilyen módon a kötet két tanulmányt tartalmaz a francia nyelvterületről (PIERRE-HENRI BILLY, GÉRARD TAVERDET – STÉPHANE GENDRON), egy-egy írás mutatja be a spanyol (MOISÉS SELFA SASTRE) és a katalán (JOAN TORT-DONADA), valamint az olasz (CARLA MARCATO) patrocíniumi településnevek helyzetét, három írás szól a német nyelvterületről (SABINA BUCHNER, KIRSTIN CASEMIR, KARLHEINZ HENGST), egy a Kárpát-medence középkori patrocíniumi elnevezéseiről (TÓTH VALÉRIA), egy taglalja a cseh és a szlovák (PAVEL ŠTĚPÁN), és további egy a lengyel nyelv (BARBARA CZOPEK-KOPCIUCH) e körbe vonható neveinek sajátosságait.¹

* A publikáció elkészítését az OTKA K 100580 számú pályázata, valamint a TÁMOP 4.2.1./B-09/1/KONV-2010-0007 számú projekt támogatta. A projekt az Új Magyarország Fejlesztési Terven keresztül az Európai Unió támogatásával, az Európai Regionális Fejlesztési Alap és az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg.

¹ A tanulmányok kereteinek meghatározása, vagyis bizonyos területek együttes tárgyalása, míg másoknak meg éppen az elkülönítése valamelyest talán magyarázatra szorul. A spanyol és a katalán területek patrocíniumi településneveinek az elkülönített (de egymás melletti) tárgyalását az indokolja, hogy – amint azt a tanulmány szerzője, JOAN TORT-DONADA is megjegyzi – a keresztény hagyományokban mélyen gyökerező Katalónia, amely az 1978-as alkotmány bevezetésével auto-

Annak érdekében, hogy a patrocíniumi településnevek európai jellegzetességeit egységes keretben szemlélhessük, útmutatót készítettem azokkal a szempontokkal, amelyek irányíthatják a szerzőket dolgozatuk összeállításában. Ehhez igazodva az írások többségéből információkat kapunk arra vonatkozóan, hogy a) milyen hatása lehetett az egyházi szervezetnek a névtípus keletkezésére és elterjedésére; b) ezzel összefüggésben: hogyan és mikortól váltják fel a latin nyelvű okleveles említéseket a vulgáris nyelvi adatok; c) milyen kronológiai jellemzői vannak a névtípusnak az egyes nyelvterületeken; d) bemutathatók-e nyelv földrajzi tekintetben különbségek, felderíthető-e esetleg a névtípus terjedési folyamata és iránya; e) milyen nyelvi, strukturális jellemzői vannak az egyes területeken a patrocíniumi településneveknek; f) milyen változási folyamatok érintették őket. A következőkben – a kötet tanulmányainak eredményeire támaszkodva² – ezekre a szempontokra figyelemmel igyekszem a névtípus európai sajátosságai közül néhányat bemutatni. Előzetesen azonban célszerű a patrocíniumok és a patrocíniumi helynevek összefüggéseit röviden áttekintenünk.

3. A patrocíniumok és a patrocíniumi helynevek kapcsolata. – Egyházi névnek a magyar és a nemzetközi szakirodalom az olyan településneveket nevezi, amelyekben nyelviileg kifejeződik 1. valamilyen egyházi építményre vagy ennek részére való utalás (pl. m. *Fehéregyház*, n. *Kirche*); 2. a templom védőszentjére való utalás (pl. m. *Szentistván*, fr. *Saint-Étienne*, kat. *Sant Martí*, ol. *San Martino*, n. *Sankt Peter*, szlk. *Svatý Mikuláš*); vagy pedig 3. az egyházhoz tartozó személyekre, szervezetekre történik benne utalás (pl. m. *Apáti*, *Káptalanfalva*, n. *Bischof*, *Pape*, *Pfaffenrot*). Az egyházi nevek fogalma tehát lényegében olyan nyelvi elemkészletet, lexikális állományt takar, amelyre azonos kulturális meghatározottság jellemző. Ezek között találjuk meg a patrocíniumi (vagy másként: a templom védőszentjének nevéből, a templom titulusából alakult) településneveket, amelyekre nemcsak a magyar névtörténeti szakirodalom használ

nóm politikai státust vívott ki magának a spanyol államon belül, a patrocíniumi településnevek olyan gazdagságával és változatosságával tűnik ki, hogy ez már önmagában is előnyössé teszi a névtípus katalán jellegzetességeinek önálló tanulmányban történő bemutatását. A Kárpát-medencei keretek meghatározása szintén meglepő lehet, ám ennek célszerűsége abban rejlik, hogy a Kárpát-medence területe a középkor időszakában lényegében egybeesett a Magyar Királyság területével, s ebből adódóan egyazon világi és egyházi közigazgatás, valamint oklevelezési gyakorlat alá tartozott. A gyűjtéményes kötetben éppúgy, mint ebben az írásban a Kárpát-medence fogalmát a történelmi Magyarország értelmében használom. Ugyancsak több problémát vet fel a szlovák és a cseh nyelvek önálló nyelvként való felfogása a középkorra vonatkozóan. A továbbiakban természetesen ezek egykori előzményére, előzményeire értelmezve használom a fogalmakat. Csehország, Morvaország, Szilészia és Szlovákia patrocíniumi településneveinek egyazon tanulmányban való tárgyalását – tekintve, hogy a névtípus e területeken meglehetősen szerény előfordulási gyakoriságot mutat – a cseh szerző, PAVEL ŠTĚPÁN javaslatára fogadtam el, és mivel az írás rendkívül problémaérzékenyen tükrözteti az egyes régiók elnevezéseinek (kronológiai szempontból, a modellhatásokat tekintve stb.) nagyon is eltérő sajátosságait, az együttes bemutatás megítélésem szerint semmiféle hátránnyal nem járt.

² A kötetben szereplő tanulmányokat az irodalomjegyzék tartalmazza, az alábbiakban ezért a szövegbeli hivatkozásokat elhagyom.

többféle terminust, hanem a nemzetközi is, amely leginkább hagiotoponimáknak nevezi őket.

A templomtitulusok és a belőlük lett településnevek között számos figyelemre méltó és jobbra univerzálisan jelentkező összefüggést találunk. A Kárpát-medence területén például 77 különböző patrocíniummal a középkorban 1390 településnév alakult, azaz egy-egy titulusra átlagosan 18 településnév jutott. Az arány pontosan ugyanilyen a katalán patrocíniumi nevek körében is: itt 185 titulusra jut 3121 településnév. A cseh és a szlovák nyelvterületen viszont ugyanezen vizsgálat során egészen más képet kapunk: itt titulusonként mindössze 1-3 településnévvel számolhatunk (a cseh területen 1-2, a szlovák területen pedig 2-3 településnév esik átlagosan egy-egy titulusra). A valóságban persze az egyes titulusok helynévi előfordulási gyakorisága igen nagy különbségeket mutat, ahogyan ezt az alábbi táblázat szemlélteti.

1. táblázat

A leggyakoribb templomcimből alakult helységnevek

spanyol	olasz	é.-német	d.-német	magyar	szlovák	cseh	lengyel
<i>Mária</i>	<i>Mária</i>	<i>Mária</i>	<i>János</i>	<i>Miklós</i>	<i>Péter</i>	<i>János</i>	<i>Mária</i>
<i>Péter</i>	<i>Péter</i>	<i>György</i>	<i>György</i>	<i>György</i>	<i>György</i>	<i>Anna</i>	<i>Anna</i>
<i>Mihály</i>	<i>János</i>	<i>Péter</i>	<i>Lénárd</i>	<i>Kereszt</i>	<i>Kereszt</i>	<i>Katalin</i>	<i>János</i>
<i>János</i>	<i>Lőrinc</i>	<i>János</i>	<i>Wolfgang</i>	<i>Márton</i>	<i>Mihály</i>	<i>Mária</i>	<i>Roch</i>
<i>Márton</i>	<i>György</i>	<i>Mihály</i>		<i>Mihály</i>	<i>Mária</i>	<i>György</i>	
				<i>Péter</i>	<i>Márton</i>	<i>Miklós</i>	
				<i>Mária</i>		<i>Kereszt</i>	

Szinte egész Európában kitűnik Mária kiemelt tisztelete, ami nemcsak templomtitulusként való nagyszámú előfordulásában tükröződik (pl. a történelmi Magyarország területén közel 1000 templomnak volt a védőszentje a középkorban), hanem településnév-alkotó szerepében is: Olaszországban több mint 2100 településnév utal rá valamilyen módon, Katalóniában 250, a Kárpát-medencében pedig 68 helység viseli a nevét, a magyarban főképpen *Boldogasszony* vagy *Szentmária* formában.

A patrocíniumi eredetű településnevek a becsült középkori magyar településnév-állomány (mintegy 20 ezer hely) közel 7%-át teszik ki. Ez nemzetközi kontextusban szemlélve sem tekinthető periférikus névadási jelenségnek. A patrocíniumi településnevek aránya a legmagasabbnak az újlatin nyelvterületeken mutatkozik (Olaszországban például a települések 20%-a visel ilyen nevet), a dél-német (bajor-osztrák) területeken és a történelmi Magyarországon (a maga 6-7%-os megterheltségével) közepes gyakoriságúnak látszik, ettől keletre és északra (cseh és lengyel területeken) pedig inkább csak szórványosan jelentkezik. A német nyelvterület egyfajta átmeneti zónaként viselkedik a névtípus terjedését tekintve: míg a keleti részekén (Szászország, Thüringia, Brandenburg stb. területén) a *Sankt* elemet tartalmazó, valódi patrocíniumi helynevek igencsak szórványosan tűnnek fel,

a dél-német területeken (konkrétan: Bajorországban) találjuk az ilyen elnevezések 43%-át.

4. A római egyház szerepe a névtípus kialakulásában. – Aligha lehet kérdéses, hogy a krisztianizáció folyamata és a patrocíniumi településnevek keletkezése az egyes területeken szoros összefüggésben van egymással: az utóbbi csakis az előbbi realizációját követően valósulhatott meg. Ez nyilvánvalóan azzal is együtt jár, hogy azokon a területeken, ahol a kereszténység korábban teret nyert, a patrocíniumi helynevek is régebbi koroktól dokumentálhatók. Amíg a kereszténység felvételének kezdetei például Franciaországban a 3. századig nyúlnak vissza, a folyamat a német nyelvterületeken a 6–7. században, Magyarországon pedig a 10. században kezdődött el.

Azt, hogy a patrocíniumi településnevek egyfajta kulturális gyökerű névtípusként alapvetően a római egyház támogatásával jöttek létre és terjedtek el, több tényező is igazolja. A legnyilvánvalóbban az, hogy ez a településnév-típus számos univerzális sajátossággal bír, és noha az egyes európai névrendszerek több jellegzetességükben különböznek egymástól, a patrocíniumi településnevek kategóriája terén feltűnően sok egyezést tapasztalhatunk közöttük. S ezek az egyezések bizonyosan nem nyelvi, hanem sokkal inkább kulturális tényezőkkel állhatnak összefüggésben.

E közös jellemzők egyike a legkorábbi névadatok nyelvi megformáltságában mutatkozik meg. Közismert dolog, hogy a helynevek – jogbiztosító szerepük megőrzése végett és nyilvánvalóan nemzetközi mintákat is követve – rendre az adott névhasználó közösség nyelvén illeszkednek be a középkori oklevelek latin nyelvű szövegébe. A patrocíniumi településnevek első okleveles említései ugyanakkor szerte Európában valójában kötelező jelleggel – tehát egy, az előzőtől eltérő norma szabályait követve – latin nyelven jelentkeznek: például 966: *villam Sancti Remigii* (fr.), 1186: *in monte sancti Genesii* (ol.), 1192: *villa, que vallis sancte Marie nuncupatur* (n.), 1287: *possessio Sancto Ladislao* (m.), 1318: *Celle s. Mariae Virg.* (cs.), 1545: *ad sanctam Barbaram* (le.), és a latin használat az írásbeliségben helyenként akár aránytalanul hosszú ideig is megmaradhat. Franciaországban például a 13. századtól jelennek meg nagyobb arányban vulgáris nyelven a patrocíniumi településnevek, a német nyelvterület keleti részein pedig a 14. századig domináns a latin használata olyannyira, hogy még a 13–14. században is csak szórványosan találunk az oklevelekben német nyelvű formákat. A névtípus egyedeinek nyelvi megformálásában bizonyos ideig elhúzódó latin nyelvi dominancia a szóbeliséget persze nemigen jellemezte (ott nyilvánvalóan a vulgáris formákat használták), csak az írásbeliség terén jelentkezett. És az is bizonyos, hogy az élőszóbeliségnek és az írásbeliségnek az ilyen értelemben vett eltérése egyetlen más névtípus kapcsán sem mutatkozik meg ilyen szembetűnő módon.

5. A névtípus kronológiai jellemzői. – A patrocíniumi településnevek létrejöttének gyökereit nagy biztonsággal határozhatjuk meg az újlatin nyelvterületeken. Azt, hogy a névtípus innen indult útjára, a kronológiai összefüggések is alátámasztják. Legkorábbra a patrocíniumi településnevek Franciaország-

ban nyúlnak vissza: egészen az 5–7. századig, a névadási mód legproduktívabb időszaka pedig – párhuzamosan az egyházi alapítások nagy számával – ezen a területen a 10–13. századra esett. Az olasz nyelvterületen – ahol bizonyos mértékig francia földről érkező hatásokkal is számolnunk kell – a 6. század végén kezdenek feltűnni az első patrocíniumi elnevezések, de gyakoribbá a névtípus majd csak a 12–13. századtól válik. Az Ibériai-félszigeten is igen nagy múltra mennek vissza az ilyen típusú helynevek, amit az mutat, hogy a történeti források a 9–12. század időszakában már a patrocíniumi nevek teljes meggyökeresedéséről tanúskodnak.

Felső-Ausztria és Dél-Németország területén szentnévi helynevek a 9. századtól dokumentálhatók, de nagyobb tömegük majd csak a szentek tiszteletének növekedésével, a 12. századtól jelentkezik. Északnyugat-Németországban s azon belül is elsősorban Alsó-Szászországban a 11. századtól kezdve fordulnak elő az efféle névalakok, ám jelentősebb arányban – az írott források növekedésével is összefüggésben – majd inkább csak a 12–13. századtól. Minthogy pedig e területeken a keresztény térítésben a franciák fontos szerepet játszottak, nem lehetetlen, hogy a névtípus francia földről érkezett ide. A német nyelvterület keleti szélein a patrocíniumi településnevek ritkák, s a létrejöttükben két hullámmal kell számolnunk: az első hullám az alapvetően német telepések által megvalósított vidéki kolonizáció időszakára, vagyis döntően a 12. századra esik, a második pedig a szász fejedelmek városalapító tevékenységével és a korai ipari fejlődéssel van kapcsolatban, s a 15–16. századra tehető. Az itt feltűnő patrocíniumi nevekben a délről, elsősorban Bajorországból érkező telepéseknek lehetett fontos szerepük.

A magyarság megtérítésében itáliai, délszláv, német és cseh papok vállaltak részt. A patrocíniumi településnevek divatja viszont nagy valószínűséggel leginkább a német és a délszláv területek felől érkezhett. (Sajnos, itt a közbeeső láncszemek hiányoznak: például Ausztria patrocíniumi helyneveiről nincsenek ismereteim, ahogyan a másik lehetséges forrásirányt, a délszláv, horvát-szlavón területet sem tudtam feltérképezni, az ígéretek ellenére ugyanis innen egyelőre nem érkeztek meg a névtípus helyzetét bemutató tanulmányok.) Azt ugyanakkor tudjuk, hogy a Magyar Királyság területén az első adatok a patrocíniumi településnevekre a 11. századból valók, és a 13., illetve főképpen a 14. század első felében ugrásszerű gyarapodást láthatunk: az ilyen elnevezések egy évszázad alatt lényegében behálózták a Kárpát-medencét. Abban persze, hogy ez az időszak kiugróan nagy névgyarapodást mutat, nyilvánvalóan szerepe van az írott adatok jelentős mennyiségbeli megnövekedésének is. A szlovák területeken fellelhető patrocíniumi nevek jórészt valójában a Magyar Királyság keretében jöttek létre, és zömmel a magyar oklevelezési gyakorlat őrizte meg őket (noha valószínű, hogy a helyi szláv beszélők ezeket a saját anyanyelvükön használták), így nem véletlen, hogy kronológiailag is harmonizálnak az előbbi terminusokkal: az összes e területről ismert név 90%-a 1400 előttről adatható, és a 15. század közepére a névtípus produktivitása gyakorlatilag megszűnik. A cseh terület patrocíniumi neveinek ugyanakkor csupán 25%-a adatható 1400 előttről (és ezek egy része is inkább a templomépületet jelöli, nem a települést), a zömük 1526, a Habsburgok trónra kerülése utánról származik. Az ekkor újonnan alakult települések zöme ugyanis a német-cseh határ mentén feküdt, s a lakosai zömmel német telepések

voltak, a névtípust ebben a kései korszakban tehát bizonyosan ők terjesztették el. Hasonlóképpen számolnunk kell a nyugati, elsősorban a német minta (illetve bizonyos mértékig az újlatin, itáliai, francia szerzetesrendek: bencések, ciszterciek által bevezetett névmodellek) szerepével a lengyel névkincs kapcsán is, ahol ismét sajátos kettősséget tapasztalunk: a legkorábbi adatok a 12–13. században jelentkeznek (a nevek 30%-a ekkorról való), majd több évszázados cezúrát követően a második hullám a modern korban (a 19–20. században) a patrocíniumi elnevezések további 35%-át hozza létre.

6. A névtípus nyelvföldrajzi jellemzői. – A patrocíniumi településnevek típusának központi gócaiban, az újlatin területeken nemigen vannak olyan régiók, ahol ne fordulnának elő a szentnévi helynevek. Ez azonban nem jelenti azt, hogy ne lennének olyan területek, ahol a névtípus koncentráltabban jelentkezik, míg másutt alacsonyabb a gyakorisága. Ilyen sűrűsödési pontok például Itáliában Lombardia, Toscana, Piemont környéke, míg Szardínián jóval kisebb az ilyen nevek előfordulási aránya. Franciaországban a „legszűfoltabb” területnek Bretagne mutatkozik, ahol a teljes névkincs több mint fele szentnévi eredetű. Ennek hátterében bizonyosan a Nagy-Britanniából érkező bevándorló csoportok állhatnak, melyek szerzetesek és más egyházi személyek vezetésével érkeztek ide, és vezetőiket a helyi lakosság szentként tisztelte. A Bretagne-i telítettséggel szemben a keleti határszélen találjuk a másik szélső pólust: itt 3% alatt van a szentnévi eredetű nevek aránya, aminek a fő oka az lehet, hogy a település- (és egyúttal településnév-)hálózat a területen a 8. századra lényegében megszilárdult, s ez valamelyest újtját állta az új névtípusnak.

Az erdőirtásokkal, mocsárlecsapolásokkal nyert új településterületek ugyanakkor kedvező feltételeket szolgáltatottak arra, hogy a többnyire szerzetesek, monostorok által ilyen módon újonnan létesített helyet a templom vagy a monostor után, annak védőszentjéről nevezzék el. E folyamatok francia és német nyelvterületeken is számos patrocíniumi településnevet hívtak életre (pl. Dél-Franciaországban vagy Bajorországban).

A középkori Magyarországon a névtípus elterjedési körülményeit vizsgálva kettős kiindulási góccal számolhatunk: a szakirodalomban sokszor kiemelt dél-nyugat-dunántúli (az esetleges kulturális gyökereket is jelző) terület mellett korainak mutatkozik egy erdélyi kiindulási terület is, ami részben település-, részben egyháztörténeti tényezőkkel függ össze. A patrocíniumi településnevek Kárpát-medencei elterjedési üteme ugyanis feltűnő párhuzamosságot mutat az egyházi közigazgatás kiépülésének területi jellemzőivel. Ez pedig további érvként szolgálhat a névtípus kapcsán az egyházi befolyás folyamatos meglétéhez.

A korábban említett német hatást tekintve nemigen lehet meglepő végül az sem, hogy a lengyel patrocíniumi településnevek egyharmada Nyugat-Lengyelország területén található, és a nyelvterület keleti felében az ilyen elnevezések gyakorlatilag hiányoznak.

7. Strukturális jellemzők, névalkotási módok. – A patrocíniumi településnevek szerkezeti szempontból alapvetően háromfélék lehetnek, s létrejöttükben három különböző történeti folyamat játszott szerepet.

1. A patrocíniumi helységnév alakilag megegyezik a templomcímekkel, többnyire 'szent' jelentésű lexéma + szentnév szerkezetben: m. *Szentpéter*; fr. *Saint-Martin*, *Dompierre*; ol. *Santa Elisabetta*; kat. *Santa Maria*; n. *Sankt Peter*, *Weihenstephan* (a *weih* 'szent' a *sankt* délnémet variánsa); szlk. *Svätý Peter*; le. *Święta Anna*. Az efféle, metonimikus alakulású nevek szerte Európában a patrocíniumi névtípus prototipikus egyedeinek tekinthetők, még az olyan vidékeken is, ahol a személynevek kategóriája (amilyen tulajdonképpen a szentnév is) nem fordul elő önmagában helynévként. Ezt a szerkezeti jellegzetességet a névtípus meghatározó, univerzális jegyének tarthatjuk. (Igen tanulságos ugyanakkor, hogy az ilyen elnevezéseknek a tipológiai helyét mennyire nehezen találják meg az egyes szakmunkák. Rendre kétrészes szerkezetekként utalnak rájuk, nem összetételnek, hanem inkább – talán a speciális írásmódjuk miatt is – szintagmának tekintik őket.)

A metonimikus nevek egyik altípusaként tarthatjuk számon a 'szent' lexéma nélküli variánsokat (ezeket többnyire „szimplex”-eknek nevezi a szakirodalom), amelyek bizonyos területeken (pl. a francia névkincsben) igen jellegzetesek: fr. *Madelaine*, míg másutt (pl. a magyar, a német és a szlovák nyelvben) kifejezetten ritkák: m. *Margita*, n. *Niklas*, szlk. *Martin*. A hosszabb és a rövidebb alakok között igen gyakran névhasználati különbség is kimutatható: azok a nevek, amelyek előtt nem szerepel a 'szent' jelentésű lexéma, valójában népi, élőszóbeli, nem hivatalos elnevezések (dialektális jelenségek), ahol pedig megtalálható, azok egyházi hatóságtól származó, tipikusan írott nyelvi hivatalos névformák. A patrocíniumi nevek efféle kettős arculata különösen erőteljesen jelentkezik a nagy nyelvjárási különbségeket mutató (pl. olasz, német) nyelvterületeken.

2. Összetétellel ugyancsak nem ritkán alakultak patrocíniumi településnevek, jellegzetesen „patrocínium + földrajzi köznévi” struktúrát alkotva, ám ezek olykor nem közvetlenül jöttek létre, hanem másodlagos változás (meglévő településnév kiegészülésének) eredményeként: m. *Szentpéterföldre*, n. *St. Marienthal*; vagy az adott nyelvek sajátosságaihoz igazodva ugyanilyen szerkezetben, de más lexémasorrenddel: le. *Góra Św. Małgorzaty*. Itt is altípusként tűnnek fel a 'szent' nélküli variánsok: m. *Miklóstelke*, *Asszonyfalva*; fr. *Marteville*, *Martincourt*; n. *Annaberg*, *Marienthal*. Ebben minden bizonnyal szerepet játszott az adott nyelvek névrendszertani jellemzőihez, konkrétan a „személynév + földrajzi köznévi” struktúrájú, prototipikus összetett helynevek modelljéhez való igazodás is.

A jellegzetesen másodlagos összetett helynévstruktúrákra, mint amilyenek a determináló elem + elsődleges patrocíniumi helynév (*Mátraszentistván*, *Liptovský Svätý Mikuláš*), illetőleg a patrocíniumi determináns + más motivációjú elsődleges helynév (*Sanktjohannisweiler*, *Boldogasszonykátá*) típusú névszerkezetek, a változási folyamatokat tárgyalva térek ki részletesebben.

3. A fenti két alapvető szerkezeti típus és keletkezési mód mellett kevésbé tűnik gyakorinak a morfológiai eszközökkel, szuffixumokkal történő patrocíniumi helynévalkotás, de egyes nyelvekben mégis tetten érhetjük: az olaszban például találkozunk (eredeti funkcióját tekintve) kicsinyítő képzős *San Giovanniello*, *San*

Gimignanello-féle elnevezésekkel. Valamivel jellegzetesebb (de szintén ritka) az a megoldás, amelyben a morféma kapcsolódása a 'szent' lexéma nélkül álló patrocíniumhoz történik, ahogyan a francia névkincsben például az *-an(um)* (*Martian* < *St. Martinus*), *-ac(um)* (*Generac* < *St. Genesius*) szuffixumok kapcsán ezt láthatjuk is. A lengyel *Mariackie*, *Mariówka*, *Mariańsko* névformák jellegzetes, birtokviszonyra utaló lengyel képzőelemekkel alakultak, a cseh területeken a *Romanov*, *Václavice*, a szlovák nyelvben pedig a *Křížovany*, *Michal'any* elnevezések mutatják e morfológiai típus jelenlétét. Noha a képzés mint helynévalkotási folyamat rendkívül széleskörű jelenség volt a magyarban éppúgy, mint a németben, a képzéssel alakult elnevezések között ezekben a nyelvekben csak véletlenszerűen akadunk patrocíniumi nevek nyomára: ez a névadási mód egyes területeken tehát nem volt alkalmas patrocíniumi nevek alkotására – részben talán névszerkezeti, részben pedig kronológiai okok miatt. A német nyelvterületen például a képzővel alkotott patrocíniumi nevek hiányának okát keresve az a lehetőség is felmerült, hogy ez a helynévalkotási mód talán már elvesztette a produktivitását addigra, amikor a szentneveken alapuló névadás ezen a területen egyáltalán megjelent.

A patrocíniumi településnevek névszerkezeti szempontból egyszerre simulnak bele az egyes területek helynévrendszerébe, és különülnek is el tőlük valamelyest. Belesimulnak abban a tekintetben, hogy éppen olyan névalkotási folyamatokkal (metonímiával, morfológiai szerkesztéssel és összetétellel) jöttek létre, mint amelyek az adott régiókban helynévadásra általában véve is használatosak. Elkülönülnek viszont olyan értelemben, hogy az általuk képviselt névszerkezeti típusok némelyike egy-egy névrendszertől éppenséggel idegen: a formáns nélküli személynév helynévi szerepben például szinte egész Európában különlegesnek számít, a patrocíniumi nevek legnépesebb csoportja azonban éppen ilyen szerkezetű. Az efféle névformákat ezért a névhasználat igyekszik valamelyest hozzáigazítani a szokásos szerkezeti típusokhoz, ami e nevek változási folyamatában is megmutatkozik.

8. A patrocíniumi településnevek változásai. – A patrocíniumi településnevek típusa minden bizonnyal nem névmodellek nyomán, hanem egyházi támogatással, egyfajta kultúrnévtípusként született meg. Ez a külső ösztönzés a templomcím településnévként való alkalmazására eredményezte aztán a tényleges névhasználók erőteljes beavatkozását az így létrejött nevek szerkezetébe, amit a névtípus Európa-szerte megfigyelhető nagyfokú változási érzékenysége és jellegzetes változási folyamatai mutatnak.

1. A patrocíniumi eredetű településnevek körében a névcseré³ rendkívül gyakori jelenségnek számít: az e névtípust jellemző változási módok között a középkori magyar nyelvterületen például 36%-os, az északnyugat-német területeken pedig 20%-os gyakorisági arányt képvisel, és már a középkor időszakában rendretten érhető. Feltűnő ugyanakkor, hogy a patrocíniumi településnevek esetében névcseré szinte csakis egyetlen irányban történt: a települések más motivációjú (tehát nem keresztény referenciájú) korábbi elnevezését váltották fel az e körbe

³ A változástípusok fogalmához és definíciójukhoz l. TÓTH 2008.

tartozó nevek: pl. m. *Igalja* > *Szentandrás*, *Szántó* > *Szentgyörgy*; n. *Nutlo* > *Sankt Hülf*, *Draxschlag* > *Sankt Oswald*; ol. *Cipollina* > *Santa Maria*. Az ilyen változások és a motívumaik olykor pontosan végigkövethetők a dokumentumokban. A mai német *Nikolausberg* település és a temploma eredetileg más nevet viselt (vö. 1162/14. sz.: *eccl. Sancti Nycolai in monte qui dicitur Wlrideshusen*), s ez a különbség – a templomépület jelentőségének növekedésével összefüggésben – évszázadok múlva, majd csak a 16. századra szűnt meg, ekkortól dokumentálható ugyanis a település új, immáron patrocíniumi *Nikolausberg* elnevezése. A névcseréhez településtörténeti tényezők is vezethettek: ezt láthatjuk az elnéptelenedő, majd a templom körül újratelepülő falu nevének m. *Tóti* > *Szentdemeter* változása hátterében. A legtöbbször azonban ilyen külsődleges tényezőkről nincsen tudomásunk, egyszerűen a névtípus nagy vitalitása az, amely elsöpri a korábbi elnevezéseket. Ennek valószínűségét jelzi az is, hogy a fordított változási irányt, amikor patrocíniumi elnevezést vált fel más motivációjú név, alig néhány kivételes példa képviseli: m. *Szentlélek* > *Oldalfalva*, n. *Sankt Jörg* > *Rückholz*.

2. A helynevet részlegesen érintő változások között a legjellegzetesebb az elsődleges patrocíniumi településnév megkülönböztető jelzői szerepű névrésszel történő k i e g é s z ü l é s e . Ennek jórészt az a magyarázata, hogy a névhasználat igyekszik az azonos nevű települések homonímiáját megszüntetni: pl. m. *Hernádszentandrás*, *Rábaszentandrás*; szlk. *Liptovský Svätý Mikuláš*, *Plavecký Svätý Mikuláš*. A kiegészülés – a nyelvek sajátos strukturális megoldásaihoz igazodva – prepozíciós szerkezetekkel is megvalósulhat: fr. *Saint-Bérain-sur-Dheune*, *Saint Bérain-sons-Saurigues*; sp. *Santiago de Compostella*, *San Adrián del Valle*; szlk. *Svätý Ondrej nad Hronom*.

A patrocínium a kiegészülésben más módon is részt vehet. Másodlagos patrocíniumi névformákat teremt az a folyamat is, amelynek során a szentnév szolgál differenciáló elemként az azonos nevű települések elkülönítésére: fr. *Tournon-Saint-Pierre* és *Tournon-Saint-Martin*; n. *Obhausen St. Petri*, *Obhausen St. Johannis*, *Obhausen St. Nicolai*, *Sankt Johannisrain*; m. *Szentbenedekkánya* és *Szentvidkálja*; ol. *Mosciano* > *Mosciano Sant'Angelo*.

Mindkét kiegészülési változásra jellemző ugyanakkor, hogy némely esetekben a 'szent' jelentésű elem egy idő után elmarad a kiegészült névből: m. *Pestszentlőrinc* > *Pestlőrinc*, de ugyanitt a szlovák *Liptovský Svätý Mikuláš* > *Liptovský Mikuláš*, *Plavecký Svätý Peter* > *Plavecký Peter*, *Moravský Svätý Ján* > *Moravský Ján* példák pedig a redukció kései, 20. századi eseteiként idézhetők, s politikai-ideológiai okokkal függenek össze. A német *Ried* > *Sankt Agatharied* > *Agatharied* változási folyamathoz, amikor tehát a korábbi településnévhez kapcsolódó patrocíniumi jelző idővel elveszíti *Sankt* elemét, a szakirodalom többféle indítékot is kapcsol. Eszerint a módosulásnak nemcsak a névhosszúság lehet a magyarázata, hanem szegmentálási okok ugyancsak szerepet játszhattak benne.

3. A 'szent' jelentésű névelem elmaradásához kapcsolódóan kell szólnunk a kiegészüléstől független r e d u k c i ó s módosulásokról is. A patrocíniumi nevek 'szent' eleme ugyanis még azokon a területeken is könnyen eltűnik a névtestből, ahol a nevek ritkábban esnek át változásokon (pl. a keletnémet területeken). Ez a módosulás jobbra a kétrészes, földrajzi köznévi alaprésszel álló elnevezése-

ket érinti: m. *Miklóstelke*; n. *Annaberg, Marienberg, Mariendorf, Marienfelde*. Az efféle változások háttérében leginkább a névmodellekhez, a jellegzetes településnév-szerkezeti típusokhoz (a személynév + földrajzi köznévi struktúrához) való igazodás állhat. Egyrészes neveket ritkábban bár, de ugyancsak érinthet a folyamat: m. *Szentborbála* > *Borbála*; n. *Sankt Helena* > *Helena, Sankt Moritzen* > *Moritzen*, noha ezek a változások olykor csupán időlegesen következnek be, s az így létrejött alakok csak az alapforma változataiként szerepelnek. Az sem szokatlan, hogy bizonyos régiókban a patrocíniumi településnevek változatai, a hivatalos (standard) alakjuk és a népi, dialektális variánsuk között megmutatkozó különbségek ilyen módon jelentkeznek: például az olasz hivatalos *Santa Elisabetta* név dialektális változata a *Sabètta* névalak.

4. A kiegészüléssel ellentétes irányban ható változási folyamatként jelentkezik a kétrészes, patrocínium + földrajzi köznévi struktúrájú helynevekből a földrajzi köznévi névrész elmaradása, vagyis az *ellipszis*. A ném. *Sankt Paulskirche* (> *Sankt Paulshof*) > *Sankt Paul*, a m. *Szentlőrincstelke* > *Szentlőrinc, Szentadalbertfalva* > *Szentalbert* típusú változásokban olykor nyelven kívüli okok is szerepet játszottak (pl. a korábban elpusztult falu újratelepülése, s ennek nyomán a névből a 'puszta falu' jelentésű lexéma elmaradása), de a módosulás fő motívumaként általában a formáns nélküli, egyrészes patrocíniumi nevek rendszertani hatását jelölhetjük meg.

5. A ritkábban bekövetkező változások közül végezetül három szabálytalan módosulást említek meg. Az alaki struktúra elhomályosulása, a *deszematizáció* bekövetkeztekor a név eredetileg áttetsző, transzparens lexikális-morfológiai és szemantikai szerkezete elhomályosul. A folyamat háttérében igen gyakran hangtani, koartikulációs jelenségek állnak: m. *Szenttrinitás* > *Szentorontás*. A deszematizáció több nyelvben is erőteljesen hatott a 'Szent Mária' elnevezésekre: m. *Szentmária* > *Szemerja* > *Somorja*, feln. *Sant Marei* > *Sammerei*. Olykor a fonetikai változások egészen elhomályosítják az etimont: az 1112-ben még *Sanctus Ulmarus*-ként adatható francia településnév később *Samer*-ként jelentkezik. Az ilyen esetekben a nevek pontos előzményének és egyúttal a változási folyamataiknak a rekonstruálásához elengedhetetlen a történeti adatok ismerete. A nevek deszematizációs átalakulása igen gyakran a név újraértelmesítésében, *reszematizáció* jában végződik: m. *Szenttrinitás* > *Szentorontás* > *Szentrontás*. Nehéz elválasztani ezt a folyamatot a motivációmegújításként, motivációcsereként felfogható változásoktól. A *transzszematizáció* teremthet egyrészt patrocíniumi helynévből más motivációjú elnevezést: a francia *Saint Mars* > *Cinq Mars* módosulást bizonyára az segítette elő, hogy mássalhangzók előtt a *saint* és a *cing* 'öt' homofónok; de történhet fordítva is, s ez esetben a változás eredménye lesz (tulajdonképpen ál-)patrocíniumi elnevezés: lat. *Quinque Casae* > fr. *Saint Chaize*, ahol ugyancsak az előbb említett homofónia áll a háttérben. A legrégebbi, dokumentált újraértelmezés egy latin patrocíniumi név ófelnémet fordítása: 720: *Loewatzell* (tkp. 'Oroszlánmonostora') < lat. *leopardi cella* (tkp. 'Szent Léopard monostora').

9. Európa az antikvitástól kezdődően a kereszténység kifejlődésének és megszilárdulásának a fő színtere volt. A keresztény egyház a kontinens népeinek és kultúráinak életében különböző szinteken ért el igen nagy befolyást. Ez a körülmény segíthet megérteni azt is, hogy a patrocíniumi helynevek, ez a kulturális és egyháztörténeti szempontból is egyedülálló névtípus miért bír még ma is olyan jelentős súllyal Európa helynévkincsében.

Kulcsszók: együttműködési program, európai helynévkutatás, patrocíniumi településnevek.

A hivatkozott irodalom

- BILLY, PIERRE-HENRI 2011. Patrociny Settlement Names in France. In: TÓTH szerk. 2011: 7–28.
- BUCHNER, SABINA 2011. *Sankt Blasien – Sammarei – Helena*. Place Names with *Sankt* in Bavaria and Baden-Württemberg. In: TÓTH szerk. 2011: 145–73.
- CASEMIR, KIRSTIN 2011. Patrociny Place Names in the North-Western Territories of Germany. In: TÓTH szerk. 2011: 117–44.
- CZOPEK-KOPCIUCH, BARBARA 2011. Geographical Names Deriving from Saints' Names (Patrocinia) in Poland. In: TÓTH szerk. 2011: 227–45.
- HENGST, KARLHEINZ 2011. Patrociny Settlement Names in Eastern Germany. In: TÓTH szerk. 2011: 105–16.
- KRISTÓ GYULA 1996. Opponensi vélemény Mező András: Magyarország patrocíniumi helynevei (11–15. század) című doktori értekezéséről. *Névtani Értesítő* 18: 112–7.
- MARCATO, CARLA 2011. Patrociny Settlement Names in Italy. In: TÓTH szerk. 2011: 89–104.
- MEZŐ ANDRÁS 1996. Válasz Benkő Loránd, Kiss Lajos és Kristó Gyula opponensi véleményére. *Névtani Értesítő* 18: 118–26.
- SELFA SASTRE, MOISÉS 2011. Contributions to Spanish Hagiotoponyms. In: TÓTH szerk. 2011: 69–87.
- ŠTĚPÁN, PAVEL 2011. Patrociny Settlement Names in the Czech Republic and Slovakia. In: TÓTH szerk. 2011: 207–25.
- TAVERDET, GÉRARD – GENDRON, STÉPHANE 2011. Patrociny Settlement Names in France. In: TÓTH szerk. 2011: 29–54.
- TORT-DONADA, JOAN 2011. Hagiotoponyms in Catalonia (Spain). In: TÓTH szerk. 2011: 55–68.
- TÓTH VALÉRIA 2008. Településnevek változástudományja. Debrecen.
- TÓTH VALÉRIA szerk. 2011. Patrociny Settlement Names in Europe. *Onomastica Uralica* 8. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen–Helsinki.
- TÓTH VALÉRIA 2011. Patrociny Settlement Names in the Carpathian Basin. In: TÓTH szerk. 2011: 175–206.

Patrocinium settlement names in Europe The findings of an international research program

In 2010 we started an international research project which was aimed at presenting the situation and the special features of settlement names of patrocinium origin in diverse language areas of Europe. Since this name type is characteristic of certain parts of Europe (in the German, Italian, French, Spanish speaking areas and in the Carpathian Basin) to the exclusion of others, I chose the participants of the project accordingly. The call was well received, 15 researchers from 10 countries indicated that they would like to participate in the project. The final outcome was that 11 studies were published in a volume entitled "Patrocinium Settlement Names in Europe". This paper presents the findings of the project, focusing mainly on the following issues: patrociniums and patrocinium settlement names in Europe; circumstances of this name type formation; chronological features of the name type; onomato-geographical characteristics of patrocinium settlement names; structural issues; changes of settlement names of patrocinium origin.

Keywords: international project in onomastics, research on European settlement names, patrocinium settlement names.

TÓTH VALÉRIA

A veszprémvölgyi monostor görög nyelvű adománylevele – legelső hazai nyelvemlékünk?*

1. Az oklevelek keletkezési körülményeinek tisztázása, ezen belül kiállításuk időpontjának meghatározása mindenekelőtt az oklevéltan feladata. Anyanyelvünk korai emlékeit tartalmazó középkori okleveleink vizsgálata azonban nyelvünk múltjának feltárása szempontjából sem érdektelen, s ez különösen is vonatkozik első írásos forrásainkra, legkorábbi görög és latin nyelvű okleveleinkre.

A magyar nyelvtörténetírás SZAMOTA 1895-ben írt szemléletformáló munkájától, illetve az OklSz. megjelenésétől kezdve számol megkerülhetetlenül középkori okleveleink nyelvi adataival. Hazai okleveles forrásaink közül „A veszprémvölgyi apácák adománylevele” (a továbbiakban a nyelvtörténeti munkákban hagyományozódott rövidítéssel: VeszprAd.) anyanyelvünk múltjának feltárásában kiemelt jelentőségű, hiszen nem kevesebbet állítunk, minthogy e görög nyelvű oklevél (néhány korábbi arab, illetve bizánci görög eredetű külföldi forrást követően) a legelső hazai nyelvemlékünk.

Az 1109-es másolatban fennmaradt VeszprAd. eredeti oklevélpéldányára vonatkozóan a nyelvtörténeti szakirodalom lényegében máig elfogadja a HÓMANTól származó (1917: 231), az ezredforduló környékére megállapított (1000–1001) keletkezést, a hivatkozások pedig SZENTPÉTERY (1918: 51) nyomán rendre az „1002. előtt” datációt közlik. Ennek nyomán nyelvünk történetírói számára nem kérdőjeleződött meg, hogy a VeszprAd. „a legkorábbi magyar származású magyar nyelvemlék” (ÓMolv. 14–5; vö. KNEZSA 1947: 140, MOLNÁR–SIMON /1980: 11,

* A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

Patrocinium settlement names in Europe The findings of an international research program

In 2010 we started an international research project which was aimed at presenting the situation and the special features of settlement names of patrocinium origin in diverse language areas of Europe. Since this name type is characteristic of certain parts of Europe (in the German, Italian, French, Spanish speaking areas and in the Carpathian Basin) to the exclusion of others, I chose the participants of the project accordingly. The call was well received, 15 researchers from 10 countries indicated that they would like to participate in the project. The final outcome was that 11 studies were published in a volume entitled "Patrocinium Settlement Names in Europe". This paper presents the findings of the project, focusing mainly on the following issues: patrociniums and patrocinium settlement names in Europe; circumstances of this name type formation; chronological features of the name type; onomato-geographical characteristics of patrocinium settlement names; structural issues; changes of settlement names of patrocinium origin.

Keywords: international project in onomastics, research on European settlement names, patrocinium settlement names.

TÓTH VALÉRIA

A veszprémvölgyi monostor görög nyelvű adománylevele – legelső hazai nyelvemlékünk?*

1. Az oklevelek keletkezési körülményeinek tisztázása, ezen belül kiállításuk időpontjának meghatározása mindenekelőtt az oklevéltan feladata. Anyanyelvünk korai emlékeit tartalmazó középkori okleveleink vizsgálata azonban nyelvünk múltjának feltárása szempontjából sem érdektelen, s ez különösen is vonatkozik első írásos forrásainkra, legkorábbi görög és latin nyelvű okleveleinkre.

A magyar nyelvtörténetírás SZAMOTA 1895-ben írt szemléletformáló munkájától, illetve az OklSz. megjelenésétől kezdve számol megkerülhetetlenül középkori okleveleink nyelvi adataival. Hazai okleveles forrásaink közül „A veszprémvölgyi apácák adománylevele” (a továbbiakban a nyelvtörténeti munkákban hagyományozódott rövidítéssel: VeszprAd.) anyanyelvünk múltjának feltárásában kiemelt jelentőségű, hiszen nem kevesebbet állítunk, minthogy e görög nyelvű oklevél (néhány korábbi arab, illetve bizánci görög eredetű külföldi forrást követően) a legelső hazai nyelvemlékünk.

Az 1109-es másolatban fennmaradt VeszprAd. eredeti oklevélpéldányára vonatkozóan a nyelvtörténeti szakirodalom lényegében máig elfogadja a HÓMANTól származó (1917: 231), az ezredforduló környékére megállapított (1000–1001) keletkezést, a hivatkozások pedig SZENTPÉTERY (1918: 51) nyomán rendre az „1002. előtt” datációt közlik. Ennek nyomán nyelvünk történetírói számára nem kérdőjeleződött meg, hogy a VeszprAd. „a legkorábbi magyar származású magyar nyelvemlék” (ÓMolv. 14–5; vö. KNEZSA 1947: 140, MOLNÁR–SIMON /1980: 11,

* A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

DÖMÖTÖR 2006: 14. stb.; további szerzőkre l. még HOLLER 2011: 278). Nem kérdőjeleződött meg ez a datálás a legutóbbi időig, annak ellenére, hogy HORVÁT ötletét (1834: 85–8) felhasználva MORAVCSIK (1938: 416) eltérő álláspontot képvisel, majd nyomán GYÖRFFY a görög monostor alapítását 1018 tájára helyezi (1977/1983: 322–3, vö. „cr. a. 1018 aut in annis subsequentibus fundatum”, DHA. 81). (Megjegyezzük, hogy ÉRSZEGI GÉZA az alapítást a monostor patrocíniumára hivatkozva még későbbre, 1030 k.-re valószínűsíti [2000: 167, 170–2]. Ehhez l. THOROCZKAY 2010: 437.)

A nyelvtörténész számára azért is fontos ez az eredendően diplomatikai kérdés, mivel néhány jelentős nyelvészeti munka immár átveszi ezt a feltételezett alapítási időpontot, ezzel az oklevél szövegébe foglalt nyelvi adatokat évtizedekkel későbbre helyezi, azt akár az 1030-as évekig is kitolja: pl. EWUng. *király, szombat* [mindkét datálással], KMHsz. *Sarlós*: [1018–31]. (Hasonlóképpen egyháztörténelmi vonatkozásban: SZÁNTÓ 1983: 315, HERVAY 1984: 192, MKatLex. *veszprémvölgyi apácák kolostora* stb.) Nem érdektelen ez a kronológia sem a 11. század folyamán lezajlott nyelvi változások leírása szempontjából, de a 11. század első felének okleveleiből származó, átiratokban, hamisítványokban fennmaradt nyelvi adatoknak az értékelése tekintetében sem (szemben PAIS véleményével: 1939: 40).

HOLLER LÁSZLÓ e kérdésnek szenteli közelmúltban közzétett kiváló tanulmányát (2011), majd a gondolatsor folytatásaként az 1109-es megújító oklevélre vonatkozó megfontolásokkal (2012) egyben további indokolását is adja az előző tanulmány végkövetkeztetésének. Főképpen BALOGH ALBIN munkájára (1947) támaszkodva tekinti át a kérdést, részint BALOGH érveit továbbgondolva, részint a hozzájuk kapcsolható korábbi és későbbi szerzők véleményét fontolóra véve alakítja ki álláspontját, mely szerint a veszprémvölgyi monostort Géza alapította, mégpedig leginkább valószínűsíthetően 980 körül (HOLLER 2011: 291, 2012: 51). (A Géza által történt alapítás melletti érveléshez l. még: LÁSZLÓ 1963: 390, KOMJÁTHY 1971, TIMKÓ 1971: 398; vö. KRISTÓ 2003: 88.)

HOLLER korábbi tanulmánya – megalapozottan és meggyőzően – szigorú kritika alá vonja az oklevél késői, 1018 utáni „MORAVCSIK–GYÖRFFY-féle” datálását (2011: 283–8). Ennek az elméletnek a pillére a Margit-legenda gyakran idézett helye, mely Imre herceg jegyesét a „gevrek chazar [...] leyanja”-nak mondja (MargLeg. 46. [23v]). Függetlenül attól a kérdéstől, hogy a legenda latin forrásszövegének *imperator Romanorum* („filium imperatoris Romanorum”: CFH. 3: 2013, SRH.² 2: 689) kifejezése mögött a bizánci vagy a német-római császár személye áll-e, még a jegyes bizánci származása sem indokolná önmagában egy görög női monostor alapítását Magyarországon (vö. SZENTPÉTERY 1938: 194, 2. j., HOLLER 2011: 283). E kérdésben hasonlóképpen nyilatkozik TÓTH ENDRE (2012)¹ is. (Ám azon nézetével, amely kétségbe vonja e monostor – kánonjogi értelemben vett – görög rítusát², ezzel együtt szerzetesi hovatarozását, nem tudunk

¹ TÓTH ENDRE hozzászólása (2012) a Magyar Nyelv jelen számában olvasható.

² Tanulmányunkban *ritus*-on – a köznyelvi jelentéstől eltérően – nem csupán a szertartások megszabott rendjét értjük (vö. ÉKsz.²), annak kánonjogi jelentése: a „részegyházak jellemző saját

azonosulni.) A kései alapítás elméletéhez csatlakozó, a bizánci–magyar kapcsolatok tekintetében „kedvező” történelmi háttér nem is kíván alaposabb mérlegelést – ezt lakonikus megjegyzésével HOLLER is alátámasztja (2011: 283) –, ilyet a Géza és István idejéből felmerült bármely dátumhoz rendelni tudunk.

Kétségtelen, hogy számos megfontolásra érdemes szempont szól a Géza által történt alapítás mellett. A datálásnak a „legvalószínűbben a 980 körüli időre” (HOLLER 2011: 291, a kiemelést mellőzöm: Sz. R.) történő leszűkítése ugyanakkor, mely hasonlóképpen a „kedvező” történelmi háttér ismertetésén nyugszik, erősen vitatható. Semmi sem indokolja ugyanis, hogy e monostor alapításának feltétlenül („jóval”) a római egyház iránti, Gézától kezdeményezett elköteleződés előtt kellett történnie (i. h.). Ez az „elköteleződés” egyfelől ugyanis még nagyon sokáig – ha eltérő hangsúlyokkal is – nem „vagy-vagy” hanem „is-is” jellegű. Géza például a római misszió befolyásának erősödése ellenére sem utasította ki a bizánci egyház képviselőit, mint ahogyan száz évvel korábban – fordított helyzetben – Borisz fejedelem tette a római misszionáriusokkal (PIRIGYI 1988: 162, NÓTÁRI 2005: 30). István király pedig egy időben létesít zarándokházat Konstantinápolyban és Rómában. Később I. András még az egyházszakadás előtti évben (1053) keleti monostort alapít Visegrádon.

Abban a kérdésben, amelyet HOLLER LÁSZLÓ első tanulmányának címéül választott: „Géza vagy István i d e j é b e n alapították-e a veszprémi monostort?” (2011: 276, a kiemelés tőlem: Sz. R.), nem kívánok állást foglalni, mindkét lehetőséget elképzelhetőnek tartom. Mindazonáltal az alapítás idejére – ezzel együtt nyelvemlékünk elsőségére – vonatkozóan szeretnék érvelni a hagyományos terminus ad quem mellett, illetve annak nem jelentős módosítására teszek javaslatot, miközben a terminus a quo kérdését nyitva hagyom.

Ha azonban úgy tesszük fel a kérdést, hogy „Géza vagy István a l a p í t o t t a - e a veszprémi monostort?”, a válaszom: per definitionem egyikük sem. A kutatástörténet meg-megújuló vitái lényegében oda térnek vissza, hogy az eredeti és a megújító oklevél által említett két István azonos személy-e (Szent István király), avagy a korábbi megnevezés esetleg Géza fejedelmet jelöli. Hagyományosan ugyanis – szóba jöhető közreműködő oklevélbeli említése (pontosabban: ennek észrevétele) híján – egyiküket szokás a monostor tényleges alapítójának tekinteni. Ennek következtében a kutatók a datálás kérdését is elsősorban az „alapító” fejedelem vagy király személyéhez köthető szándékok (ilyen volt például Imre herceg tervezett bizánci érdekeltségű házassága), intézkedések, illetőleg kapcsolódó történelmi események sorából igyekeztek magyarázni. A monostort jogi értelemben ténylegesen alapító személy azonban – mint alább látni fogjuk – nem lehet egyik uralkodónk sem, ennek felismerése közelebb vihet bennünket az alapítás idejének kérdéséhez. E kérdés kulcsa pedig az 1109. évi renovatio titokzatos *auctor monasterii* kifejezésében rejlik.

liturgikus és egyházfegyelmi rendszere és teológiai-lelki öröksége” (MKaLex. *ritus*, további jelentéseire l. uo.).

2. A megújító oklevél *auctor monasterii* kifejezésének problémája. – Az 1109-es renovatio szövegéből csupán annyi derül ki, hogy az *auctor* görög nyelvű, „miatta” íródott az eredeti oklevél görög nyelven: „*Vetus autem privilegium iuxta linguam auctoris monasterii grece scriptum*” (az eredeti oklevélről átírva, vö. DHA. 377), azaz ’a régi adománylevel pedig a monostor alapítójának nyelve szerint görögül íratott’. Az alapító görög nyelvűségének kitétele a kutatástörténet számára nemigen értelmezhető sem Géza, sem István király vonatkozásában. Bár KRAJNYÁK határozottan állítja, hogy „a szent királynak is tudnia kellett görögül” (1926: 499), és HOLLER is tesz egy óvatos utalást, miszerint Géza esetleg tudott görögül (2011: 289), ebből azonban az alapító személyére nézve nem vonnak le további konzekvenciát. És persze a *iuxta linguam* kitételel nehezen is lehetne ’idegennyelv-tudás’-ként értelmezni. Az ellentmondás feloldására elvileg két lehetőség kínálkozik:

1. Ha uralkodóink egyike alapította a monostort, az *auctor* kifejezést más módon kell értelmezni. Erre a következő „megoldások” születtek: az *auctor* nem maga az alapító, hanem a) a monostor tulajdonosa, azaz a görög nyelvű szerzetesnők (PAIS 1940: 42), – b) az első igumenia³ (CZEBE 1916: 112, DARKÓ 1917: 348), – c) nem feltétlenül görög nyelvű, hanem egy görög szertartású személy (MELICH 1910: 294), például Sarolt (MELICH 1925–1929: 39), vagy Imre herceg leendő felesége (HORVÁT 1834: 89, GYÖRFFY 1977/1983: 322), esetleg István király nővére, Gavril Radomir bolgár cár utóbb elűzött felesége (DUDÁS–LEGEZA–SZACSVAY 1993: 15), illetve az elűzött cárné még Bulgáriában fogant fia, Géza unokája (FEHÉR 1927–8: 12–6. alapján KOMJÁTHY 1971: 45–6), – továbbá d) a monostoralapítás gondolatának felvetője (CZEBE 1916: 97), „értelmi szerzője” (MKatLex. *veszprémvölgyi görög alapítólevél*), aki feltehetően egy görög pap (BALOGH 1947: 23), – e) a görög nyelvűség csupán a renovatio fogalmazójának okoskodó nézete (SZENTPÉTERY 1938: 193–4), „Simon püspök [...] jóhiszemű ötlete” (HÓMAN 1917: 232–3), illetve a Géza általi alapítás elkendőzésére szolgáló magyarázat (HOLLER 2012: 69), – de f) a szöveget „értelmessé tevő” kiegészítésre is akad példa, mely szerint: „*iuxta linguam auctoris privilegii monasterii graece scriptum*”, azaz: ’a monostor kiváltságlevelé szerzőjének nyelvéhez képest görögül íratott’ (KARÁCSONYI 1904: 60, a kiemelés tőlem: Sz. R.). (Vö. még: GUTHEIL 1977: 141–2, HOLLER 2012: 67–9.) Ugyanakkor e sokféle értelmezési

³ A terminológia számos, e helyütt nem részletezendő problémát vet fel. Jelen írásunkban (részben elszakadva a vonatkozó szakirodalmi hagyománytól) a következő gyakorlatot követjük: 1. A görög szerzetesi lakóhelyeket (*koinobion, petra, lavra, monastérion, moné*), ha annak jellege nem releváns, kissé egyszerűsítve *monostor*-ként említjük. – 2. A görög női monostor közvetlen előjárója az *igumenia* (vö. or. *игуменья*; l. VeszprAd. *ἡγουμένη[s]*, ’fejedelemasszony’ [CZEBE 1916: 18, MORAVCSIK /1988: 80], de: ’apátnő’ [GYÖRFFY 1997/1983: 321]). A veszprémvölgyi monostor viszonylatában az *apátnő* megnevezést csak a későbbi – feltehetően bencés (1210: Stella *Abbatissa*, F. 3/1: 103; 1224: Margareta *abbatissa*, HO. 7: 10; vö. GUTHEIL 1930: 40, 35. j.), majd 1240 után ciszterci (vö. SCG. 2: 228, SZÉKELY 1942: 9, HERVAY 1984: 193) – előjáróra alkalmazzuk. – 3. A suffraganeus püspökségek alkotta egyháztartományt a keleti egyház tekintetében (kivéve a citált szakirodalmat) nem *érsekség*-nek, hanem *metropolia*-nak, előjáróját pedig nem *érsek*-nek, hanem *metropolitá*-nak nevezzük. Megjegyezzük, hogy a nyugati egyházban sem teljesen szinonim jelentésű az *érsek* (*archiepiscopus*) és a *metropolita* fogalma (vö. CIC. 435. kánon).

lehetőség (voltaképpen találgatás) már csak a miatt is gyanút ébreszt, hogy teljesen szembe megy a középkori joggyakorlat – éppen a jogviták elkerülését célzó – egyértelműsége, világosságra való törekvésével.

2. Ha a görög nyelvű *auctor* mégis a monostor alapítója, Géza fejedelemnek, illetve István királynak kell más szerepet tulajdonítani a monostoralapítás jogi aktusában. A fenti ellentmondás innen közelítő feloldására ismereteim szerint még nem történt kísérlet. Lényegében ebbe az irányba mutatna GYÖRFFY szövegkiadásának egy 14. század végi kapcsolódó oklevélrészlettel megtámogatott jegyzete: „[auctoris] intellige: fundatoris” (DHA. 377). (Hasonlóképpen a MKLSz. *auctor*: „2. *fundator* ... a *de institutis*”, majd egyházi intézményi példaként kizárólag az 1109-es renovatio vonatkozó részletét közli.) Attól eltekintve, hogy a két fogalom azonosítása diplomatikailag vitatható (l. alább), az uralkodónak – aki viszont nem görög nyelvű (az azonosítás logikája szerint tehát: ha nem *auctor*, nem is *fundator*) – e körülmények közti szerepét maga GYÖRFFY nem tisztázta, sőt e jegyzetnek ellentmondva másutt alapítónak ő is a királyt nevezi (pl. 1977/1983: 322–3), illetve szintén az *auctor* jelentésének a módosítására tesz kísérletet (l. fent: c) pont). Másfelől pedig HOLLER tekint jó irányba, amikor megállapítja, hogy „a *fundator* és az *auctor* két külön aktivitásra utal” (2012: 67). HOLLER LÁSZLÓ (egyebekben nem részletezett) megsejtése helyes, e két külön aktivitás – mint jogi terminus – világosan elkülönülni látszik a magyar és az európai középkori egyházi (és jogi) nyelvhasználatban.

3. Az *auctor monasterii* kifejezés a középkori forrásokban. – A középkori latin nyelvű forrásokban a *fundator* és az *auctor* szavak bizonyos konnotációkban szinonimák: pl. „*auctor civitatis, id est fundator ut Romulus Romae*” (‘a város létrehozója, azaz alapítója, mint Rómáé Romulus’) – jegyzi fel a 12. század első felében Honorius Augustodunensis (PL. 172: 348). A korabeli egyházjogi használatban a *fundator ecclesiae* és az *auctor ecclesiae* jelentése is – látszólag – azonos: ‘valamely egyház (templom) alapítója’: l. pl.: 1186 e: Reginaldus abbas Ramesiensis nove *auctor ecclesie* (PL. 160: 446) ~ 1296: S. Ladislai regis, qui est *fundator ipsius ecclesiae* (F. 4/3: 504–5). Hasonlóképpen azonosnak tűnik a *fundator monasterii* és *auctor monasterii* kifejezések jelentése is: ‘a monostor alapítója’.

A középkori nyugati monostorok tekintetében *alapító*-nak egyfelől azt a jellemzőbben világi személyt (királyt, nemest) szokás nevezni, aki a szerzetesek számára – rendszerint saját birtokán – monostort épít, ellátásukról adományok (és más egyéb kiváltságok) útján gondoskodik. Másfelől azonban *alapító* az az egyházi személy (esetleg közösség) is, mely az új monostorban a szerzetesi jelenlétet biztosítja: az új közösséget küldi (vagy mint közösség magából kibocsátja), illetve még jellemzőbben a kibocsátott szerzetescsoport (leendő) vezetőjeként az új alapítás helyén megszervezi, majd közösségével megkezdí a szerzeteséletet. Ez utóbbi (szűkebb, egyházjogi) értelemben az alapító szükségszerűen egyházi személy: vagy az új közösség közvetlen előljárója vagy a filiációs ellenőrző jogokat gyakoroló előljáró (ez utóbbira l. SZENTGYÖRGYI 2010a: 8). A középkori latin

nyelvű források egyértelmű terminusokkal különböztetik meg a monostoralapítást „külső” és „belső” résztvevőit.

A *fundator* rendszeren a monostor életének külső feltételeit (pl. épület, birtokok, illetve egyéb, a létfenntartással összefüggő szükségleteket) biztosító világi, ritkábban egyházi személyt (a „külső alapító”-t) jelöli. Vö. pl. 935: dominus Hermannus, *fundator* eiusdem *monasterii* (MGH. SS 24c: 824), 1075: archiepiscopus Coloniensis, multorum *fundator* monasteriorum (MGH. SS 24a: 238), 1086: Leupoldus marchio Austrie [...] Leupoldus Largus filius eius [...] *fundator monasteriorum* sancte Crucis et in Neuburch (MGH. SS 17c: 540), 1091: Altmannus episcopus Pataviensis [...] *fundator monasterii* Chotwicensis (MGH. SS 17b: 365), 1124: pii *fundatores* Huno et Fredericus huic *monasterio* (MGH. SS 25b: 500), 1130: primus huius provincie princeps *fundatoris monasterii* Reynirsborn (MGH. SS 30/1: 531), 1138: miles Guntrammus, primus *fundator monasterii* in Salem (MGH. SS 24b: 646), 1142: Conradus, filius S. Leopoldi [...] Austriae Marchionis, *monasterii* ad S. Crucem *fundatoris* (F. 7/4: 60), 1201: dux et princeps egregius Boleslaus Altus dictus, *fundator cenobii* Lubensis (MGH. SS 19: 550), 1211: *Monasterium*, ubi etiam *fundatoris* corpus pie et devote sepultum requiescit (Tihanyi összeírás: PRT 10: 502), 1250 u.: genealogia et [...] nomina nobilissimorum principum *fundatorum monasterii* sancte Marie in Dyessen (MGH. SS 17a: 328), 1251: comite Ricardo, eiusdem *monasterii fundatore* (MGH. SS 27: 491), 1269: Thomas quondam Palatinus, *fundator monasterii* Erchy (F. 4/3: 498), 1300: per diuos Reges Hungarie et alios viros Christicolos *fundatores* ipsorum *Monasteriorum* (HO. 7: 301) stb. Hasonlóképpen a középkor anyanyelvű irodalmában: *fundatora az Calafstromnak* [...] Volt eegy nagy kazdag wrnak egy ffya [...] attya annya [...] Az varath zentoleek *kalafstrommaa* (ÉrdyK. 508, 512). Itt említendő továbbá a fentebb idézett, és némelyek által az *auctor* lehetséges jelentésének vélt „kezdeményező funkció” is, pl. 1347?: Bonifacius, Moguntinus archiepiscopus, Germanie apostolus, Fuldensis *fundator monasterii* (MGH. SS rer. Ger. 36/1: 61), a fuldai apátságot ugyanis 744-ben Bonifác megbízásából tanítványa, Sturmus alapította.

A monostor „belső”, egyházi alapítóját ugyanakkor, aki (legalább időlegesen) egyházzogi tekintetben is előjárója, rendszeren apátja lesz a közösségnek, *auctor*-ként szokás említeni. Vö. pl. 724 u.: beatus Pirminus [abbas] *auctor* multorum *monasteriorum* (MGH. SS 17c: 538), 752 u.: hoc fuit principale propositum in illis, qui fuerunt *auctores Monasteriorum* [...]. Illud idem fenferat Pater Benedictus Santiffimus (RIS. 2: 360), 931 u.: monasterio [...], ubi Boso *auctor monasterii* et Berta abb.[atissa] preesse uidentur [...] S.[ancti] Bosonis *auctoris monasterii* (MGH. Lib. mem. 1/1: 119–20), 1080–1095: [abbatis] Geraldus, qui postea Silvae-Majoris in Aquitania *monasterii auctor* fuit (PL. 147: 1005) stb.

Az *auctor monasterii* kifejezés konzekvensnek tűnő használata eleve megkérdőjelezi az *auctor* fentebb idézett, szerteágazó értelmezésének létjogosultságát. Egyúttal az is könnyen belátható, hogy az *auctor* ilyen értelmű használata nem felel meg az általános értelemben vett jogi jelentéstartalomnak, azaz rendszeren nem az a személy, „akitől az oklevél tárgyául szolgáló jogi cselekmény származik” (SZENTPÉTERY 1930: 5, vö. HOLLER 2011: 67), ez jellemzően

a *fundator*. Ennek következtében pedig nemigen kell csodálkoznunk – sőt, ellenkezőleg: az írásművek célja és műfaja nagyon is indokolttá teszi –, hogy mind a történeti munkákban, mind az adományozások tényét vagy az ezekkel kapcsolatos jogügyleteket rögzítő oklevelek szövegében a *fundator* említése nagyságrendekkel gyakoribb, mint az *auctor*-é (vö. HOLLER 2012: 67).

A középkori forrásokban a *fundator* és az *auctor* ritkán együttesen is előfordul. Ez abban az esetben indokolt, ha az alapítás „külső” kezdeményezője olyan egyházi személy (pl. püspök), aki utóbb saját alapításának egyházi értelemben is előljárójává válik, l. pl. Lobbes monostoralapító Ursmer (Ursmarus) apátjáról: 10. sz.?: *fundator et auctor* eiusdem monasterii (MGH. SS 14: 554), azaz: ’ugyanazon apátságnak [egyszersmind] *fundator*-a [= külső létrehozója] és *auctor*-a [= belső alapítója, alapító apátja]’. A két kifejezés tehát ebben az értelemben utal – HOLLER kifejezésével – „két külön aktivitásra” (2012: 67). (Megjegyzendő, hogy az újkori latin nyelvű egyházi irodalom e megkülönböztetésre már nem feltétlenül érzékeny.) Mindazonáltal e két „aktivitás” a középkori forrásokban jóval gyakrabban esik egybe, mint azt a *fundator* és az *auctor* kifejezések együttes előfordulása mutatja. Ilyen esetekben ugyanis az írásművek céljának és műfajának okán (amint erről már említést tettünk) az alapító jellemzően *fundator*-ként említetik, pl. 13. sz.: sanctus Gerardus, *fundator* et primus abbas *cenobii* sancti Petri Broniensis (MGH. SS 25a: 51), Brogne-i Gerhard ugyanis saját birtokán alapította a monostort, melynek utóbb első apátja lett (a *primus abbas* említése ugyanakkor az *auctor*-ral egyenértékű).

Itt említendő a *fundator monasterii* kifejezés még egy lehetséges használata a középkori egyházi nyelvben. Korábbi, olyan időszakokra visszatekintve, amikor még nem kellett a monostorok alapításához „külső segítség”, az alapító apátot (aki a későbbi terminológia szerint *auctor*), különösen, ha monostorának lelkesége, hatása továbbterjedt (pl. kongregáció alapítója, vagy még inkább, ha későbbi értelemben vett „rendalapító”), szokás volt szintén *fundator*-nak nevezni. Vö. pl. 1115 e.: Sanctus Benedictus, Primus abbas et *fundator* huius *monasterii* (MGH. SS 34: 11; a *primus abbas* kifejezésben valójában ez esetben is ott rejlik az *auctor* jelentéstartalma).

Mindettől eltérő, kizárólag a világi alapítókra vonatkozó mozzanatokat különítenek el ugyanakkor a középkori oklevelekben (ritkábban más műfajú forrásokban is) a *fundator et constructor* (pl. 1342: Martinus, quondam Banus, *fundator et constructor* ipsius Monastery de Saagh, F. 8/4: 623), *fundator et dotator* (pl. 1263: Kolosmonostura [...], cuius *fundator et dotator* [...] Rex Hungariae, proauus noster, F. 4/3: 106), *fundator et patronus* (pl. 1224: nobilis vir, Micha Comes, *fundator et patronus* monasterii Thaliki, F. 3/1: 450; 1271: Ricardus rex Alemannie [...] sepultusque est in monasterio de Hailea, cuius *patronus* extitit et *fundator*; MGH. SS 28: 484; 1442: Mortunus quondam Banus *fundator et Patronus* eiusdem Monastery de Saagh, F. 8/7: 347–8) kifejezések együttes említései. (További egyházi intézményekre vonatkozóan l. MKLSz. *fundator* B 1.)

A középkori források tanúbizonyossága nyomán tehát az 1109-es Kálmán-féle megújító oklevél *auctor monasterii* kifejezése mögött kétségtávol a monostor alapítóját, közelebbről „belső”, egyházi megszervezőjét, illetve egyház-

jogi értelemben előljáróját kell keresnünk. Illetve kellene, ha a Veszprémvölgy monostora nyugati típusú szerzetesközösségként jött volna létre. De hogy viszonyul mindez a keleti szerzetességhez?

4. Monostoralapítás a keleti egyházban. – A szerzetesség intézménye a keleti (ortodox) kereszténységben sok tekintetben eltér a nyugati szerzetesrendekétől. Ennek részleteibe bocsátkozni ehelyütt nem szükséges, csupán néhány – a témánkat közvetlenül érintő – jellemzőt emelünk ki.

A keleti kereszténységben nincsenek nyugati típusú, különálló „szerzetesrendek”. Valamennyi szerzetes a Nagy Szent Vazul (Bazil) által hagyományozott életforma folytatója, ám e szerzetesek közösségei nem szerveződnek nyugati mintájú szerzetesrenddé. Maga a „bazilita” kifejezés is nyugati eredetű, használata pedig a nyugati szerzetesrendektől való megkülönböztetésben gyökerezik (vö. DUDÁS–LEGEZA–SZACSVAY 1993: 3). Kérdéskörünkre nézve ebből elsősorban az következik, hogy keleten nem a „szerzetesrend” alapít új monostort.

A korai időkben a szerzetesek nem voltak egyházi „hatóság” alá rendelve (amint Bazil regulájából kitetszik, olykor saját előljárójuk sem volt), egy-egy új közösség alapítása pedig spontán módon történhetett (vö. Nagy Szent Bazil szabályzata 35, DUDÁS–LEGEZA–SZACSVAY 1993: 10). Ehhez képest lényeges változást hoztak az 5–6. század szerzeteseket érintő egyházjogi rendelkezései. Elsőként a Khalkedóni Zsinat (Kr. u. 451) 4. kánonja rendelkezett olyképpen, hogy a monostoralapítást a helyi püspök engedélyéhez kötötte, a szerzeteseket pedig a püspök joghatósága alá helyezte (SCC. 6: 1226, vö. GUILLON–BURGARELLA–BAUSANI 1981: 115, SCHREINER 2002: 147, SZUROMI 2002: 238). E rendelkezéseket a következő évszázadban Iustinianus császár megerősíti és kiegészíti. Új monostort csak a helyi püspök engedélyével lehet építeni, miután ő a helyet személyesen megszentelte (Nov. 5. c. 1.), illetve előljárót a közösség választhat, de azt a helyi püspöknek jóvá kell hagynia (CI. 1, 3, 46). Az egyházi hierarchia befolyását a szerzetesközösség életére jól illusztrálja, hogy a szerzetesek csak püspökük engedélyével hagyhatják el városukat (GUILLON–BURGARELLA–BAUSANI 1981: 115), a fővárosba történő utazás lehetőségét Iustinianus egyenesen a pátriárka írásbeli engedélyéhez köti (Nov. 86. c. 8., vö. SÁRY 2007: 68), míg maga a pátriárka delegátus útján felügyeli a monostorokat (GUILLON–BURGARELLA–BAUSANI 1981: 116).

Az egyházi hierarchia – majd a 10. századtól a világi hatalmasságok (l. alább) – egyre erőteljesebb befolyása idővel a monostorok szemléletét és életmódját is átalakította. A monostorok sokáig küzdöttek függetlenségük megőrzéséért az egyre erősödő befolyás ellen. Ismerünk olyan alapító okiratot a 11. század elejéről, mely teljes egészében a függetlenség megőrzésének vágya jegyében fogalmazódott (BMFD. 1: 146, vö. 1: 45).

A 10–11. században megfigyelhető egy másik, ellenirányú törekvés is. A monostor életéhez szükséges gazdasági feltételek megteremtése (melyekről az alapításban közreműködő egyházi hierarchia nem feltétlenül gondoskodik), továbbá a fosztogatók elleni védelem biztosítása okán megjelenik a protektorátus (*ἐφορεία*) intézménye (vö. GUILLON–BURGARELLA–BAUSANI 1981: 119,

BMFD. 1: 298). Mindez természetszerűen eredményezett feszültséget az egyházi hierarchia (mely már az alapításnál is egyre erőteljesebben működött közre, majd egyházjogilag továbbra is felügyelte a monostort), illetve a fenti kívánalmaknak eleget tevő világi protektor (*ἔφορος*) között, aki viszont nem rendelkezett az alapításból fakadó jogosítványokkal. (Vö. „Gyakran magánszemélyek kezdeményezték egy-egy monostor alapítását [...], akiknek elvileg semmilyen befolyásnak nem volt a kolostorra.” SCHREINER 2002: 147.)

Az ideális állapot persze, ha e kettő egybeesik, de ez csak abban az esetben lehetséges, ha a protektor maga a császár, aki a cezaropapizmus okán egyházi előljáró, tehát alapító is lehet (vö. SCHREINER 2002: 147). Szép, magyar vonatkozású példa erre Szent László királyunk lányának, Piroskának mint bizánci császárnének a kezdeményezésére alapított konstantinápolyi Pantokrator-monostor, melynek „alapító okiratát”, *typicon*-ját maga Ioannes Komnenos császár állította össze (BMFD. 2: 737–74, részletek: MORAVCSIK /1988: 109–13.). Ennek jegyében sikerült a 10. századtól egyes monostoroknak függetlennek maradni (BMFD. 1: 194–5, 299). A sok visszaélésre is alkalmat adó protektorátus intézménye a 11. század második felének reformjával ért véget (kivéve természetesen a császári protektorátust), ez a kérdés azonban már nem érinti vizsgálódásunkat.

A keleti monostorok alapításával kapcsolatban van még egy figyelemre méltó megfontolnivaló. Jelesül az, hogy amit a nyugati szerzetesség *alapítólevél*-ként tart számon, az ebben a formában a keleti egyházban nem létezik. A keleti monostorok alapító dokumentuma jellemzően a *τυπικόν* (*typicon*), azaz eredetileg és elsősorban az adott közösségben végzendő liturgikus imádságok rendjét szabályozó írásmű (egyfajta *ordinarium*), melyhez a monostor életvitelére vonatkozó tovább előírások (*regulae*) társulnak (akár a monostor pénztárának kezelésén át a szerzetesek által fogyasztható bormennyiség szabályozásáig, vö. GUILLON–BURGARELLA–BAUSANI 1981: 118–9). A nyugati egyházban az ilyen jellegű iratok a szerzetesrendek alapokmányaivá váltak (*Regulae*), mint például a keleti minták nyomán egybeszerkesztett, később „szerzetesi alkotmánnyá” vált Szent Benedek-i Regula. Megjegyezzük továbbá, hogy nem csupán az alapítással összefüggésben, de egy már működő monostor számára akár jóval később is készülhetett *typicon*, ezért az alapításhoz kapcsolódó rendelkezést olykor *κτητορικόν τυπικόν* ’alapító *typicon*’ megnevezéssel szokás megkülönböztetni, ám ez nem feltétlenül szükséges. Az efféle iratok jellemző formája a *testamentum*, mely az alapító rendelkezéseként, egyfajta „végakarataként” fogalmazódik meg.

A középkori nyugati diplomatikában az *alapítólevél* jellemzően a fundator (azaz a külső alapító) által kiállított oklevél, mely a monostor- vagy egyházalapítás tényének említésén túl (birtok)adományokat és kiváltságokat is tartalmaz (például egy egyházmegye vagy egy monostor alapítólevele). Ezzel szemben a görög egyházban a *typicon* tekintendő „alapítólevél”-nek, mely természetszerűleg csak egyházi személytől származhat (beleértve a császári családot, amint erre már utaltunk), azaz világi adományozótól, illetve a monostor felett őrökdő protektortól nem. Az *ἔφορος* által kiállított oklevél még abban az esetben is *adománylevél*, ha abban a tényleges egyházi alapításról is említés történik (vö. VeszprAd.). Nem tartjuk szerencsésnek a két rítus közötti efféle különbségeknek – a kutatástörté-

neten sajnálatos módon végigvonuló – terminológiai összemérését, vö. *apátnő* és *igumenia*, *érsek* és *metropolita* stb. Hasonlóképpen – a külső megítélő számára bármennyire is nagy a hasonlóság – nem azonosítható a keleti *ἔφορος* a nyugati *fundator*-ral. Későbbi latin oklevelezési gyakorlat is precíz terminológiával él a görög monostorok viszonylatában, l. például 1221: *rex Vngariae illustris, nobis insinuare curauit, quod abbatia de Wisegrad, Wesprimiensis Diaecesis, in qua ius obtinet patronatus, Graecos habet monachos* (F. 3/1: 310; a két funkció megkülönböztetéséhez lásd még a jelen tanulmány előző pontjában: *fundator et patronus*).

Mindezekből a veszprémvölgyi monostorra vonatkozóan az alábbi következtetéseket vonhatjuk le: 1. A görög női monostor a protektorátus intézményének megléte (10–11. század) idején létesült. – 2. E keleti monostort világi személy (fejedelem, király) a bizánci kánonjog szerint nem alapíthatta, ő annak legfőbb *ἔφορος*-a, protektora lehetett (vö. még TIMKÓ 1971: 398). – 3. A korábban mondottakhoz kapcsolódva: e szerzetesközösségnek a nyugati terminológia szerint nincs *fundator*-a (nyugati monostor esetén ez az uralkodó lenne), csak *auctor*-a. (Ez utóbbi kilétét egyelőre homályban hagyjuk.) – 4. Az 1109-es *renovatio* jogilag szabatosan megkülönbözteti a monostor (görög nyelvű) *auctor*-át annak protektorától, ez utóbbira teljesen korrekt módon nem a *fundator*, hanem a sokszor ismételt *privilegium* szóval utal. Azt is láthatjuk, hogy a két uralkodó közt nincs különbség: protektori szerepben jár el mind az alapítást kezdeményező (*vetus privilegium*), mind a kiváltságokat megújító uralkodó (*novum privilegium*). – 5. Az alapításhoz szükség van a helyi püspök (vagy nagyobb egyházi méltóság) közreműködésére. – 6. A VeszprAd. tekintetében nem szerencsés sem az *alapítólevél* (KARÁCSONYI 1904: 39, 59, KOMJÁTHY 1971: 33, et passim, GYÖRFFY 1977/1983: 321, KRISTÓ szerk. 1999: 115, ÉRSZEGI 200: 159, FÜLÖP–KOPPÁNY 2002: 5, HOLLER 2011: 276, KMTLex., MKatLex. *veszprémvölgyi görög alapítólevél* stb.), sem a *typicon* (MORAVCSIK /1988: 79) megnevezés, azt a nyelvtörténet-írás mindvégig – diplomatikai szempontból is – helyesen nevezte *adománylevél*-nek.

5. Az uralkodó szerepe a veszprémvölgyi monostor alapításában. – Maga az uralkodó, aki – mint láttuk – a monostoralapítás keleti módozatában nem tekinthető alapítónak, protektorként a következőket teheti: 1. Megfogalmazhatja a monostoralapítás kívánalmát. (Ettől azonban – hangsúlyozzuk – nem válik alapítóvá, vö. SCHREINER 2002: 147.) – 2. Adományokkal (a létfenntartást közvetlenül biztosító adományokkal, birtokadományokkal, illetve egyéb kiváltságokkal) gondoskodik a monostor fenntartásáról. – 3. Jogilag (és ha szükséges, fizikai erővel is) biztosítja a monostor életének nyugalmát. A Veszprémvölgyi adománylevél lényegében e három kitéltet fogalmazza meg.

A monostoralapítás kezdeményezése a lehető legünnepelesebb helyen, az intulatiót is megelőzve az oklevél élén, közvetlenül az *invocatio verbalis* után áll: *ἐντέλλομαι* 'megbízok vmivel vkit; elrendelek, parancsolok vkinek vmit; rendelkezem vmire nézve'. A jogi nyelvezetet visszaadni kívánó magyar fordításokban ekként találjuk: „rendelem <ezennel>” (CZEBE 1916: 17), „Rendelem” (MORAVCSIK 1938: 410) „így rendelkezem” (MORAVCSIK /1988: 80; jegyzetek-

kel: KRISTÓ szerk. 1999: 116–7), illetve „rendelkezem” (GYÖRFFY 1977/1983: 321). Ünnepélyes helyéről azonban az oklevél bevezető részének legvégére került (kivéve MORAVCSIK korábbi fordítását, mely helyén hagyja a rendelkező igét: „Rendelem én, István, a keresztény”, 1938: 410), továbbá kötelező bővítmények nélkül áll (e medialis alak esetében ez nem szokványos), ezek grammatikai okáról később szólunk. Ugyancsak ezzel összefüggésben tudunk majd rávilágítani arra, hogy ez a kifejezés valóban az alapítás szándékára, s nem – mint ezt a magyar fordítások szövegéből következnek – a rendelkező részben leírtakra vonatkozik.

Ezen a ponton érdemes rácsodálkozni e kifejezés szépségére, melyet a fordítások hűvös jogi nyelve nem képes visszaadni. Az *ἐντέλλομαι* ugyanis csak bibliai konnotációival együtt értelmezhető a maga mélységében és kifejező erejében. Tudvalevő ugyanis, hogy ez az igealak pontosan ebben a formában a Septuaginta görög nyelvű ószövetségi szövegében (egyetlen kevésbé jelentős előfordulástól: 2Sám⁴ 13, 28 eltekintve) csupa hangsúlyos, ünnepélyes helyen bukkan elő: 1. Apa a fiához: Ter 27,8 (Izsák, mielőtt fiának továbbadná az áldást); Tób 14, 8 (Tóbiás utolsó szavai, „végrendelete”); Péld 5, 2; 6, 3. – 2. Isten rendelkezik: Kiv 7, 2; 34, 11; Jer 27, 21; Ám 9,9; Zak 1, 6. – 3. Isten (a szövetségkötéssel összefüggésben) kéri parancsainak megtartását: MTörv 4, 2. 40; 6, 2. 6; 7, 11; 8, 1.11; 10, 13; 11, 8. 13. 22. 27. 28; 12, 11. 14. 28; 13, 1.19; 15,5. 11. 15; 19, 7. 9; 24, 18. 20. 22; 27, 1. 4. 10; 28, 1. 13. 14. 15; 30, 2. 8. 11. 16.

Talán még ennél is figyelemre méltóbb a görög nyelvű újszövetségi szövegben – szintén ugyanezen grammatikai formában – található mindösszesen két előfordulása. Mindkét említés Jézus szájából hangzik el, méghozzá egymás után, a lehető legünnepélyesebb keretek között: az utolsó vacsorán. Jézus – egyben búcsúzásként is (vö. „búcsúvacsora”) – utolsó kéréseit, meghagyásait, parancsait fogalmazza meg legközvetlenebb tanítványai számára: Jn 15, 14: *ὁμοῦ ἐστε εἰὰν ποιῆτε ἃ ἐγὼ ἐντέλλομαι ὑμῖν* ’ti a barátaim vagytok, ha megteszitek, amit én parancsolok nektek’, illetve Jn 15, 17: *ταῦτα ἐντέλλομαι ὑμῖν, ἵνα ἀγαπᾶτε ἀλλήλους*. ’ezeket azért parancsolom nektek (vagy: az az én parancsom), hogy szeressétek egymást’ (a közkeletű bibliafordítások közötti különbség problematikájára nem kívánok kitérni).

Azt a bibliai konnotációt egyébként, mely a vonatkozó ó- és újszövetségi helyek együttlátásából tárul elénk (rendelkezés, tanítás, örökül hagyás, gondoskodás, ünnepi pillanat stb.), maguk a bibliafordítások sem képesek visszaadni. Már a latin Vulgata is birkózik a szóval, nem egyetlen megfelelővel fordítja. Csak az újszövetségi helyeket idézve: a) Jn 15, 14: *praecipio* ’előír, megszab’ (itt a ’tanítás, oktatás’ mozzanata sejlik fel, vö. lat. *praeceptor* ’tanító’ [← úsz.-i gör. *ἐπιστάτης* ’tanító, oktató; <a héb. *rabbī* fordításaként:> mester’]; – b) Jn 15, 17: *mando* ’rábíz, átad’ (itt pedig a ’rendelkezés, megbízás’ jelentés kerül előtérbe, vö. lat. *mandatum* ’megbízás, meghagyás; rendelkezés, parancs’ [← úsz.-i gör.

⁴ A bibliai könyvekre a magyar nyelvű katolikus kiadásokban szokásos rövidítésekkel hivatkozunk.

ἐντολή 'megbízás, utasítás, parancs', vö. VeszprAd. ἐντέλλομαι; a héb. *micwāh* fordításaként 'parancs; a részletek elrendezése').

A VeszprAd. görög szövegét fogalmazó (minden bizonnyal egyházi) személy jogi szemmel nézve is precízen járt el, amikor oklevele élére az ἐντέλλομαι szót választotta. A monostor felszentelése, illetve a birtokokba történő beiktatás alkalmával felolvasott szöveg görögül értő hallgatói számára ugyanakkor egészen biztosan megjelent ez az oklevelet még ünnepélyesebbé tevő bibliai konnotáció (további bibliai „áthallásra” vö. DARKÓ 1917: 342–3; az oklevél bizánci liturgiával való kapcsolatára pedig l. KRAJNYÁK 1925–1926). Ha az oklevél magyar fordítása e jelentésbeli gazdagságot nem is tudja visszaadni, célszerűnek látszanék legalább az ígét az oklevél élén, kitüntetett helyzetében megőrizni.

Az ünnepélyes bibliai konnotáción túl – és persze elsődlegesen – szerkesztésbeli oka is van annak, hogy az ige az oklevél szövegtörzsének élére került. A két, egyes szám első személyben megfogalmazott ige két fontos szerkezeti egységet vezet be: ἐντέλλομαι 'elrendelem' (ti. a monostor megalapítását) – καὶ δίδωμοι (klasszikus helyesírással: δίδωμι) 'és adományozok' (ti. birtokadományokat). Már csak ezért sem szerencsés a magyar fordítások eljárása, melyek mindkét ígét az adományozó részre vonatkoztatják. (Az elsőt talán tágabb jelentéssel felruházva, belefoglalva további kiváltságokat és rendelkezéseket – például az átokformulát – is, míg a másikat nyilván csupán a birtokadományokra értve.) Az oklevél élén álló ünnepélyes ige – mint látni fogjuk – kétséget kizáróan az első részt, az alapítás szándékának megfogalmazását vezeti be. A monostoralapítás ezen ünnepélyes szándéknyilvánítása azonban – ne feledjük – a keleti gyakorlat szerint nem avatja alapítónak az uralkodót.

A protektor legfontosabb feladata a monostori élet gazdasági feltételeiről való gondoskodás. Az adománylevél lényegében erről szól. A részletesen felsorolt birtokadományok mellett az uralkodó egyéb kiváltságot is ad: a monostor fenntartását elfogadni nem akarók elűzésének lehetőségét (a filológiai problémáról részletesen és meggyőzően: HOLLER 2012: 55). A védelmet pedig – minden szóba kerülhető világi és egyházi hatalommal szemben (fentebb említettük, hogy a korszakban a protektor és az egyházi hierarchia érdekei is gyakran feszültek egymásnak) – a szokásos átokformula keretében biztosítja. Lényegében ennek a védelmi kötelezettségnek tesz eleget egy évszázad múltán Kálmán király a megújító oklevél kiállításával.

A magát Στέφανος-nak nevező uralkodónak az alapításban játszott szerepére az 1109-es megújító oklevél latin szövege – mint már említettük – jogilag is pontosan, a *privilegium* 'kiváltság(levél)' szóval utal: *hoc priuilegiu(m), totu(m) priuilegiu(m) s(an)c(t)i stephani, uetus p(ri)uileg[i]u(m), ipsu(m) p(ri)uilegiu(m), uet(us) aut(em) p(ri)uilegiu(m), in ueteri, in veteri p(ri)uilegio*, ugyanazzal a szóval, amellyel a renovatio önmagára is mutat: *nouu(m) [sc. privilegium], in hoc p(ri)uilegio, in nouo [sc. privilegio]* (átírva az eredeti oklevélszövegből). A két oklevélre, illetve uralkodóra vonatkozó azonos szóhasználat, a terminológia konzekvens volta arra enged következtetni, hogy a latin nyelvű oklevél összeállítója tisztában volt mind a korábbi, mind a jelenlegi uralkodó protektori szerepével, ennél fogva „Sanctus Stephanus”-t sem nevezi alapítónak, azaz a nyugati szóhasz-

nálat szerint *fundator*-nak. Erre persze elméletileg nem is lenne szükség (nem teszi ezt például a Tihanyi alapítólevél szövege sem), ez esetben mégis figyelemre méltó a fogalmazó eljárása, hiszen a szöveg világosan beszél egy, az uralkodó személyétől különböző másik személyről, aki viszont tényleges alapító, mégpedig *auctor* szerepkörben. Ki lehet ez a rejtélyes, görög nyelvű monostoralapító?

6. Az alapító feladatai. – A donator-protector szerepének áttekintése után vegyük sorra, melyek a tényleges alapító feladatai! 1. Legelső mozzanatként a kiválasztott helyre (mely a későbbi időkben persze a donatortól is függhetett) a hierarchia képviselője személyes áldását adta, mellyel engedélyt szentesítette (vö. Iustinianus: Nov. 5. c. 1.). Csak ezután kerülhetett sor – a maga fizikai valóságában is – a monostor létrehozására: sziklafalak kivájására a szerzetesi cellák számára (*πέτρα*), a cellákat összekötő folyosók megépítésére (*λαύρα*) stb. Számos feljegyzés tanúskodik még a 10–11. századra vonatkozóan is annak emlékére, hogy az alapító „a saját kezével vájta ki a sziklát” (magyar vonatkozásban: PRT. 10: 496–7, DHA. 282; vö. SZENTGYÖRGYI 2010b: 306–7). Főként ilyen típusú monostorok kialakítására nem alkalmas földrajzi környezetben azonban épületeket (*μοναστήριον*, *μονή*) emeltek. (Később a sziklamonostorokat is ilyen épületek váltották fel, l. például a Meteora monostorait.) A monostor fizikai értelemben vett létrehozása tehát az alapító vezetésével a közösség feladata volt. (Ha erről alkalmasint a donator gondoskodott, a jogi körülmények akkor sem változtak.) – 2. Benépesíti a monostort. Mivel – mint korábban utaltunk rá – nem a „szerzetesrend” alapít monostort, az alapítónak (nem csupán szokásos diplomatikai-historiográfiai fordulat, amint például a Tihanyi alapítólevélben olvassuk) valóban össze kell gyűjtenie – akár különböző helyekről meghívva – a szerzetesek közösségét. Ez a mozzanat a korai időkben jellemzően megelőzte a monostor létrehozását, hiszen maguk a szerzetesek alakították ki otthonukat. (Szemben a *fundator* alapította nyugati monostorokkal, ahol a benépesítést megelőzően volt szokás biztosítani a „lakhatást”, vö. SZENTGYÖRGYI 2010a: 16.) – 3. A közösséget irányítja, kormányozza, annak kánonjogi értelemben előjárója lesz. – 4. Megszervezi a szerzetesek mindennapi életét: imádság- és életrendjét, azaz szabályokat ad. Ezt lehetőség szerint írásban is rögzíti, azaz összeállítja a monostor „alapító okiratát”, a *κτητορικὸν τυπικόν*-t. Fontos megjegyeznünk, hogy ennek összeállítója olykor a püspök (vö. pl. BMFD. 3: 960; 3: 1107) – illetve a metropolita, esetleg a pátriárka vagy maga a császár –, aki egyházi felügyeletet gyakorol a monostor fölött. Női monostor alapítása esetén pedig szinte természetes, hogy a *typicont* a helyileg illetékes püspök fogalmazza meg (vö. BMFD. 3: 954), illetve gyakran az alapítással kapcsolatos valamennyi feladatot átveszi. Ekként – bár szerzetesként értelemszerűen nem tagja a monostornak – ő a monostor „hivatalos” alapítója és az *igumenia* fölé rendelt előjárója.

Az uralkodó szerepéről és ezzel összefüggésben az oklevél tartalmáról eddig elmondottaknak látszólag ellentmond, hogy a VeszprAd. szövegében a közvetlen alapításra vonatkozó valamennyi kitélt megtaláljuk: 1. A monostor létesítése: *ποιούντα [...] μοναστήριον*. – 2. A monostor benépesítése: *ἐν αὐτῷ ἀθρύσας πλήθος μοναζουσῶν*. (Az *ἀθρύσας* participium a létesítéshez képesti előidejű-

séget is kifejezi.) – 3. A közösség irányítása, vezetése: *διοικοῦντα*. A *διοικέω* ige jelentése: 'igazgat, kormányoz'. A magyar fordításokban pontatlanul: *szerveztem* (CZEBE 1916: 17), *szervezve* (MORAVCSIK 1938: 410), *felállítottam* (MORAVCSIK /1988: 80), *fenntartva* (GYÖRFFY 1977/1983). – 4. Az ima- és életrend szabályozása: *καταστένοντα* [olv. *κατασταίνοντα*]. A *κατασταίνω* ige jelentése 'kialakít, megszervez, elrendez'. A magyar fordítások közelítőleg jól adják vissza: *berendeztem* (CZEBE 1916: 17, MORAVCSIK /1988: 80), illetve *berendezve* (MORAVCSIK 1938: 410, GYÖRFFY 1977/1983), amennyiben az életrendet, annak szabályozását értjük alatta. A négy feladatból három participium imperfectumban áll (folyamatos melléknévi igenév), ám accusativus esetűek, azaz az alannyal (*ἑγῶ*) nem egyeztethetők.

Az accusativusban álló participiumok határozói igeneves (illetve ezt feloldó időhatározói mellékmonddal történő) fordítása egyfelől az oklevelünk korai latin fordításában felbukkanó gerundivumos szerkezetek öröksége lehet („Iubeo ego Stephanus [...] erigendum, administrandum, et constabiliendum Monasterium”, PÉTERFFY 1741: 6; vö. HORVÁT 1834: 89). Másfelől az ezredforduló bizánci görögségében valóban előfordul az *-οντα* végű accusativusban álló (ragozhatatlanként viselkedő) participium adverbialis, illetőleg állítmányi szerepben (BROWNING 1983: 64). Ez a korábbi fordítóktól kényszeredetten alkalmazott értelmezés azonban egyháztörténeti, illetve kánonjogi szempontból nem tartható, hiszen ezek a feladatok a keleti rítusban nem vonatkozhatnak nem egyházi személyre, ezenfelül grammatikai (az *ἐντέλλομαι* mediális alak vonzat nélkül áll) és szerkezeti (*ἐντέλλομαι ... καὶ δίδομαι* 'elrendelem ... és adományozok') szempontok alapján sem igen feltételezhető.

Csupán érintőlegesen jegyezzük meg, hogy a magyar fordításoknál korábbi latin fordítás gerundivumos szerkezetei mindenben a fenti értelmezést támogatják: „Iubeo ego Stephanus [...] erigendum, administrandum, et constabiliendum Monasterium Santissimae Dei Genitricis” (PÉTERFFY 1741: 6; vö. HORVÁT 1834: 89), azaz: 'elrendelem én, István [...] a legszentebb Istenszülő monostorának felállítását, kormányzását és megerősítését”.

Mivel a szövegben a tényleges alapító kilétét homály fedi, ezért volt lehetséges, hogy a közvetlen alapítással kapcsolatos feladatokat a korábbi fordítások – a nyelvtani egyeztetés problémás volta ellenére – az uralkodónak tulajdonítsák, továbbá ugyancsak ezért kellett a *διοικέω* 'igazgat, kormányoz' ige származékát a *szervez*, *felállít*, vagy a *fenntart* megfelelőekkel átültetni, hiszen nyilvánvaló, hogy az uralkodó nem lehet a monostor kánonjogi értelemben vett kormányzója, elöljárója. Ki tehát ezeknek a cselekvéseknek az ágense, közvetlen végrehajtója?

7. A veszprémvölgyi görög monostort alapító *auctor* –

A) Mielőtt felfednénk a titokzatos alapító személyét, vissza kell röviden térnünk Kálmán király renovatiójához. A megújító oklevél elé azért került a görög szöveg, „hogy a régi és az új összehasonlításából biztosan kiderüljön az igazság” (ÉRSZEGI GÉZA fordítása: ÉRSZEGI 1988: 9). Ez egyben magyarázza, hogy az eredeti oklevélen minden bizonyonnyal szereplő dátum és az esetleges aláírások miért maradtak le. Nem hanyagság vagy figyelmetlenség lehet tehát az ok, hanem az,

hogy az összehasonlítás szempontja immár nem indokolta ezen oklevélrészlet átmásolását: „hiszen a régi privilégium elvesztette hitelességét” (ÉRSZEGI 1988: 8).

Az összehasonlíthatóság igénye ugyanakkor arra is utal, hogy Kálmán király kancelláriájában értették a görög szót. Pontosabban Simon pécsi püspök, aki a vizsgálatot lefolytatta, a görög szöveggel szembesítve állította össze a renovatiót. Miért volt szükség a pécsi püspökre a veszprémi egyházmegye területén, és ha rá volt szükség, miért kellett, hogy ez a vizsgálat „a veszprémi püspök egyetértésével” ÉRSZEGI 1988: 9) történjék? Azt hiszem, a válasz igen egyszerű. A vizsgálat lefolytatására a helyi püspök az illetékes, ekkor még a rítus különbsége ellenére is, ugyanis a Lateráni Zsinatig (1215) azonos területen nincs kettős egyházkormányzat. Ha nem ő folytatja le a vizsgálatot, illetékessége révén szükség van a beleegyezésére. Miért bízták az eljárást a pécsi püspökre? Feltételezésünk szerint azért, mert a veszprémi püspök nem tudott görögül. Ezzel szemben Simon pécsi püspök görög ügyekben Kálmán királynak – nemcsak a helyi, de a nemzetközi diplomácia színterén is – a jobbkeze volt. (1108-ban a bizánci császár és a tarentumi Bohemund ún. devoli szerződésének aláírásakor Kálmán királyt – Peres ispán mellett – Simon püspök képviselte, lásd MORAVCSIK /1988: 107, DHA. 359.) Mindezek nyomán nemigen látom indokoltnak, hogy más okot keressünk a pécsi püspök jelenlétére. HOLLER a veszprémi püspök mellőzését az ügyben való érintettségével magyarázza (2012: 58). Egy száz évvel későbbi igény alapján úgy véli, hogy az akkori apátnő a veszprémi püspökkel kerülhetett ellentétbe az egyházi tized miatt. E feltevést a megújító oklevél szövege nem támasztja alá. Egyebekben éppen akkor nem lett volna szükség a veszprémi püspök beleegyezésére, ha a pereskedésben ő maga is érintett.

Számunkra e ponton Simon püspök személye válik fontossá. A bizánci érdekeltsgű nemzetközi diplomáciában való részvétele okán nem kétséges görög nyelvtudása, de feltételezhetjük ezen túl a bizánci egyház szokásaiban való tájékozottságát, illetve a latin mellett a görög diplomatikában való jártasságát is. Ilyen ismeretekkel felvértezve Kálmán király minden bizonnyal őt találta a leginkább alkalmas személynek a veszprémvölgyi monostor ügyének a kivizsgálására. Nemigen lehet tehát kétséges, hogy a görög nyelvű adománylevél minden kitételével (jogi értelemben is) tisztában van (KUMOROVITZcal szemben ugyanígy HOLLER [2012: 63] is), és nyilván ugyanez mondható el a közreműködésével szerkesztett latin oklevélről is. Így, ha Simon püspök (és oklevélkiadó környezete) a monostor görög nyelvű *auctor*-át említi, akkor ő nem pontatlan, nem téved, a görög szövegből pontosan meg tudta állapítani az *auctor* (értsd: egyházi személy, „belső” alapító) kilétét. Ha neki sikerült, talán nem esélytelen, hogy mi is megtaláljuk. Vizsgáljuk meg tüzetesebben – a korábban kritika alá vett fordítások elmellőzésével – az eredeti szöveget!

B) A dispositiót megelőző szövegegységben állítmányi szerepben egyetlen ragozott ige fordul elő, a már részletesen bemutatott *ἐντέλλομαι* 'elrendelem'. (Előtte írásjel áll, a DHA. ezért közli – helyesen – mondat élén, nagybetűvel: 85, ugyanígy MORAVCSIK /1988: 81.) Alanya: *ἐγώ*⁵ (ti. *στέφανος χριστιανὸς ὁ καὶ*

⁵ Az oklevélszöveg részleteit (továbbra is) GYÖRFFY szövegkiadása (DHA. 85) alapján köz-

κράλ[ης]). Az aktív jelentésű mediális igealak szokásos bővítményei (‘elrendelek valakinek valamit’: τινί τι, τινί + inf., τινὶ ἵνα + coni.) mellett – mint kívánságot jelentő ige – acc. cum inf. is várható. Szövegünkben azonban e bővítmények egyikét sem találjuk, helyette – a klasszikus görögben és a koinéban ilyen esetben szokatlan – accusativus cum participio(nak tűnő) szerkezetek indulnak: ἐντέλλομαι [...] ποιοῦντα καὶ διοικοῦντα καὶ καταστένοντα, azaz: *Elrendelem [...], hogy hozza létre, irányítsa és szabályozza* – mindhárom participium tárgya: τῷ μοναστήριον, *a monostort*. A szerkezet ágensét szintén accusativusban várnánk, sőt az igenevek hímnemű alakjai azt is elárulják, hogy ez biztosan nem az igumenia. A szöveg folytatásaként a monostor titulusa áll, természetesen genitivusban: (τῷ μοναστήριον) τῆς ὑπεραγίας θεοτόκου, *a legszentebb Istenszülő (monostorát)*. Ennek nyomában még két bővítményt találunk: εἰς τῷ βεσπρέμ [...], *Veszprémben(n)*; illetve: τοῦ μητροπολίτου. Az ez utáni καὶ [...] kötőszóval új szerkezet, új mondatrészlet indul.

Ezen a ponton két lehetőségünk marad:

1. A τῷ μητροπολίτου-t szintén a μοναστήριον jelzőjének tekintjük, és megtartjuk az eddigi fordítások kínálta értelmezést: *érseki* (pontosabban *metropolitai*) *monostor(át)*. Ez esetben számolnunk kell a következőkkel: a) nincs ágensünk, b) a „levegőben lógnak” a semmivel nem egyeztethető accusativus esetű hímnemű participiumok, c) végkövetkeztetésként grammatikailag értelmezhetetlen szöveg áll előttünk, mely továbbra sem engedi meg, hogy az alapítás elemeit az uralkodónak tulajdonítsuk.

2. Megtaláltuk a monostor alapítóját. Mivel egyházi személyt kerestünk, a szöveg pedig ehelyütt mást nem említ, ez igen valószínű. A probléma csupán az, hogy ezen egyházi személy a várt τὸν μητροπολίτην accusativus helyett genitivusba került: τοῦ μητροπολίτου. Mivel a mondat nyelvtanilag így nem rakható össze (igazolják ezt a korábbi fordítások kényszermegoldásai), okkal feltételezhetjük, hogy az itt szereplő genitivus a másoló tévesztése.

Az eset eltévesztése több okból is bekövetkezhetett: a) Az ágens nagyon messze került a participiumoktól. Ez az eljárás mind stilisztikai, mind devocionális szempontból indokolt, hiszen így a szerkezet elemei közrefogva emelik ki a mondat legfontosabb részét, minden tevékenység célját: „a legszentebb Istenszülő monostorát”. Mindez azonban nem kedvezett a másolónak, akinek az egymástól távolabb került szerkezetrészek összetartozása már elkerülhette a figyelmét. – b) A szövegben az ágens előtt közvetlenül a τῆς ὑπεραγίας θεοτόκου genitivusban álló szerkezet áll. A megelőző genitivus ragja, még inkább a rag nőnemben ritkább, hímnemre jellemző alakja progresszív asszociációt eredményezhetett. – c) Paleográfaiilag a τὸν végi ν igen könnyen olvasható ν-nak, különösen a θεοτόκου szó után. (Az eredeti oklevelet – mely feltehetően egy tűzvész során semmisült meg [SZÉKELY 1942: 13] – nem ismerjük, de az előttünk álló másolat írásképe azt mutatja, hogy a két betű olykor alig megkülönböztethető.) A névelő elírása pedig már könnyen magával hozhatta a μητροπολίτης genitivusi -ou vég-

löm, de a nagybetűsítéstől és a klasszikus helyesíráshoz mért javításoktól eltekintek (l. i. h. jegyzetek). A rövidítést – a szövegkiadástól eltérően – jelzem.

ződését. – d) Bármely paleográfiai-grammatikai ok is működhetett közre, a tévesztést nagyban befolyásolhatta, hogy az ekként módosult szöveg is értelmes, ráadásul „a metropolita monostora” pontosan ugyanazt fejezi ki, tudniillik, hogy a monostort a metropolita alapította. – e) Végezetül a tévesztést nagyban elősegíthette, hogy (ha a másoló esetleg jóval előre tekintett) a szövegben később valóban előfordul a *τοῦ μητροπολίτου* – ezúttal valóban a *monostor* jelzőjeként – immár vitán felül helyesen, genitivusban. (Mivel a teljes oklevélszöveg az e tanulmányban összefogott elemzésnek nem célja, csupán megjegyezzük, hogy az oklevélben nem ez az egyetlen hely, ahol feltehető esetvétesztés miatt válik a szöveg nehezebben értelmezhetővé, vö. HÓMAN 1917: 125–32.)

C) Jól tudjuk, íráshiba feltételezése a filológiának mindig ingatag talaja. Ezúttal azonban hangsúlyozni kívánjuk a következőket: 1. E korrekció nélkül grammatikailag nemigen értelmezhető a szöveg, amint ezt a korábbi fordítások félreértelmezései szemléltetik. 2. E kis – grammatikailag indokolt – igazítás művelődéstörténetileg semmit nem ad hozzá ismereteinkhez, hiszen az előttünk álló szövegváltozat alapján is kijelenthetjük, hogy *a metropolita monostora* az, amit a metropolita alapított. A különbség csupán annyi, hogy a mondat nyelvtanilag is értelmezhetővé, az alapító személye pedig egyértelműbben azonosíthatóvá válik. 3. Ha e korrekciót nem alkalmazzuk, és meghagyjuk a szöveget a maga grammatikai homályában, akkor sem jogosít fel bennünket semmi arra, hogy a *τῷ μοναστήριον ... τοῦ μητροπολίτου* 'a metropolita monostora' szövegrész (így fordítja „szó szerint” BAÁN 1988: 749–50 is) – az alapítás mozzanatától függetlenül – a püspök joghatósága alól történő kivétele, illetőleg közvetlenül az érsek alá helyezése jelentésben értelmezzük „érseki monostor”-nak. Mivel az oklevél szövege az alapítás mozzanatait említi (melyeket – sokszor hangsúlyoztuk – az uralkodónak nem tulajdoníthatunk), ebből az következik, hogy azért „érseki” a Veszprém-völgy monostora, mert a metropolita alapította. (Ezzel együtt persze joghatósága is „metropolitai”, csak éppen semmiféle „kivételről” nincsen szó.)

D) Röviden érdemes kitérni arra a kérdésre is, honnan eredhet a kutatóknak immár száz éve fejtörést okozó probléma, miszerint a monostor a püspök joghatósága alól kivett „érseki joghatóságú” (vö. CZEBE 1916: 90–2, DARKÓ 1917: 343, GYÖRFFY 1997/1983: 321, FÜLÖP–KOPPÁNY 2002: 7, HOLLER 2012: 62–4 stb.). Ez egy fordítástechnikai kényszer és az alapítással kapcsolatos félreértés együttes eredménye. A fennmaradt másolatban egymás mellett álló két genitivus (*τῷ μοναστήριον τῆς ὑπεραγίας θεοτόκου τοῦ μητροπολίτου*) ugyanis nem fordítható magyarra két birtokos jelzővel: **a legszentebb Istenszülnőnek a metropolitának a monostorát*. Valamelyik birtokos jelzőt tehát át kellett alakítani. Ha a másodikat választjuk, két lehetőség kínálkozik: 1. *a legszentebb Istenszülnőnek a metropolita által alapított monostorát*, vagy: 2. *a legszentebb Istenszülnő metropolitai* („érseki”) *monostorát*. Itt jut szerephez az alapítással kapcsolatos félreértés: mivel a kutatástörténet mindeddig az uralkodót tekintette alapítónak, szóba sem jöhet az első lehetőség, azaz fordítóink (először CZEBE 1916: 17, majd nyomában mindenki más) természetes gesztussal választották a második változatot. (Megjegyezzük, hogy a szövegrész fordítása, ha nem is gördülékenyen, az

első genitivus átalakításával is lehetséges lett volna: *a metropolita legszentebb Istenszülőnek szentelt monostorát.*) Ezzel együtt azonban új értelmet kellett adni a *metropolitai* jelzőnek. Ezt egyes kutatók a 11. század elején a veszprémi püspök és az esztergomi érsek relációjában, míg mások a „Turkia metropolitája” által biztosított kiváltságokban vélték megtalálni. Mindez generálta azt a – nézetünk szerint nem létező – problémát, hogy az 1109-es megújító oklevélben „miért nincs utalás [...] az érseki fennhatóságra” (HOLLER 2012: 62). (E kérdésben szándékosan tekintünk el a saját értelmezésünktől, miszerint a *metropolita* eredetileg accusativusban állhatott a szerkezet ágenseként, így leginkább alannyal fordítandó. Az el-mellőzés egyik oka, hogy ez az értelmezés – az alapító személyének felfedésén túl – ezt a problémát egyszerűen kikerüli. A másik: rá kívánunk mutatni, hogy megfontolásainkat nem a szövegkonjektúrára építjük.) Amennyiben tehát a metropolita alapította a monostort, (keleten) természetes, hogy a joghatósága alá tartozik. Ugyanezt állítja – és nem többet – az oklevélbeli másik előfordulás is: „és más egyebeket is adományozok a legszentebb Istenszülőnek, [azaz] a metropolita monostorának” (a patrocíniumi névhasználatot is kibontó értelmezéssel: „a legszentebb Istenszülő tiszteletére szentelt, a metropolita által alapított monostornak”).

Az oklevél megújításának korára a monostor természetesen került a veszprémi latin püspökség egyházi jogi hatóköre alá. Ezzel együtt a feltehető bizánci „érseki fennhatóságának” (l. a következőkben) később az esztergomi érsekre történő „átruházása” legalábbis furcsa lenne. Ha pedig az egyházkormányzati rítusváltás „szabályszerűen” történt, nincs mit keresnie a renovatio szövegében az „érseki fennhatóságnak”, éppen annak „hiánya” a természetes. A még későbbi exemptio védelme, a veszprémi püspökkel szembeni függetlenség megőrzésére való törekvés ugyanakkor már a ciszterci konstitúciókban leli magyarázatát [pl. 1297: F. 6/5: 93; vö. SZÉKELY 1942: 14].)

Mindezek fényében az évszázados diskurzus a monostor különleges, „érseki fennhatóságáról”, illetve ennek későbbi elhallgatásáról okafogyottá válik.

E) A monostor megalapítását elrendelő leírás az alapító három feladatának említése után még egy mozzanatot tartalmaz. Ebben a mondatrészletben azonban nem folytatódik a participium imperfectumok sora, itt azoktól eltérően participium aoristit találunk, s ráadásul nominativusban: *ἀθροῦσας*, 'összegyűjtván; aki / miután összegyűjtötte' (ti. szerzetesnők seregét). Ez a nyelvtani forma immár megengedné, hogy az uralkodóra vonatkoztassuk, az előzőek fényében azonban nem könnyen elképzelhető, hogy a metropolita alapító tevékenységétől mintegy függetlenül az uralkodó maga gyűjtené össze (mint említettük, akár különböző helyekről) a szerzetesnőket. Ebben az esetben mégis okkal hagyhatjuk meg a kétértelműséget. Feltételezhetjük egyfelől, hogy a metropolita az, aki tényszerűen összegyűjti az új monostor lakóit, a participium az ágenssel így értelmi egyeztetés útján kapcsolódhat össze. Másfelől, ha az uralkodóra vonatkoztatjuk (ez esetben formulaként: hasonló szövegezést találunk például a Tihanyi alapítólevélben), akkor műveltető értelmet tulajdoníthatunk az igenévnek, mivel feltehetően az uralkodótól ered az a gondolat, hogy női monostor alapítására kerüljön sor. Miközben grammatikai szempontból az első értelmezést tartom valószínűbbnek, művelődés-történetileg mindkettő – együtt is – helytálló lehet. (Csupán megjegyezzük, hogy

a korábbi participium imperfectumokkal szemben az aoristi használata a korábban említett művelődéstörténeti megfontolásokkal teljesen egybevágva megelőző cselekvésre utal, míg az ἐν αὐτῷ 'benne' [azaz: a monostorban, ti. gyűjtse össze] inkább azt sugallja, hogy az épület már beköltözhetően várja lakóit.)

F) Mindezek alapján az oklevél bevezető szövegrészletének fordítását a következőképpen javaslom: „Az Atya, a Fiú és a Szentlélek nevében. Elrendelem én, a keresztény István, egész Magyarország királya, hogy a metropolita hozza létre, irányítsa és szabályozza a legszentebb Istenszülő monostorát Veszprémben – összegyűjtve benne szerzetesnők seregét –, a magam, hitvesem és gyermekeim, valamint egész Pannónia lelki üdvéért; és adományozok magának a monostornak...”

G) A szakirodalom időről időre megkérdőjelezi, hogy a Veszprém-völgy első lakói valóban görög rítusú szerzetesnők voltak-e: KARÁCSONYI (1904: 40, 59–60, majd UŐ. 1927: 39) nyomán BÉKEFI (1907: 57–8) és HÓMAN ([1928]: 202), később SZENTPÉTERY (1930: 40; ezzel szemben UŐ. 1938: 193), HERVAY 1984: 192, BODÓ 2002: 41, FÜLÖP–KOPPÁNY 2002: 7, legutóbb TÓTH 2012. (A kérdéshez l. még: GUTHEIL 1930: 22, ill. 40, 35. j.) Az alapítás minden körülménye – melyeket újfent nem részletezünk (l. az uralkodó szerepéről, illetve az alapító feladatairól szóló fejezetekben) – keleti rítusú alapítást sejtet. Mind az oklevél görög szövegezése, mind az alapító görög nyelvűsége (vö. renovatio: „iuxta linguam auctoris monasterii graece scriptum”) ezt támogatja. A görög szöveg – e helyütt részletes elemzés alá nem vont – stílusa (szövegébe a bizánci liturgia formulái szövődnek, vö. KRAJNYÁK 1925–1926), szóhasználata (pl. *Istenszülő*, az „amíg csak áll ég és föld” bibliai szállóige), diplomatikai jellemzői (pl. a Szentháromság személyeit említő invocatio, az átok-formulában a 318 egyházatya említése) stb. mind-mind bizánci jellegére utalnak. Nehezen tartom elképzelhetőnek, hogy mindezen jellemzők egy nyugati típusú monostor alapítását kísérik.

H) Összefoglalásul a következőket állapíthatjuk meg: 1. A veszprémvölgyi monostor lakói az alapításkor minden valószínűség szerint görög rítusú szerzetesnők. 2. A magyar uralkodó a monostor donator-patronusa. 3. Az alapítással és a monostor további életvitelével összefüggésben a (mindenkori) király szerepét – egyúttal az ezt írásba foglaló mindkét dokumentumot – a megújító oklevél a *privilegium* szóval jelöli. 3. A monostor alapítója a metropolita. 4. A középkori nyugati (latin) egyházjogi terminológiában ezt az alapítói szerepet az *auctor* szóval szokás jelölni, tehát a renovatio említése jogi értelemben korrekt. 5. Az *auctor* a renovatio említése szerint görög nyelvű. Ez nem feltétlenül anyanyelvére (ez sem kizárható), hanem – a latinnal szemben – rítusának nyelvére utal. A korabeli diplomatika vonatkozásában ugyanis indifferens az anyanyelv (például nem készültek oklevelek magyarul, arra hivatkozással, hogy valamely jogi ügylet szereplői magyar anyanyelvűek). A megújító oklevélben hangsúlyozott „görög nyelvűség” tehát az egyházi és diplomatikai latin nyelvvel áll szemben.

A 4. megállapításhoz egy észrevétel kívánkozik. A latin *auctor* és a görög „alapító” fogalma esetünkben nem fedi le egymást tökéletesen. A latin *auctor* – mint arra korábban rámutattunk – jellemzően oly módon előljárója a szerzetesközösségnek, hogy annak legalább időlegesen (mert esetleg később alapíthat újabb monostort, avagy nagyobb egyházi méltóságra emelkedhet) tagjává – apátjává –

válik. A Veszprém-völgy monostorát alapító metropolita szintén egyházi értelemben előjárója a női közösségnek, de értelemszerűen nem válhat annak tagjává. Ez téveszthette meg egy késői oklevél összeállítóját, amikor az 1109-es oklevelet idézve így fogalmaz: 1393: „pars anterior est scripta ex voluntate, ut dicitur, *fundatoris* dicti monasterii litteris grecis” (DHA. 370), azaz '(az oklevél) első része – amint erről említés történik – az említett monostor *fundator*-ának akaratából görögül íródott'. Annyiban igaz van az oklevél írójának, hogy a nyugati egyházban az olyan püspök, aki úgy alapít monostort, hogy a közösségnek nem válik tagjává, valóban *fundator* (l. korábban). Ez esetben azonban nem gyakorol előjárói jogokat, ellenben az általa alapított intézményről anyagilag gondoskodik. A veszprémvölgyi, keleti rítus szerint történő alapítás esetében azonban nem az alapító feladata a gazdasági feltételek megteremtése, s annak ellenére, hogy nem válik (nem válhat) a közösség tagjává, annak teljes jogú előjárója, tehát *auctor*-a. Ezen késői oklevél nem teremti meg tehát az alapját a két fogalom azonosításának (vö. DHA. 367, „h” jegyzet), sem annak, hogy a veszprémvölgyi monostor esetében *fundator*-t, azaz külső alapítót feltételezzünk.

(Folytatjuk.)

SZENTGYÖRGYI RUDOLF

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Hangtörténeti észrevételek a magyar–török kapcsolatok ürügyén* (Az U/FU/Ug alapnyelvi szókezdő mássalhangzók kettős képviselése a magyarban)

1. Nemrég jelent meg az ősmagyar nyelv törökségi jövevényszavairól írott gigantikus mű, RÓNA-TAS ANDRÁS és BERTA ÁRPÁD „West Old Turkic. Turkic Loanwords in Hungarian” című kétkötetes munkája, amely mind finnugor, mind magyar nyelvtörténeti szempontból fontos. Nagyrészt RÓNA-TAS ANDRÁS munkája a hangtörténeti fejtegetések sokasága. Tájékozott lévén a szerző mind az uráli, mind a magyar hangtörténetben, érdekesítő olvasmány e mű. Természetesen lehetetlen volt a megjelenés óta eltelt rövid idő alatt minden okfejtéssel alaposan megismerkednem. Több etimológiai megjegyzése, érvelése arra késztetett, hogy megvizsgáljak néhány olyan hagyományos nézetet, amelyek RÓNA-TAS professzorból ellenkezést váltottak ki. Most ezek egyikéről adok számot: az U/FU/Ug alapnyelvi **p*-, **t*- és **k*- magyar folytatóiról: **p* >> m. *f* ~ *b*, **t* >> magyar *t* ~ *d*, **k* >> magyar *h* < ~ *k*.

2. Az U/FU/Ug **p*- > m. *b*- és az U/FU/Ug **t*- > m. *d*- fejlemény régóta foglalkoztatja a finnugristákat és a magyar nyelvtörténészeket. Legújabbán RÓNA-TAS és BERTA idézett munkája (2011) vette elő ezt a kérdést. RÓNA-TAS ekképpen fogalmazta meg véleményét:

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaságnak a 2012. június 12-i, a Róna-Tas András professzor 80. évének betöltése alkalmából rendezett ülésén.

válik. A Veszprém-völgy monostorát alapító metropolita szintén egyházi értelemben előjárója a női közösségnek, de értelemszerűen nem válhat annak tagjává. Ez téveszthette meg egy késői oklevél összeállítóját, amikor az 1109-es oklevelet idézve így fogalmaz: 1393: „pars anterior est scripta ex voluntate, ut dicitur, *fundatoris* dicti monasterii litteris grecis” (DHA. 370), azaz '(az oklevél) első része – amint erről említés történik – az említett monostor *fundator*-ának akaratából görögül íródott'. Annyiban igaz van az oklevél írójának, hogy a nyugati egyházban az olyan püspök, aki úgy alapít monostort, hogy a közösségnek nem válik tagjává, valóban *fundator* (l. korábban). Ez esetben azonban nem gyakorol előjárói jogokat, ellenben az általa alapított intézményről anyagilag gondoskodik. A veszprémvölgyi, keleti rítus szerint történő alapítás esetében azonban nem az alapító feladata a gazdasági feltételek megteremtése, s annak ellenére, hogy nem válik (nem válhat) a közösség tagjává, annak teljes jogú előjárója, tehát *auctor*-a. Ezen késői oklevél nem teremti meg tehát az alapját a két fogalom azonosításának (vö. DHA. 367, „h” jegyzet), sem annak, hogy a veszprémvölgyi monostor esetében *fundator*-t, azaz külső alapítót feltételezzünk.

(Folytatjuk.)

SZENTGYÖRGYI RUDOLF

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Hangtörténeti észrevételek a magyar–török kapcsolatok ürügyén* (Az U/FU/Ug alapnyelvi szókezdő mássalhangzók kettős képviselése a magyarban)

1. Nemrég jelent meg az ősmagyar nyelv törökségi jövevényszavairól írott gigantikus mű, RÓNA-TAS ANDRÁS és BERTA ÁRPÁD „West Old Turkic. Turkic Loanwords in Hungarian” című kétkötetes munkája, amely mind finnugor, mind magyar nyelvtörténeti szempontból fontos. Nagyrészt RÓNA-TAS ANDRÁS munkája a hangtörténeti fejtegetések sokasága. Tájékozott lévén a szerző mind az uráli, mind a magyar hangtörténetben, érdekesítő olvasmány e mű. Természetesen lehetetlen volt a megjelenés óta eltelt rövid idő alatt minden okfejtéssel alaposan megismerkednem. Több etimológiai megjegyzése, érvelése arra késztetett, hogy megvizsgáljak néhány olyan hagyományos nézetet, amelyek RÓNA-TAS professzorból ellenkezést váltottak ki. Most ezek egyikéről adok számot: az U/FU/Ug alapnyelvi **p*-, **t*- és **k*- magyar folytatóiról: **p* >> m. *f* ~ *b*, **t* >> magyar *t* ~ *d*, **k* >> magyar *h* < ~ *k*.

2. Az U/FU/Ug **p*- > m. *b*- és az U/FU/Ug **t*- > m. *d*- fejlemény régóta foglalkoztatja a finnugristákat és a magyar nyelvtörténészeket. Legújabbán RÓNA-TAS és BERTA idézett munkája (2011) vette elő ezt a kérdést. RÓNA-TAS ekképpen fogalmazta meg véleményét:

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaságnak a 2012. június 12-i, a Róna-Tas András professzor 80. évének betöltése alkalmából rendezett ülésén.

„PFUgr /p/ was preserved in PUgr as /p/ in initial position and became /p/ in EAH and /f/ in H in 56 cases (39 PFUgr + 17 PUgr). [Bekezdés] PFUgr *paʎa(-) > PUgr *paʎə- (> POUgr *pol > PVog *pāl-, POsty *poy) > EAH < *paʎə(-) > faʎe(-) > H fagy(-) 'to freeze, frost'. [Bekezdés:] It has been suggested that initial /p/ in a few cases changed into /b/ in H. According to most scholars in FUgr studies this occurred before voiced consonants at the onset of the second syllable. I have serious doubts. [Bekezdés] PFUgr *pola > PUgr *polə (> PVog *pal) > H bogyó 'berry'. The final -ó should be a dim suff, but the /l/ > /l/ > /y/ > /j/ is unmotivated, [Bekezdés] PFUgr *pəŋkə > PUgr *pūŋkə-l (> Vog *pūkləp, Osty *pūŋkel) > H bog 'knot', but see H bog in the Lexicon, and also PFUgr *piŋke > PUgr *piŋka (> POUgr *pēŋkə > PVog *pāŋkə, POsty *pōŋk) > EAH *pūŋgə > *pūgə > H fog 'tooth', [Bekezdés] PFUgr *pālə > PUgr *pālə (not in POUgr) > EAH *pālə (?) > H bél 'intestines'. This is the only possible candidate in this category, but see PFUgr *pele- > EAH *pele- > H fél- 'to be afraid', PFUgr *pele > EAH *pele > H fél (in ajtófélfa, félszer > fészer, etc.) '(door)post, pillar'” (RÓNA-TAS-BERTA 2011. 2: 1016).

BÁRCZI (1947a: 4, 1947b: 83, 1953: 110, 1958: 113) ősmagyar nyelvjárási különbséggel magyarázta az U/FU/Ug *p- > f- ~ b- és *t- > t- ~ d- hangváltozást és hangképviseletet. LAKÓ okkal vetette el ezt a feltevést: „Én kissé furcsának találom az olyan zöngésülésre hajlamos nyelvet vagy nyelvjárást, amelyben a szókezdő p és t zöngésült, a k ellenben nem. Avagy a k zöngésülésének a példái mind kivesztek volna a magyar nyelvből?” (LAKÓ 1962: 58). Magyarázatul pedig ez olvasható nála: a magyar nyelv önállóságát követően „a szóbeljei zöngés zárhang hasonító hatással lehetett a szókezdő zöngétlen zárhangra, azaz: a szóbeljei helyzetben már ismert b, d és g egyes esetekben behatolhatott szókezdő helyzetbe már a denazalizáció előtt is” (LAKÓ 1962: 66). Megjegyzések LAKÓ ezen magyarázatához:

1. a denazalizáción részleges asszimiláción keresztül bekövetkezett *mp (> *mb) > b, *nt (> *nd) > d és az *ŋk (> *ŋg) > g értendő,

2. a szó eleji g- persze nem jöhet szóba, hiszen U/FU/Ug kori, *k- kezdetű szavaink egyikében sincs g-, amint ezt LAKÓ is leszögezi,

3. végezetül pedig LAKÓval ellentétben nem hatolt, nem hatolhatott be a g még a denazalizáció előtt szókezdő helyzetbe, hiszen régi (U/FU/Ug kori) szavainkban nincs g-.

LAKÓ a szókezdő mássalhangzó zöngésülését pedig a szó beljei zöngés mássalhangzó hatásával magyarázta, példaként a magyar dug 'stecken' (< *tuge- < *tunge- < FU *tunke- > finn tunke-) szóra hivatkozik (LAKÓ 1962: 66). Megemlíttette továbbá (LAKÓ 1962: 66–7), hogy a szóbeljei *r és *l részleges asszimilációs hatására is bekövetkezett több magyar szóban a *p- > b-, *t- > d- zöngésülés, pl. magyar bőr 'Haut, Leder' ~ osztják pőr 'rötliche Haut auf der Innerseite der Birkenrinde' (< *perə 'Haut, Rinde' U, UEW 1: 374), magyar daru 'Kranich' ~ osztják V tarəγ 'id.' (< *tarə-kə [vagy *tarkə] 'Kranich' FU, UEW 1: 513). E. ABÁFFY szerint a *p- > m. b- szórványos zöngésüléssel keletkezett. Az a gyanúm, hogy éppen az a kis együttes, amely magyar szópárokat is felvonultat, adja

¹ A szerzők a turkológiai transzkripciót alkalmazták a finnugor (köztük a magyar) adatok átírására is, ami olykor problémát okozhat: (1) nem tudom, a „/l/ > /l/ > /y/ > /j/” változása sorban a j milyen hangértéket képvisel, ez az én ismereteim szerint ž, de a magyar bogyó gy-je miatt inkább ž-re gyanakszom; (2) eddig nem találkoztam a vogul hangtörténetben a „vog. *pāŋkə” adatban szereplő ā jellel.

meg mégis RÓNA-TAS vélekedésével szemben a magyar képviselő motivációját, amit E. ABAFFY meg is fogalmazott: „...LAKÓval együtt a szóban levő zöngés mássalhangzó hasonító hatására zöngésült hangoknak tartjuk (LAKÓ: NyK. 64: 61–7): *bal*, *bog*, *bőr*, *bél* stb., de ha a *bal* mellett a *fal* fn., *fal* ige, a *bog* mellett a *fog* fn., *fog* ige, a *bőr* mellett a *fér* ige és a *fér(eg)*, a *bél* mellett a *fel* és *fél* ősi eredetű szavainkra gondolunk, nem nehéz elképzelni, hogy a hármashomonímia veszélye is elősegítette a zöngésülést” (E. ABAFFY 1991: 29–30). Ez legalábbis részben megadja a motivációt, vö. *bog* ~ *fog* (főnév), *fog*- (ige), *bél* ~ *fél* (névszó), *fél*- (ige), *bal* 'link' ~ *fal* (főnév), *fal*- (ige), tehát a homonímia kiküszöbölését látom okként e szavakban a zöngésülésre; meg kell jegyezni, hogy az UEW. által rekonstruált U/FU/Ug alapnyelvi szókincs nyilvánvalóan az egykori szókészletnek csak töredéke, így meglehet, hogy a *bog* esetében is volt, lehetett ilyen „homonímia-veszély”. E. ABAFFY fontos kronológiai észrevétele: „ami a **p*- > *f*- változást (*fal*, *fa*, *fiú*, *fej* stb.) és a **p*- > *b*- szórványos zöngésülést (*bal*, *bog*, *bőr* stb. l. LAKÓ: NyK. LXIV, 64) illeti, a **p*- > *b*-nek feltétlenül meg kellett előznie a **p*- > *f*- spirantizálódást, hiszen csakis a *p*-, nem pedig az *f*- zöngésülhetett *b*-vé. A **p*- > *b*- változást ennek alapján az ősmagyar kor korábbi, a **p*- > *f*-et pedig a kor későbbi szakaszára tesszük” (E. ABAFFY 1994: 13). Ehhez az E. ABAFFY-idézethez azt kell hozzáfűzöm, hogy a **p*- > *f*- változásnak **p*- > **φ*- > *f*- változási sorban kellett megtörténnie, amint RÓNA-TAS FU **pele*- > ősmagyar **φela*- > magyar *fél*- (ige), FU **pele* > EAH **φela* > magyar *fél* (névszó) példái (RÓNA-TAS – BERTA 2011. 2: 1016) érzékeltetik.² Ez voltaképpen összhangban áll a másik két mássalhangzónak a magyarban végbement réshangúsodási változásaival: *-*t*- > *-*δ*- > -*z*-, **k**δ*- > **χ**δ*- > *h**δ*-.

A magyar *dug* (< FU **tunke*-) törökségi származtatását RÓNA-TAS valószínűbbnek véli: „DUG [dug] 'to squeeze, to thrust into'... *dug*- < **dīg* < WOT **dīg*-, **tīk*- | EOT **tīk*- 'to thrust, to squeeze'. [Bevezetés] Of debated T origin” (RÓNA-TAS–BERTA 2011. 1: 303); továbbá: „The word *dug*- may be related either to PFUgr **tunke*- or less probably to T **tīk*-. FUGr **tunke*- 'eindringen, stopfen' is present in Finn *tunke*-, Est *tungi*-, MordE, MordM *tongo*-, perhaps in Vog TJP *tokr*-, KUSo *toxr*- 'stopfen'... The only problem with the FUGr etymology is the initial *d*-. According to RÉDEI..., the *d*- evolved under the influence of the following /g/. This did not occur in the case of H *tegez* 'quiver' < PUGr **tāngāt*. RÉDEI also mentioned T *tīg*-. The problematic part of the T etymology is the final /g/. If the dial forms with -*k*... preserved a more arch form..., then the T etymology becomes more likely” (RÓNA-TAS–BERTA 2011. 1: 305–6). A törökségi szó hangalakilag és jelentéstanilag is valóban közel áll a magyarhoz, de csak azt tudom elképzelni, hogy a törökségi szó esetleg csak megerősítette az ősmagyar igében éppen bekövetkező vagy bekövetkezett **t*- > **d*- változást. A magyar *tegez* (< Ug **tāng-tā* 'id.', így UEW. 2: 894) *t*-je *d*- helyett aligha lehet a finnugor eredeztetés elleni érv, mert a hangváltozások gyakran nem „hangtörvények”, hanem csak „hangváltozási tendenciák”.³

² A tudománytörténeti hűség kétségét a következő megjegyzésre: KOROMPAY KLÁRA kolléganőm figyelmeztetett, hogy egyetemi tanulmányai során ő a „**p*- > *f*” hangváltozásnak „**p*- > **φ*- > *f*” menterendjéről tanult.

³ Mellesleg: a magyar *tegez* ugor előzményének rekonstruktumaként csak egy, az UEW. által közölt **tāng-tā*-féle alak jöhet szóba a **tāngāt* feltevésével szemben, hiszen a rövid U/FU/Ug *-*t*- csak intervokális helyzetben válhatott *z*-vé a magyarban.

Ezek után úgy látom, hogy a $*p- > f- \sim b-$, $*t- > t- \sim d-$ változás az alábbi indítékoknak köszönheti létét:

1. a homonímia elkerülésére való törekvés, ami a $*p-$ ($> b-$) kezdetű szavak körében meggyőzőnek tekinthető,

2. a szó belseji zöngés mássalhangzó részleges asszimiláló hatása, a $*t-$ ($> d-$) kezdetűek csoportjában valószínűleg csak ez érvényesülhetett,

3. talán legalább egy esetben (*dug*) a magyarral kontaktusban állott idegen nyelv hasonló hangalakú és jelentésű szavának hatása: m. *dug* ← nyugati ótörök **dīg-*.

3. A $*p- > b-$ és a $*t- > d-$ változással ellentétben nem volt szó eleji U/FU/Ug $*k- >$ magyar *g-* hangváltozás, de szerintem aligha lehetett ilyen a következő ok miatt: az alapnyelvi $*k\delta-$ a magyarban mindig *h\delta-*-vá lett, és a $*k\delta-$ mindig *k\delta-* maradt (most nem vagyok tekintettel az olyan másodlagos, asszimilációs okokra visszavezethető egyedi fejleményekre, mint pl. a m. *hős* 'Held' szóban a $*k\delta- > *g\delta- > h\delta- > h\delta-$, amelynek előzménye U **kaća* 'junger, unverheirateter Mann' [UEW. 1: 110] lehetett), amint ezt az alapnyelvi $*k\delta-$ és $*k\delta-$ szekvenciák magyar képviselői igazolják, pl. $*k\delta l-$ (pl. m. *hal* < U **kala* 'Fisch', UEW. 1: 119), $*k\delta r-$ (pl. m. *három* < Ug **k\delta r\delta m\delta* > Ug **k\delta l\delta m\delta* < FU **kolme* 'drei', UEW. 1: 174), $*k\delta mp-$ (pl. m. *hab* < U **kumpa* 'Welle', UEW. 1: 203), $*k\delta nt-$ (pl. m. *had* < FU, ?U **kunta* 'Geschlecht, Sippe, Gemeinschaft', UEW. 1: 206), $*k\delta \eta k-$ (pl. m. *hág* < ?FU, Ug **ka\eta\delta-* [**ka\eta k\delta-*] 'klettern, steigen', UEW. 1: 127); illetve $*k\delta l-$ (pl. m. *kel* < FU **külä-* 'waten', UEW. 1: 133–4), $*k\delta r-$ (pl. m. *kéreg* < FU **kere* 'Rinde', UEW. 1: 148–9), $*k\delta mp-$ (pl. m. *kebel* < Ug **k\delta mp\delta l\delta* 'ruha széle', WIDMER 2007: 146–9), $*k\delta nt-$ (pl. m. *kedv* < Ug **k\delta nt\delta* 'Laune, Stimmung', UEW. Az utóbbi évtizedekben főleg a magyar nyelv történetének kutatói (pl. BÁRCZI GÉZA, E. ABAFFY ERZSÉBET) vélekedtek úgy, hogy több esetben vagy megőrződött az U/FU/Ug $*k\delta-$ ($> m. k\delta-$) szekvencia, vagy regresszióként található meg. Például a következő szópárokban párhuzamosan megjelennek mind a $k\delta-$, mind a $h\delta-$: *hajol*, *hajlik* (< Ug **kaj\delta-* '(sich) beugen', UEW. 2: 854) ~ *kajla*, *kajsa* (ezek meg sem említették az UEW.-ben, az MSZFE. 2: 249 pedig elutasítja), *huny* (< U **kuña-* 'die Augen schließen, blinzeln', UEW. 1: 208–9; ~ nyj. *kum* (ez meg sincs említve az UEW.-ben, az MSZFE. 2: 309–10 pedig elutasítja). Az U/FU/Ug $*k\delta-$ $> m. k\delta-$ megőrződését azért is furcsának tartanám, ha csakugyan lenne ilyen, mert a $*k-$ kétféle magyar képviselőének ($h\delta-$, $k\delta-$) kialakulása az ugor alapnyelvig vetíthető vissza. LAKÓ a különböző nyelvjáráásokban bekövetkezett U/FU/Ug $*p- > f- \sim b-$ és $*t- > t- \sim d-$ alternatív hangváltozást azzal vetette el, hogy a $*k-$ esetében ez nem történt meg, vagyis nem lett nyelvjárásonkénti $*k- > k- \sim *g-$ fonémahasadás. Szerintem az talán azért lett volna szokatlan, mert egy-egy kombinatorikus variánsnak egy-egy esetleges további kombinatorikus variánsa jött volna létre (azaz a $k\delta-$ -nak és a $k-$ -nak *g-*, illetve *g-*-változata lett volna szótaghatári zöngés mássalhangzó előtti helyzetben); továbbá az obi-ugor nyelvek is következetesen a régi $*k\delta-$ és a $*k\delta-$ eltérő képviselőjében, vagyis ezek alapján is az ugor alapnyelvi $*k-$ fonémának csak két változata lehetett. A $*k\delta-$ és a $*k\delta-$ esetében azért sem jöhetett szóba hangváltozás eredményeként a $*g\delta-$ és a $*g\delta-$, mert a $*k\delta-$ és a $*k\delta-$ elkülönülése nyilvánvaló kombinatorikus variánsként már az ugor alapnyelvben bekövetkezett, s aligha lett volna lehetséges $*g\delta-$ és $*g\delta-$ vagy $*g\delta-$ és $*g\delta-$ variánsok létrejötte i s, hiszen ez egyidejű hármast vagy négyes kombinatorikus alternációt jelentett volna. Nem tudom, van-e egyáltalán ilyenre példa a nyelvek történetében... E három vagy

négy változat fonematizálódhatott volna később az ugor nyelvekben vagy egyes nyelvjárásaikban, de ennek a leghalványabb nyomával sem találkozni. A * $k\delta$ - és a * $k\delta$ - különbsége a magyarban és egyes obi-ugor nyelvjárásokban viszont valóban fonematizálódott. A vogulban és az osztjákban ezek (szinte) mindig megkülönböztetnek egymástól, ha nem is feltétlenül fonematikusan: a legtöbb vogul nyelvjárásban: $k(*\delta)$ - és $k(*\delta)$ - (variánsként) vagy $\chi(*\delta)$ - és $k(*\delta)$ - (fonémaként), a keleti osztják nyelvjárásokban $k(*\delta)$ - és $k(*\delta)$ - (variánsként), a nyugatiakban pedig $\chi(*\delta)$ - és $k(*\delta)$ - (fonémaként) található.

4. Összefoglalva az elmondottakat: úgy vélem E. ABAFFY ERZSÉBET felfogására támaszkodva, hogy az U/FU/Ug alapnyelvi * p - és * t - kettős (azaz: * p - > f - ~ b -, * t - > t - ~ d -) képviselésének magyarázata két okban rejlik: egyrészt a szóbeljeji (primér vagy szekundér) zöngés mássalhangzó részben magához hasonította (vagyis zöngésítette) a szókezdő mássalhangzót, másrészt pedig ezt követően a homonímia kiküszöbölésére való törekvés következtében a szókezdő zöngétlen mássalhangzóhoz legközelebbi mássalhangzó, azaz annak zöngés oppozíciós párja váltotta fel az eredetit.

Természetesen a homonímia-veszély elkerülésének feltevése sem abszolút értékű magyarázat, hiszen a nyelvekben szép számmal találunk példát a homonímiára. Az *ár* 'valaminek a pénzbeli ellenértéke', *ár* 'a vízállás gyors emelkedése', *ár* 'cipésszerszám', *ár* 'földterületi mértékegység' négyes homonímia, amely ékesszólóan bizonyítja, hogy a nyelv eltűri az ilyen zavaró jelenséget akár még extrém mértékben is; de az is megjegyzendő, hogy az ezen hangsorú szó a két utóbbi jelentésben mára már többé-kevésbé a nyelvhasználat perifériájára szorult.

A *dug* ige esetében pedig szóba jöhet a hasonló hangalakú és jelentésű nyugati ótörök ige (**dīg*-, de: **tik*-!) hatása is.

A hivatkozott irodalom

- E. ABAFFY ERZSÉBET 1991. Az ősmagyar fonéma-rendszer történetéhez. In: HAJDÚ MIHÁLY – KISS JENŐ szerk., Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára. ELTE, Bp. 27–30.
- E. ABAFFY ERZSÉBET 1994. Ósmagyar jövevényszavaink vallomása egykorú fonéma-rendszerünkről. MNyTK. 200. 9–20.
- E. ABAFFY ERZSÉBET 2003. Hangtörténet. In: KISS JENŐ – PUSZTAI FERENC szerk., Magyar nyelv-történet. Osiris Kiadó, Bp. 106–28.
- BÁRCZI GÉZA 1947a. Régi magyar nyelvjárások. Néptudományi Intézet, Bp.
- BÁRCZI GÉZA 1947b. A történeti nyelvjárás-kutatás. Magyar Nyelv 43: 81–91.
- BÁRCZI GÉZA 1953. Bevezetés a nyelvtudományba. Tankönyvkiadó, Bp.
- BÁRCZI GÉZA 1958. Magyar hangtörténet. Második, bővített kiadás. Tankönyvkiadó, Bp.
- LAKÓ GYÖRGY 1962. Voltak-e a finnugor alapnyelvben szókezdő zöngés zárhangok? Nyelvtudományi Közlemények 64: 56–70.
- LAKÓ GYÖRGY szerk. 1971. A magyar szókészlet finnugor elemei. Etimológiai szótár. 2. H–M. Akadémiai Kiadó, Bp. = MSzFE. 2.
- RÉDEI, KÁROLY Hrsg. 1988a. Uralisches Etymologisches Wörterbuch. 1. Uralische und finnisch-ugrische Schicht. Akadémiai Kiadó – Otto Harrassowitz, Bp.–Wiesbaden. = UEW. 1.
- RÉDEI, KÁROLY Hrsg. 1988b. Uralisches Etymologisches Wörterbuch. 2. Finnisch-permische und finnisch-wolgaische Schicht. Ugrische Schicht. Akadémiai Kiadó – Otto Harrassowitz, Bp.–Wiesbaden. = UEW. 2.

RÓNA-TAS, ANDRÁS – BERTA, ÁRPÁD 2011. West Old Turkic. Turkic Loanwords in Hungarian. 1–2. Turcologica 84. Harrassowitz Verlag, Wiesbaden.

WIDMER ANNA 2007. Morfológia, szófajváltás és etimológia. Folia Uralica Debreceniensia 14: 141–53.

HONTI LÁSZLÓ

A veszprémvölgyi kolostor alapításáról és Imre herceg menyasszonyáról

A Magyar Nyelv 2011. évfolyamának 3. számában HOLLER LÁSZLÓ a veszprémvölgyi apácakolostor alapítójának kilétével foglalkozott. Arra a kérdésre kereste a választ, hogy az alapítólevél *Stephanos*-a Géza fejedelem-e vagy pedig I. István király. BALOGH ALBIN (1947) és KOMJÁTHY MIKLÓS (1971) véleményét fogadta el, akik szerint az oklevelet Géza fejedelem adta ki. HOLLER érvelésében a hangsúlyt Imre herceg felesége bizánci származásának tagadása, illetve kiiktatása jelentette. Szerinte, ha Imrének nem görög felesége volt, akkor I. István király nem is létesíthetett számára görög kolostort, ezért a veszprémvölgyi kolostor alapítását Géza fejedelemhez kell kapcsolni.

HOLLER LÁSZLÓ következtetésével ellentétben azonban éppen arról győzött meg, hogy Imre herceg felesége (a szóba jött három lehetőség közül: horvát, lengyel vagy görög) valóban görög származású volt. Logikusan érvelt HOLLER, amikor arról írt, hogy a római császár (*imperator Romanorum*) leánya a Margit-legenda latin szövegében a *nyugati császár* leányát jelenti. Még inkább érvelhetett volna saját véleménye mellett, ha a „Scriptores rerum Hungaricarum” forrásközléseiben a két császárság eltérő megnevezéseire is hivatkozik (*Romani / Theutonici – Graeci*). Amíg a magyar forrásokban a nyugati császárokat valóban *caesari Theotonicorum* és *imperatores Romanorum* néven említik, a keleti császár birodalma és lakói *Graeci* néven tűnnek fel, noha a bizánci uralkodó önnevezése *basileus, autokrator* etc. *Romaion* (TREITINGER 1956: 262) és a görög császár megjelölés kifejezetten sértő volt (BRÉHIER 2003: 58–9). A jól elváló megkülönböztetés valójában akkor lenne használható érv, ha a Margit-legenda szerzőjének a szóhasználatát ismernénk. Tudta-e egyáltalában a legenda szerzője, hogy a keleti vagy a nyugati császár leányáról van szó?

Persze egy nyugati császárlány esetében a lehetőségek szűkre szabottak, és ez önmagában is alig leküzdhető akadályt jelent, ha Imre herceg számára ott keresünk feleséget. Istvánnal és Imrével rokon szász dinasztia tagjáról nem lehetett szó, mert nincs szóba jöhető leány, és a dinasztia 1024-ben István gyermektelen sógorával, II. Henrik császárral kihalt. HOLLER LÁSZLÓ a száli frank-háznál vélt megoldást találni. Feltételezte, hogy az egyetlen szóba jöhető hercegnő, II. Konrád császár Matild nevű leánya lett volna Imre felesége. Matild az 1025. év második felében született, és az 1034. év kezdetén mint I. Henrik francia király menyasszonya halt meg. (WOLFRAM 2000: 55, 259). Nagy merészség feltételezni, hogy Matild Imre herceg felesége volt, mert 1. forrás nem támasztja alá, 2. mindössze 5 éves volt, illetve 3. eljegyzése esetében sem tételezhető fel, hogy Magyarországra jött volna, mert néhány évvel később, idősebben is csak eljegyezte a francia király. A birodalomban maradt, ahol 1034-ben meghalt, és Wormsban temették el. 1033-ban I. Henrikkel politikai eljegyzés jött létre (WOLFRAM 2000: 259, 262). A házasság a gyer-

RÓNA-TAS, ANDRÁS – BERTA, ÁRPÁD 2011. West Old Turkic. Turkic Loanwords in Hungarian. 1–2. Turcologica 84. Harrassowitz Verlag, Wiesbaden.

WIDMER ANNA 2007. Morfológia, szófajváltás és etimológia. Folia Uralica Debreceniensia 14: 141–53.

HONTI LÁSZLÓ

A veszprémvölgyi kolostor alapításáról és Imre herceg menyasszonyáról

A Magyar Nyelv 2011. évfolyamának 3. számában HOLLER LÁSZLÓ a veszprémvölgyi apácakolostor alapítójának kilétével foglalkozott. Arra a kérdésre kereste a választ, hogy az alapítólevél *Stephanos*-a Géza fejedelem-e vagy pedig I. István király. BALOGH ALBIN (1947) és KOMJÁTHY MIKLÓS (1971) véleményét fogadta el, akik szerint az oklevelet Géza fejedelem adta ki. HOLLER érvelésében a hangsúlyt Imre herceg felesége bizánci származásának tagadása, illetve kiiktatása jelentette. Szerinte, ha Imrének nem görög felesége volt, akkor I. István király nem is létesíthetett számára görög kolostort, ezért a veszprémvölgyi kolostor alapítását Géza fejedelemhez kell kapcsolni.

HOLLER LÁSZLÓ következtetésével ellentétben azonban éppen arról győzött meg, hogy Imre herceg felesége (a szóba jött három lehetőség közül: horvát, lengyel vagy görög) valóban görög származású volt. Logikusan érvelt HOLLER, amikor arról írt, hogy a római császár (*imperator Romanorum*) leánya a Margit-legenda latin szövegében a *nyugati császár* leányát jelenti. Még inkább érvelhetett volna saját véleménye mellett, ha a „Scriptores rerum Hungaricarum” forrásközléseiben a két császárság eltérő megnevezéseire is hivatkozik (*Romani / Theutonici – Graeci*). Amíg a magyar forrásokban a nyugati császárokat valóban *caesari Theotonicorum* és *imperatores Romanorum* néven említik, a keleti császár birodalma és lakói *Graeci* néven tűnnek fel, noha a bizánci uralkodó önnevezése *basileus, autokrator* etc. *Romaion* (TREITINGER 1956: 262) és a görög császár megjelölés kifejezetten sértő volt (BRÉHIER 2003: 58–9). A jól elváló megkülönböztetés valójában akkor lenne használható érv, ha a Margit-legenda szerzőjének a szóhasználatát ismernénk. Tudta-e egyáltalában a legenda szerzője, hogy a keleti vagy a nyugati császár leányáról van szó?

Persze egy nyugati császárlány esetében a lehetőségek szűkre szabottak, és ez önmagában is alig leküzdhető akadályt jelent, ha Imre herceg számára ott keresünk feleséget. Istvánnal és Imrével rokon szász dinasztia tagjáról nem lehetett szó, mert nincs szóba jöhető leány, és a dinasztia 1024-ben István gyermektelen sógorával, II. Henrik császárral kihalt. HOLLER LÁSZLÓ a száli frank-háznál vélt megoldást találni. Feltételezte, hogy az egyetlen szóba jöhető hercegnő, II. Konrád császár Matild nevű leánya lett volna Imre felesége. Matild az 1025. év második felében született, és az 1034. év kezdetén mint I. Henrik francia király menyasszonya halt meg. (WOLFRAM 2000: 55, 259). Nagy merészség feltételezni, hogy Matild Imre herceg felesége volt, mert 1. forrás nem támasztja alá, 2. mindössze 5 éves volt, illetve 3. eljegyzése esetében sem tételezhető fel, hogy Magyarországra jött volna, mert néhány évvel később, idősebben is csak eljegyezte a francia király. A birodalomban maradt, ahol 1034-ben meghalt, és Wormsban temették el. 1033-ban I. Henrikkel politikai eljegyzés jött létre (WOLFRAM 2000: 259, 262). A házasság a gyer-

mek Matilddal egyébként sem egyeztethető össze azzal a kevéssel, amit Imre házasságáról tudunk, még ha felmerülne is az az (igen valószínűtlen) lehetőség, hogy az 1030-as magyar–német háború után, a békekötéskor eljegyzés történt (a következő generációban valóban kötöttek házasságot: Salamon feleségül kapta III. Henrik császár leányát).

Bármikor is magyarították a Margit-legendát, a mindkét császárságot jelentő *imperator Romanorum*-ot a görög császár leányként fordították. Miért? Hiszen láttuk, hogy a hazai szóhasználatban az *imperator Romanorum* a német császárt jelentette (ez a véleménye HOLLER LÁSZLÓnak is). Ha a fordító ennek ellenére mégis a görög császárt értette a megjelölésen, akkor ez csakis a hazai hagyomány következménye lehet. A fordító az *imperator Romanorum*-ot az általános szóhasználattal ellentétben *görög császár*-ként adta vissza, azaz saját tudása szerint értelmezte a szöveget, ami szerint Imre herceg felesége a görög császár leánya volt.

Összefoglalva: Imre herceg házastársának a nyugati császári származását semmi nem támasztja alá, és a lehetőségek ellene szólnak. Matild hercegnő nem lehetett Imre felesége. A keleti „császárlánnyal” kötött házasságot három érv támogatja: a Margit-legendá hagyománya, a Szent Imre legenda szerzőjének konstantinápolyi értesülése az Eusebius-látomásról (c. 7.), végül HANS DERN SCHWAM feljegyzése (1984) Imre feleségének vélt vagy igazi konstantinápolyi sírjáról a Theotokos Pammakaristos-templomban (Fethiye Camii), bármennyire is konfúzus a feljegyzés (Szent Parascevét, akinek valóban a templomban volt az ereklyéje, Imre feleségként említi). Ezek az érvek annyit bizonyítanak, hogy Imre sorsát figyelemmel kísérték bizánci fővárosban, és ez a herceg görög felesége mellett szól; a személyi lehetőségekről lásd VAJAY 1967: 89–92.

Mindenesetre sem Imre herceg görög házasságából, sem az alapítólevélből nem következnek görög rítusú szerzetesek Veszprémben. Egy külföldi, királyi vagy trónörökös menyasszony érkezésekor nem otthoni környezetének megőrzése volt a cél, hanem beilleszkedés a völegény országának szokásaiba. Egy görög herceglány számára nem alapítanak kolostort görög nyelvű és szertartású apácákkal. Fel lehet tenni, hogy a kolostort az oklevél szóhasználata szerint elvileg korábban (azaz Géza életében) vagy Imre házassága alkalmával (azaz I. István uralkodása idején) alapították, minthogy a fejedelem és a király keresztény neve egyaránt István volt. A hagyomány azonban nem hagyható figyelmen kívül. Egy zárt, egyházi közösségben 100 évvel az alapítás után, az oklevél átírásakor ne tudták volna, hogy ki alapította kolostort? Géza fejedelem vagy Szent István? Alig hihető egy olyan feltételezés, hogy az átíróknak az addig lezárt oklevélből kellett megtudniuk az alapító személyét. Palásthy Katalin apátnő az 1511-es szerzetes-váltás ellenére (Bakócz Tamás a feslett életű bencés apácákat elzavarta Somlóvásárhelyről, és Szegedről premonstreieket telepített át) 1570 körül is tudta, hogy a vásárhelyi monostort Szent István alapította „atyafia”, a sánta Skolasztika számára (LUKCSICS 1923: 76, Nr. 17, 18). Miért kellene feltételeznünk, hogy Kálmán uralkodása idején nem tudták, hogy ki alapította a veszprémvölgyi királyi kolostort? Ez csak akkor lenne elképzelhető, ha valamilyen megalapozott érv támogatná Géza alapítását. Márpedig ilyesmi sem BALOG ALBIN (1947), sem KOMJÁTHY MIKLÓS (1971) tanulmányából nem következik. Bizonytalan premisszákból nem lehet biztos következtetésre jutni.

A veszprémi kolostor esetében vitatható a szerzetesi hovatarozás. Az általános hiedelem görög kolostornak tartja. Hogy a megjelölés alatt ki mit ért, az általában homályban maradt. Görög anyanyelvű apácákat bencés regulával, apácákat görög szabályozással,

akik szervezetenként is a keleti egyházhoz tartoztak? Az oklevél görög nyelvű, azonban sem görög rítusú szerzetesek, sem a keleti egyházszerkezethez tartozás nem következik. Az alapítólevél világosan megmondja, hogy az oklevél azért görög nyelvű, mert ez volt az *auctor* nyelve. A terminusból – ha nem is tudjuk biztonsággal értelmezni – a legkevésbé sem következik, hogy a kolostort görög rítusú szerzetesnők számára alapították. Így gondolta SZENTPÉTERY IMRE is: „Egyáltalán nem bizonyos, hogy a veszprémvölgyi apácák görög nyelvűek (vagy szertartásúak) voltak” (1930: 40). Az oklevelet MORAVCSIK GYULA posztumusz munkájában *typon*-nak nevezte (1984: 79). Ez azonban csak az alapítás tényének megjelölése görög terminológiával, mert az oklevél szerkezetében és tartalmában köszönő viszonyban sincs a bizánci kolostoralapító *typon*-okkal. A veszprémvölgyi alapítólevelet görög műveltségű pap fogalmazta, aki megkísérelte a (még felettebb kialakulatlan) magyar egyházi szóhasználatot görög megfelelőre fordítani. Kérdés, hogy ma meg tudjuk-e pontosan határozni, hogy az oklevél fogalmazója mit értett az egyes megjelöléseken. Az oklevél átírásakor már nem tudták értelmezni a *monasterion tou metropolitou* szavakat, ezért a *metropolitou* szót elhagyták. A kifejezést fordíthatjuk ugyan *érseki monostorral*, de a megjelölés értelme ez esetben is bizonytalan marad. Egyrészt a másik, királyi alapítású női kolostorhoz hasonlóan a veszprémvölgyi sem rendelkezett exemptióval (Somlóvásárhelyen a Szent Lambert plébániatemplom volt kivéve a püspöki joghatósága alól, és nem a kolostor). Azaz nem tartozhattak az esztergomi érsek joghatósága alá. Másrészt a veszprémi püspökség megnevezésének hiányából nem lehet arra következtetni, amire többen gondoltak, miszerint a monostort a veszprémi püspökség létrejötte előtt alapították, mert még csak az esztergomi érsekség létezett. A független magyar egyháztartomány létrehozása, amelynek az élén az érsek állt, a püspökségek alapítását nem előzhette meg. A püspökségeket az önálló egyháztartomány, tehát az érsekség létrehozása előtt vagy azzal egyidejűleg alapították.

Megoldatlan maradt a veszprémvölgyi alapítólevél *sanctio spiritualis*ában említett 318 atya átka, amely használata a magyar okleveles gyakorlatban szinte egyedülálló. Figyelemreméltó, hogy másik előfordulása éppen a veszprémi püspökség alapító levelében olvasható. A görög és a bizánci műveltség befolyása alatti országokban alkalmazott formula használatát azonban a veszprémvölgyi alapítólevél (így írta SZENTPÉTERY 1938: 195, illetve KOMJÁTHY 1971: 35) nem okozhatta, mert az le volt zárva. A bizánci császári oklevelek rendkívül ritkán használtak *sanctio*-t, a magánoklevelekben és a délszláv uralkodók okleveleiben viszont gyakori (DÖLGER 1956: 157). Az azonos *átokformula* a két veszprémi oklevélben valamiképpen közös eredetre mutat. Az oklevelek egymás közti időrendje, egymáshoz való viszonya azonban nem állapítható meg. A formula feltűnése a püspökség alapítólevelében olyan egyházi személynek tulajdonítható, aki a déli területről, Horvátországból vagy Velencéből került Veszprém körzetébe.

A hivatkozott irodalom

- BALOGH ALBIN 1947. A veszprémvölgyi görög monostor alapítása, *Regnum* 6 (1944–1946): 21–30.
 BRÉHIER, LOUIS 2003. A bizánci birodalom intézményei. Bizánc világa 7. Bizantológiai Intézeti Alapítvány, Bp.
 DERNSCHWAM HANS 1984. Erdély. Besztercebánya. Törökországi napló. Közreadja TARDY LAJOS. Európa Kiadó, Bp.

- DÖLGER, FRANZ 1956. Byzantinische Diplomatie. Buch-Kunstverlag, Ettal.
- KOMJÁTHY MIKLÓS 1971. A veszprémvölgyi alapítólevél kibocsátójáról. Levéltári Közlemények 42: 33–49.
- LUKCSICS PÁL 1923. A vásárhelyi apácák története, Közlemények Veszprémvármegye múltjából 1. Egyházmegyei Könyvnyomda, Veszprém.
- MORAVCSIK GYULA 1984. Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai. Közreadja RITÓÓK ZSIGMOND – KAPITÁNYFÉ ISTVÁN. Akadémiai Könyvkiadó, Bp.
- SZENTPÉTERY IMRE 1930. Magyar Oklevéltan. A Magyar Történettudomány Kézikönyve II/3. Magyar Történelmi Társulat, Bp.
- SZENTPÉTERY IMRE 1938. Szent István király oklevelei. In: SERÉDI JUSZTINIÁN szerk., Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulójára 1–2. MTA, Bp. 2: 133–202.
- TREITINGER, OTTO 1956. Die Oströmische Kaiser- und Reichsidee nach ihrer Gestaltung im höfischen Zeremoniell, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt.
- VAJAY SZABOLCS 1967. Géza nagyfejedelem és családja. In: KRÁLOVÁNSZKY ALÁN szerk., Székesfehérvár évszázadai 1. Az államalapítás kora. Fejér Megyei Múzeumok Igazgatósága, Székesfehérvár. 63–100.
- WOFRAM, HERWIG 2000. Konrad II. 990–1039, Verlag C. H. Beck, München.

TÓTH ENDRE

Megjegyzések Tóth Endre hozzászólásához

1. A veszprémvölgyi görög oklevél több aspektusát, köztük Imre herceg házastársa személyének kérdését érintő hozzászólást néhány meglepő kijelentés és ellentmondás terheli. Ugyanis a hozzászólás egyfelől megkérdőjelezi, hogy a monostor alapításakor bizánci rítusú lett volna, másfelől viszont éppen az oklevél görög nyelve és annak tartalma alapján bizonyosnak tekinthető bizánci rítus magyarázata céljából kiötlött bizánci jegyes teóriáját – annak súlyos nehézségei dacára (l. HOLLER 2011: 284–8) – szeretné fenntartani.

A) Egyrészt ezt írja: „Az általános hiedelem görög kolostornak tartja. Hogy a megjelenés alatt ki mit ért, az általában homályban maradt. ... Az oklevél görög nyelvéből azonban sem görög rítusú szerzetesek, sem a keleti egyházszervezethez tartozás nem következik. ... [Az *auctor*] terminusból – ha nem is tudjuk biztonsággal értelmezni – a legkevésbé sem következik, hogy a kolostort görög rítusú szerzetesnők számára alapították. Így gondolta SZENTPÉTERY IMRE is: »Egyáltalán nem bizonyos, hogy a veszprémvölgyi apácák görög nyelvűek (vagy szertartásúak) voltak« (1930: 40).”

SZENTPÉTERY IMRE 1930-ban megjelent „Magyar oklevéltan”-a volt az utolsó, amelyben egy komoly szakember tollából ilyen erős kétely volt olvasható, nyolc évvel később már maga SZENTPÉTERY IMRE is így fogalmazott: „mindent összevéve szerintem is valószínűbbnek látszik az a nézet, amely az apácák görög voltát vallja” (1938: 193). S azóta minden komoly kutató egyetért abban, hogy az alapításkor a veszprémvölgyi monostor bizonyosan bizánci rítusú volt; a „bizánci rítus” jelentését feleslegesnek tartom részletezni.

B) Másrészt ezt írja: „HOLLER LÁSZLÓ következtetésével ellentétben azonban éppen arról győzött meg, hogy Imre herceg felesége (a szóba jött három lehetőség közül: horvát, lengyel vagy görög) valóban görög származású volt.” A hozzászólás szerzője szerint

- DÖLGER, FRANZ 1956. Byzantinische Diplomatie. Buch-Kunstverlag, Ettal.
- KOMJÁTHY MIKLÓS 1971. A veszprémvölgyi alapítólevél kibocsátójáról. Levéltári Közlemények 42: 33–49.
- LUKCSICS PÁL 1923. A vásárhelyi apácák története, Közlemények Veszprémvármegye múltjából 1. Egyházmegyei Könyvnyomda, Veszprém.
- MORAVCSIK GYULA 1984. Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai. Közreadja RITÓÓK ZSIGMOND – KAPITÁNYFÉ ISTVÁN. Akadémiai Könyvkiadó, Bp.
- SZENTPÉTERY IMRE 1930. Magyar Oklevéltan. A Magyar Történettudomány Kézikönyve II/3. Magyar Történelmi Társulat, Bp.
- SZENTPÉTERY IMRE 1938. Szent István király oklevelei. In: SERÉDI JUSZTINIÁN szerk., Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulójára 1–2. MTA, Bp. 2: 133–202.
- TREITINGER, OTTO 1956. Die Oströmische Kaiser- und Reichsidee nach ihrer Gestaltung im höfischen Zeremoniell, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt.
- VAJAY SZABOLCS 1967. Géza nagyfejedelem és családja. In: KRÁLOVÁNSZKY ALÁN szerk., Székesfehérvár évszázadai 1. Az államalapítás kora. Fejér Megyei Múzeumok Igazgatósága, Székesfehérvár. 63–100.
- WOFRAM, HERWIG 2000. Konrad II. 990–1039, Verlag C. H. Beck, München.

TÓTH ENDRE

Megjegyzések Tóth Endre hozzászólásához

1. A veszprémvölgyi görög oklevél több aspektusát, köztük Imre herceg házastársa személyének kérdését érintő hozzászólást néhány meglepő kijelentés és ellentmondás terheli. Ugyanis a hozzászólás egyfelől megkérdőjelezi, hogy a monostor alapításakor bizánci rítusú lett volna, másfelől viszont éppen az oklevél görög nyelve és annak tartalma alapján bizonyosnak tekinthető bizánci rítus magyarázata céljából kiötlött bizánci jegyes teóriáját – annak súlyos nehézségei dacára (l. HOLLER 2011: 284–8) – szeretné fenntartani.

A) Egyrészt ezt írja: „Az általános hiedelem görög kolostornak tartja. Hogy a megjelenés alatt ki mit ért, az általában homályban maradt. ... Az oklevél görög nyelvéből azonban sem görög rítusú szerzetesek, sem a keleti egyházszervezethez tartozás nem következik. ... [Az *auctor*] terminusból – ha nem is tudjuk biztonsággal értelmezni – a legkevésbé sem következik, hogy a kolostort görög rítusú szerzetesnők számára alapították. Így gondolta SZENTPÉTERY IMRE is: »Egyáltalán nem bizonyos, hogy a veszprémvölgyi apácák görög nyelvűek (vagy szertartásúak) voltak« (1930: 40).”

SZENTPÉTERY IMRE 1930-ban megjelent „Magyar oklevéltan”-a volt az utolsó, amelyben egy komoly szakember tollából ilyen erős kétely volt olvasható, nyolc évvel később már maga SZENTPÉTERY IMRE is így fogalmazott: „mindent összevéve szerintem is valószínűbbnek látszik az a nézet, amely az apácák görög voltát vallja” (1938: 193). S azóta minden komoly kutató egyetért abban, hogy az alapításkor a veszprémvölgyi monostor bizonyosan bizánci rítusú volt; a „bizánci rítus” jelentését feleslegesnek tartom részletezni.

B) Másrészt ezt írja: „HOLLER LÁSZLÓ következtetésével ellentétben azonban éppen arról győzött meg, hogy Imre herceg felesége (a szóba jött három lehetőség közül: horvát, lengyel vagy görög) valóban görög származású volt.” A hozzászólás szerzője szerint

a keleti „császárlánnyal” kötött házasságot három érv támogatja: a) a Margit-legenda hagyománya; b) a Szent Imre legenda szerzőjének konstantinápolyi értesülése az Eusebius-látomásról; c) Hans Dernschwam feljegyzése. Csakhogy:

a) A Margit-legendának csak a magyar változatában bukkan fel a „görög császár”, az „imperator romanorum” fordításaképpen. A fordítás legkorábban a 14. században készült, s a fordító az elvileg lehetséges két értelmezés közül a számára aktuálisan valószínűbbnek tűnőt választotta. Kizárható, hogy a jegyes tényleges származásának ismerete hagyományként fennmaradt volna három évszázadon keresztül, s ez épp a Margit-legenda magyar fordításában került volna lejegyzésre. Ennek a hipotézisnek határozottan ellentmond, hogy ezt a tényt az Imre-legenda sem említi. Általánosságban is úgy tartom – például a magyar uralkodói regáliák történetével kapcsolatban –, hogy indokolatlan hitelt adni több évtizeddel egy eseményt követően felbukkanó hipotézisnek vagy utalásnak és annak valóság alapot tulajdonítani, ha a források adatai, illetve a tények ennek ellentmondanak.

b) A Szent Imre legenda szerzőjének látomásos értesülésén túlmenő bárminemű további helyi információ hiánya éppenséggel arra mutat, hogy Konstantinápolyban egy Bizáncból származó feleségnek nemcsak a nevét nem ismerték, hanem még a magyar királyi herceggel kötött eljegyzésről sem hallottak (HOLLER 2011: 285).

c) Hans Dernschwam által feljegyzett hiedelem szerint a konstantinápolyi fakoporsóban a szendrői rác despota lánya aludta örök álmát, s nem a bizánci császári család egy leszármazottja. Megvallom, nem gondoltam volna, hogy az a sejtésem, miszerint „Ha a bizánci jegyes teóriájának hívei ismerték volna a XVI. századi német utazó, Hans Dernschwam konstantinápolyi úti beszámolójának alábbi részletét, akkor bizonyára azt is az elgondolásukat támogató érvek közé sorolták volna.” (HOLLER 2011: 288) – ilyen gyorsan beigazolódnék! (Egyébiránt nézetem szerint Imre jegyese nagy valószínűséggel III. Krešimir [1000–1030] horvát uralkodó lánya volt.)

2. Néhány további kritikai megjegyzés:

A) Nem pontos a hozzászólás szerzőjének az a megfogalmazása, miszerint azt feltételeztem, hogy II. Konrád császár Matild nevű leánya lett volna Imre herceg felesége; holt ez aligha lehetséges. Azt mutattam ki, hogy míg a bizánci császári házban egyáltalán nincs elképzelhető jelölt, addig a német-római császári házban legalább van egy olyan leány, akinek ugyan születési idejét forrás nem említi, de két évvel Imre halála után a francia király jegyese lett. S a lehetőség vizsgálata során így fogalmaztam: „E feltételezésnek két tényező is ellene szól, bár nem teszik teljesen kizárhatóvá. Az egyik Matild fiatal kora. ... Továbbá ... a források teljes hallgatása...” (HOLLER 2011: 287–8).

B) A hozzászólás szerint: „A veszprémvölgyi alapítólevelet görög műveltségű pap fogalmazta, aki megkísérelte a (még felettebb kialakulatlan) magyar egyházi szóhasználatot görög megfelelőre fordítani.” Tévesnek tartom az elgondolást: a szöveg megfogalmazása eleve görögül történt.

C) „Egy zárt, egyházi közösségben 100 évvel az alapítás után, az oklevél átírásakor ne tudták volna, hogy ki alapította kolostort? Géza fejedelem vagy Szent István?” – írja a hozzászólás. „Az 1109. évi veszprémvölgyi ítélettel néhány alapkérdéséről” című dolgozatom 4. fejezetében részletesen foglalkozom e kérdéssel. Meggyőződésem szerint az egyházi közösségben ezt egészen biztosan tudták, de erős érdekek szóltak amellet, hogy a valóságot eltitkolják (HOLLER 2012: 64–7, valamint 56–7).

D) A hozzászólás szerint a Géza-kori alapítás csak akkor lenne elképzelhető, ha „valamilyen megalapozott érv támogatná Géza alapítását. Márpedig ilyesmi sem BALOGH ALBIN (1947), sem KOMJÁTHY MIKLÓS (1971) tanulmányából nem következik.” Eltekintve KOMJÁTHY MIKLÓS írásától (l. HOLLER 2011: 281–2), szorítkozzunk BALOGH ALBIN publikációjára. Egy olyan vélekedés, miszerint a BALOGH ALBIN által megfogalmazott hat ellenérv az István-kori alapítással szemben és nyolc érv a Géza-kori mellett (HOLLER 2011: 280–1) semmi olyasmit nem tartalmaz, ami megalapozottan támogatná a Géza-kori alapítást, nos, meggyőződésem szerint legalábbis meglepőnek mondható, s aligha tekinthető elfogulatlannak.

A hivatkozott irodalom

- BALOGH ALBIN 1947. A veszprémvölgyi görög monostor alapítása. A legrégebb magyarországi oklevél. *Regnum* 6. (1944–1946): 21–30.
- HOLLER LÁSZLÓ 2011. Géza vagy István idejében alapították-e a veszprémvölgyi monostort? *Magyar Nyelv* 107: 257–79.
- HOLLER LÁSZLÓ 2012. Az 1109. évi veszprémvölgyi ítéletlevél néhány alapkérdéséről. *Magyar Nyelv* 108: 51–72.
- KOMJÁTHY MIKLÓS 1971. A veszprémvölgyi alapítólevél kibocsátójáról. *Levéltári Közlemények* 42: 33–49.
- SZENTPÉTERY IMRE 1930. *Magyar Oklevéltan. A Magyar Történettudomány Kézikönyve* II/3. Magyar Történelmi Társulat, Bp.
- SZENTPÉTERY IMRE 1938. Szent István király oklevelei. In: SERÉDI JUSZTINIÁN szerk., *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján* 1–3. MTA, Bp. 2: 133–202.

HOLLER LÁSZLÓ

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Adatok az *en*, *ten*, *min*, *tin* névmási alakok irodalmi nyelvi előfordulásához. A személyes névmásokból származnak ezek a szóalakok, s még az ősmagyar korban vették fel az *-n* nyomatékosító elemet (TNyt. I: 373–5; a korai írásos előfordulásra vö. GyS.: *vnū zaiāual* [= önön szájával], *Vnun* tontohtuananac [önön tanítványának]). Jelentésük már a kezdetektől: 'saját'. A Jókai-kódexben gyakori az *enmaga* (2), *önmaga* (10), *önnönmaga* (7) összetett névmás, önállóan ritkább: (3): „*evn* tulaŷdon kamarayaban” (a számok az előfordulást mutatják; vö. JAKAB LÁSZLÓ, *A Jókai-kódex mint nyelvi emlék szótárszerű feldolgozásban*. Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke, Debrecen, 2002. 90, 272). Régi költészetünkben is alig találok nyomukat a *maga* utótag nélkül. Tinódinál is csak előtagként tűnik fel egy: „Aszt tudgyátok régtől fogva, magyarok, | *Tinköztetők* csak dűlátok, fosztátok...” (Szitnya, Léva... váraknak megvevése). Balassinál ugyan előfordul az *en* szó, de jelentése más: 'íme', esetleg: 'ez' („Ójja, *en* a tanács, szerelemtől meg magát | Minden, ki kívánja életének nyugalmát”). Petróczi Kata Szidóniánál ugyanez inkább csak az *én* szó *e*-s variációja lehet: „Kárhozat rűt mocsját mosd le *en* Szivemről” (I. Megvallom Istenem...).

D) A hozzászólás szerint a Géza-kori alapítás csak akkor lenne elképzelhető, ha „valamilyen megalapozott érv támogatná Géza alapítását. Márpedig ilyesmi sem BALOGH ALBIN (1947), sem KOMJÁTHY MIKLÓS (1971) tanulmányából nem következik.” Eltekintve KOMJÁTHY MIKLÓS írásától (l. HOLLER 2011: 281–2), szorítkozzunk BALOGH ALBIN publikációjára. Egy olyan vélekedés, miszerint a BALOGH ALBIN által megfogalmazott hat ellenérv az István-kori alapítással szemben és nyolc érv a Géza-kori mellett (HOLLER 2011: 280–1) semmi olyasmit nem tartalmaz, ami megalapozottan támogatná a Géza-kori alapítást, nos, meggyőződésem szerint legalábbis meglepőnek mondható, s aligha tekinthető elfogulatlannak.

A hivatkozott irodalom

- BALOGH ALBIN 1947. A veszprémvölgyi görög monostor alapítása. A legrégebb magyarországi oklevél. *Regnum* 6. (1944–1946): 21–30.
- HOLLER LÁSZLÓ 2011. Géza vagy István idejében alapították-e a veszprémvölgyi monostort? *Magyar Nyelv* 107: 257–79.
- HOLLER LÁSZLÓ 2012. Az 1109. évi veszprémvölgyi ítéletével néhány alapkérdéséről. *Magyar Nyelv* 108: 51–72.
- KOMJÁTHY MIKLÓS 1971. A veszprémvölgyi alapítólevél kibocsátójáról. *Levéltári Közlemények* 42: 33–49.
- SZENTPÉTERY IMRE 1930. *Magyar Oklevéltan. A Magyar Történettudomány Kézikönyve* II/3. Magyar Történelmi Társulat, Bp.
- SZENTPÉTERY IMRE 1938. Szent István király oklevelei. In: SERÉDI JUSZTINIÁN szerk., *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján* 1–3. MTA, Bp. 2: 133–202.

HOLLER LÁSZLÓ

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Adatok az *en*, *ten*, *min*, *tin* névmási alakok irodalmi nyelvi előfordulásához. A személyes névmásokból származnak ezek a szóalakok, s még az ősmagyar korban vették fel az *-n* nyomatékosító elemet (TNyt. I: 373–5; a korai írásos előfordulásra vö. GyS.: *vnū zaiual* [= önön szájával], *Vnun* tontohtuananac [önön tanítványának]). Jelentésük már a kezdetektől: 'saját'. A Jókai-kódexben gyakori az *enmaga* (2), *önmaga* (10), *önnönmaga* (7) összetett névmás, önállóan ritkább: (3): „*evn* tulaŷdon kamarayaban” (a számok az előfordulást mutatják; vö. JAKAB LÁSZLÓ, *A Jókai-kódex mint nyelvi emlék szótárszerű feldolgozásban*. Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke, Debrecen, 2002. 90, 272). Régi költészetünkben is alig találok nyomukat a *maga* utótag nélkül. Tinódinál is csak előtagként tűnik fel egy: „Aszt tudgyátok régtől fogva, magyarok, | *Tinköztetők* csak dűlátok, fosztátok...” (Szitnya, Léva... váraknak megvevése). Balassinál ugyan előfordul az *en* szó, de jelentése más: 'íme', esetleg: 'ez' („Ójja, *en* a tanács, szerelemtől meg magát | Minden, ki kívánja életének nyugalmát”). Petróczi Kata Szidóniánál ugyanez inkább csak az *én* szó *e*-s variációja lehet: „Kárhozat rűt mocsát mosd le *en* Szivemről” (I. Megvallom Istenem...).

A szóban forgó névmások jelentéstartalmára az jellemző, hogy egyrészt megőrzik a személyre utalást, másrészt felveszik a 'saját' értelmet is. A mondatban valamely (leginkább eredeti személyükkel azonos) birtokos személyjelű névszó jelzőjeként állnak. Bár eredetileg az *en ~ ön* az egyes szám első és harmadik személyre is, sőt a többes harmadikra is vonatkozhatott, egy idő után annyira önállósultak jelentésükben, hogy – különösen összetétel előtagjaként – más személyjeles névszóhoz is kapcsolódhattak, így Aranyánál is: „A fájdalommal, gyermekek, | – Láng az, mely éget és emészt, | Kard, mely *önvéred* ellen kész, – | Tréfát ne üzzön versetek” (Intés); Petőfinél: „Egy kezünkön rajt van a lánc ismét; | Várjuk-e, hogy amazt is lekössék? | Hogy megint a régi nóta járja, | *En kinunkra*, világ csufságára?” (Buda várán újra német zászló!); Adynál: „...szemeid nézve-nézzék | Az Istent s egyéb találásid, | *En-szépséged* s a boldog békék | Csodálatos és tarka útját” (A Föld ébresztése).

A *ten* névmás azonban megőrzi az E/2. személlyel való eredeti kapcsolatát: „Máskép bizony fogsz *ten*fejedre | Gyűjteni eleven szentet” (Tompa Mihály: Kenyérkő); „Nincsen-é elég bú *ten*házadban?” (Madách Imre: A száműzött s a kivándorlott); „*Ten*bűnödöt mindenha jobban | Becézed mint a más erényét” (Reviczky Gyula: Schopenhauer olvasása közben).

Az egyes számra vonatkozóak 'saját' jelentésben közvetlenül Arany kora előtt Virág Benedek műveiben jelennek meg költészetünkben: „Arkilokusnak adott, mint fegyvert, *ön* dühe jámbust” (Horátius Flakkus levele a költői mesterségről); „Te lész minden vigsága magános | Élttemnek, s én, hogyha neked fog tetszeni, hogyha | *Ten* hasznodra tudod bölcsen fordítani, legfőbb | Boldogságod”. Verseghy Ferenc „A teremtésről” című művében „*ön* tüzivel ragyogó” csillagot emleget, illetve Kazinczynál is feltűnik egyetlen példa: „*ön*-becsülhetését | Volt tenni kész kockára” (Gróf Dessewffy Józsefhez), valamint Kölcseyénél is egy nevezetes: „Hányszor támadt *ten*fiad | Szép hazám kebledre” (Kölcsey Ferenc: Hymnus). Innen kezdve költőink műveiben egyre gyakrabban megjelennek különírvá, egybeírva, kötőjellel kapcsolva is.

Arany és a kortársak verseiben igen gyakran találkozhatunk az *en ~ ön* kifejezéssel, amely előfordulhat mindenféle személyű, egyes és többes számú személyjeles névszó előtt is: „Nem jött ide, nézni, se leány sem asszony, | Hogy a leventéknek valamit ne hozzon; | Gyöngyös arany munkát, *ön* szép keze mívét” (Arany János: Toldi szerelme II/49); „Mindenki *ön*hasznát lesi, | Bár a hon javát keresi” (Arany János: A dévaványai juhbehajtás). „Nem csalhatott más engemet; | De megcsalt *en* hitem” (Vörösmarty Mihály: Az imádkozóhoz); „Beléd akartam én | *En* éltemet Csókolni... oh szülém” (Petőfi Sándor: Az árva lány); „S megtisztul a töröktől | Budának szent fala | És újra *ön*-házánk lesz, | Mi börtönünk vala” (Eötvös József: A zászlótartó); „*En*-magam-lelt hangokban | Énekeltem és daloltam én” (Kisfaludy Sándor: A boldog szerelem VII.). Arany János kora utáni költészetünkben is jelen marad egy ideig, archaizáló hatását Ady is, de különösen Kosztolányi kedvelte: „Hol *ön*fia emészti apját: | Ez a világ története” (Komjáthy Jenő: Füst); „Sisakom beverve, | *En*-szívemben a kardom” (Ady: Ki elveszti harcát); „De a szívemben nem találok | *En*-sorsom, aki mindig késett” (Ady: Követelő írás sorsunkért); „azt a nagy csodát, hogy itt te vagy te, | s uralkodol *ent*tetteden s a földön” (Kosztolányi: De profundis).

A *min, tin* többes számú alakok Arany verseiben jelentkeznek, s mivel használatuk nem honosodott meg, mai szemmel olvasva kissé meglepően hatnak, különösen önálló szóként: „Isteni törvények nagyon emberi hírnöki vagytok, | *Tin* tanítástoknak legcsúfosb

nem-követői” (Az elveszett alkotmány VII/334). Egybeírt formában inkább érezhető, hogy valamiféle sajtósági birtokviszonyról van itt szó: „Ki nem veszíte semmit a halottban, | Képmutatólag sír, vagy közönyös; | *Min*veszteségünk az, bármely alakban, | Mi a bűnnek mélységet kölcsönöz” (Bolond Istók I.); „Tetteket a honnak! hiszen, oh, mi ez a haza? nemde | *Tin*magatok, nőtok... | Gyermekeitek?” (Az elveszett alkotmány VII/377). Érdekes, hogy Arany személyes köréhez tartoznak azok, akiknek műveiben előfordul néhány ilyen többes számra vonatkozó szóalak: Tompánál találunk egy, illetve Arany Lászlónál két példát: [Isten napjának] „Hadd láttassék meg fénye, lángja, | *Min* oltárunk felett!” (Tompai Mihály: A vándornak); „Nem vagy te kéjhölgy, aki únva ránk told | Kegyed, hanemha *min-szívünk* kíván” (Arany László: A délibábok hőse III.); „nem csudákba, *min-karunkba* ’bíz’” (uo. IV.).

Ha a szóban forgó névmások előfordulásának számait (mellőzve a más jelentésű *ön-maga*, *önnönmaga* szavakat) időrend szerint (a nyugatosokig) vesszük sorra, érzékelhető lesz, hogy mikorra esik e stíluseszköz költői felhasználásának megjelenése, virágzása. Virág Benedek *ön* (1), *ten* (1); Verseghy: *ön* (1); Kazinczy *ön* (1); Kisfaludy S. *en* (1); Kisfaludy K. *ön* (1); Eötvös *ön* (1); Vörösmarty *en* (2), *ön* 10); Tompa *min* (1), *ten* (1); Petőfi *en* (2); Arany J. *en* (2), *ön* (19), *ten* (1), *min* (1), *tin* (2); Madách *ten* (1); Arany L. *min* (2); Komjáthy *ön* (1); Ady *en* (4); Kosztolányi *en* (9).

Amint a számokból láthatjuk, verses műveiben Arany olyan bőven alkalmazza a szóban forgó szóalakokat, hogy valószínűleg nemcsak az archaizálás, hanem a *min*, *tin* alakok föllevenítésével a teljes paradigma terjesztése is szándéka lehetett.

BEKE JÓZSEF

Vargamesterséggel kapcsolatos műszók az „Erdélyi magyar szótörténeti tár”-ban. 1. A SzT. *tűzvető* címszava a következő: „?’? 1627: Egj horgas varga kes tuz veteő Achellal Eggiut f –. 6 [Kv; RDL I. 134].” (A forrás feloldása: Kolozsvár; Régi divizionális levelek, Kolozsvár város levéltára.) A szótár ’?’-e értelmezhetetlennek látszó jelentésre utal. A jelentés megállapításához a szövegekörnyezetben a *horgas varga kés* mint szerszámnév a vargamesterség szavaihoz irányít.

KOVÁCH ALBERT (1873: 331) a vargamesterség műszavaiból ezt is közli: „Aczél vagy stágli.” E följegyzésben a *stágli* szó nem ’acél; Stahl’ jelentésű. FRECSKAY JÁNOS (1912: 55, 59) a vargamesterség leírásában olvasható: „A *tűzés* (Bestechen) két nyüsttel történik, úgy, hogy a munkás magafelé varr.” Továbbá: „A *tűzdött varráshoz* (Steenath) jó szolgálatot tesz az *öltésnyomó* (Stilschlager), melynek vastalpán éles fogak vannak sűrűn kivágva; alakja olyan, mint a bélyegzőé. Ettől különbözik az *öltésvonó* (Nathzeicher), mely kés alakú s élén közönlőként hegyei vannak; ezek nemcsak a varrás irányát jelölik, hanem az öltések egyformaságát is biztosítják. Ide tartozik még az *öltésbökő* (Stichstupfer), melynek nyelében a végén kötélben végződő vas van. Első bökésre két pont van kijelölve, mire a egyik végét az egyik pontba illesztik és kibökődik a harmadik pont s így tovább.” Ennek az öltésbökő szerszámnak tehát egyik vége szúrja ki a megjelölt helyet, minthogy szúróalkalmatosság, lehetséges, hogy a ’tüske’ jelentésű német *Stachel* származéka: *Stachel* → m. **stakel* → **stákli* → *stágli*. FRECSKAY (1912: 103) a hangszerművesség leírásában a gordonka támasztólába gyanánt a *tüske* (Stachel) szót említi, hasonlóképpen

nem-követői” (Az elveszett alkotmány VII/334). Egybeírt formában inkább érezhető, hogy valamiféle sajtósági birtokviszonyról van itt szó: „Ki nem veszíte semmit a halottban, | Képmutatólag sír, vagy közönyös; | *Min*veszteségünk az, bármely alakban, | Mi a bűnnek mélységet kölcsönöz” (Bolond Istók I.); „Tetteket a honnak! hiszen, oh, mi ez a haza? nemde | *Tin*magatok, nőtok... | Gyermekeitek?” (Az elveszett alkotmány VII/377). Érdekes, hogy Arany személyes köréhez tartoznak azok, akiknek műveiben előfordul néhány ilyen többes számra vonatkozó szóalak: Tompánál találunk egy, illetve Arany Lászlónál két példát: [Isten napjának] „Hadd láttassék meg fénye, lángja, | *Min* oltárunk felett!” (Tompai Mihály: A vándornak); „Nem vagy te kéjhölgy, aki únva ránk told | Kegyed, hanemha *min-szívünk* kíván” (Arany László: A délibábok hőse III.); „nem csudákba, *min-karunkba* ’bíz’” (uo. IV.).

Ha a szóban forgó névmások előfordulásának számait (mellőzve a más jelentésű *ön-maga*, *önnönmaga* szavakat) időrend szerint (a nyugatosokig) vesszük sorra, érzékelhető lesz, hogy mikorra esik e stíluseszköz költői felhasználásának megjelenése, virágzása. Virág Benedek *ön* (1), *ten* (1); Verseghy: *ön*’ (1); Kazinczy *ön* (1); Kisfaludy S. *en* (1); Kisfaludy K. *ön* (1); Eötvös *ön* (1); Vörösmarty *en* (2), *ön* 10); Tompa *min* (1), *ten* (1); Petőfi *en* (2); Arany J. *en* (2), *ön* (19), *ten* (1), *min* (1), *tin* (2); Madách *ten* (1); Arany L. *min* (2); Komjáthy *ön* (1); Ady *en* (4); Kosztolányi *en* (9).

Amint a számokból láthatjuk, verses műveiben Arany olyan bőven alkalmazza a szóban forgó szóalakokat, hogy valószínűleg nemcsak az archaizálás, hanem a *min*, *tin* alakok föllevenítésével a teljes paradigma terjesztése is szándéka lehetett.

BEKE JÓZSEF

Vargamesterséggel kapcsolatos műszók az „Erdélyi magyar szótörténeti tár”-ban. 1. A SzT. *tűzvető* címszava a következő: „?’? 1627: Egj horgas varga kes tuz vetoő Achellal Eggiut f –. 6 [Kv; RDL I. 134].” (A forrás feloldása: Kolozsvár; Régi divizionális levelek, Kolozsvár város levéltára.) A szótár ’?’-e értelmezhetetlennek látszó jelentésre utal. A jelentés megállapításához a szövegkörnyezetben a *horgas varga kés* mint szerszámnév a vargamesterség szavaihoz irányít.

KOVÁCH ALBERT (1873: 331) a vargamesterség műszavaiból ezt is közli: „Aczél vagy stágli.” E följegyzésben a *stágli* szó nem ’acél; Stahl’ jelentésű. FRECSKAY JÁNOS (1912: 55, 59) a vargamesterség leírásában olvasható: „A *tűzés* (Bestechen) két nyüsttel történik, úgy, hogy a munkás magafelé varr.” Továbbá: „A *tűzdött varráshoz* (Steenath) jó szolgálatot tesz az *öltésnyomó* (Stilschlager), melynek vastalpán éles fogak vannak sűrűn kivágva; alakja olyan, mint a bélyegzőé. Ettől különbözik az *öltésvonó* (Nathzeicher), mely kés alakú s élén közönléte hegyei vannak; ezek nemcsak a varrás irányát jelölik, hanem az öltések egyformaságát is biztosítják. Ide tartozik még az *öltésbökő* (Stichstupfer), melynek nyelében a végén kötélben végződő vas van. Első bökésre két pont van kijelölve, mire a egyik végét az egyik pontba illesztik és kibökődik a harmadik pont s így tovább.” Ennek az öltésbökő szerszámnak tehát egyik vége szúrja ki a megjelölt helyet, minthogy szűrőalkalmatosság, lehetséges, hogy a ’tüske’ jelentésű német *Stachel* származéka: *Stachel* → m. **stakel* → **stákli* → *stágli*. FRECSKAY (1912: 103) a hangszerművesség leírásában a gordonka támasztólába gyanánt a *tüske* (Stachel) szót említi, hasonlóképpen

a szótári részben is: „*Stachel* (am Violoncelli – túske (gordonkán)), vö. *túske* címszó; lásd még ZenLex. *cselló*.

Megjegyzendő: a *stagel* szó ismeretes családnévként (*Stágel*), a budapesti (elektronikus) telefonkönyvben nyolc előfordulása volt (2011 novemberében).

A *tűzvető acél* mint vargaszerszám is bizonyonnyal a bőrök összetűzéséhez volt használatos. FRECSKAY (1912/9: 15) közöl *tűzőár* 'Einstechörtl' szót, amelyet azonban munkája leíró részében nem említ, hasonlóképpen: a *stágli* nem szerepel a szótári részben. A tűzés folyamatában a varráshoz az acéllal (stáglival?) készítették elő a bőrön az öltések helyén azokat a lyukakat, amelyekben a nyüstö(ke)t áthúzták, vagyis megvetették az alapját a tűzésnek; vö. *vet* „<szövés előtt hosszanti szálnak való fonalat> a vetőfa v. vetőkaró nevű eszközre föltekere” (ÚMTsz.); *vet* „<Néhány állandó szókapcsolatban.> Bizonyos mozdulatokkal kész formába hoz, előkészít vmit. *Ágyat vet* [...] *Alapot vet* v. *alapját veti vminek* [...]” (ÉrtSz.). A SzT. adatában lévő tűzvetővel a tűzést készítették elő, tűzés(helye)t vetettek, azaz 'tűzőár' a *tuz veteő Achel*.

2. Egy másik, a vargamesterséggel kapcsolatos kifejezés a SzT.-ban: „*vargacövek* ’?’ 1640: Vagjon hatodfel szaz varga Cziouek — — f. 1. d. 25 [Kv; RDL I. 117/b].” Ehhez kapcsolható FRECSKAY (1912: 58) leírásból: „Hogy a fogókkal megfeszített bőr megfeszülve maradjon, a kaptához vagy a deszkához *foglalószögekkel* (Zweck) erősítik, melyeknek kerék vagy négyszögletes a fejük.” A TESz.-ben *cövek* szócikkben olvasható: „Hazai bajorosztrák eredetű; vö. baj.-osztr. *zwek* [...] 'szilánk, ék, szeg alakúra kihegyezett fadarabka; faszeg, csapszeg, amelyet a céltábla közepébe vernek' [...]; szász E. [erdélyi szász] *zwāk*, *zwiak* 'acélszeg, mellyel a cipőt a sámfára erősítik' [...] A német szó a városi kézművesek jellegzetes műveltségszava [...], vö. TAMÁS LAJOS 1966: 825 (*cövek* ← kfn. *zwek*). A SzT.-ban idézett szövegdarab nyilván azért nevezi meg a vargacövekek számát (hatodfélszáz) és árát, mert értékes (acél)szegek voltak.

Mindezek alapján a *varga Cziouek* '(kerék vagy négyszögletes fejű acél)szeg’.

3. A mesterséggel kapcsolatban egy másik tárgy is szerepel a SzT. *vargazár* szócikkében: ’?’ 1640: Vagjon hatodfel szaz varga Cziouek ... f. 1. d. 25 ... 25. varga zár — — f. — d. 12. [Kv; RDL I. 117/b].” (E szócikkben központosítási különbség van az *vargacövek*-éhez képest.) A *zár* főnév jelentését a TESz. 'valaminek csukott állapotban való rögzítésre szolgáló szerkezet'-nek írja le a BesztSzj.-beli (repepulu[m] *zauar* 1395 k.) első adatnál. FRECSKAY (1912: 55) a bőrdarabok összefogására használatos eszközt is említ: „*Férczelés* (Spalten, Heften) az, midőn a munkás a bőrök metszett szélét a *csiptetővel* (Klemme) összeszorítja[,] a nyüsttel a fölületen *be-*, a *metszésen* pedig ismét *kiölt* (herausstechen).” A bőrök egymáshoz illesztéséhez, csiptetéséhez, összezárásához való szerszám a *vargazár*, amely megakadályozta, hogy a bőrök addig szétcsusszannak, amíg az öltések össze nem fogják azokat.

A hivatkozott irodalom

KOVÁCH ALBERT 1873. Mesterszók – Vargamesterség. Magyar Nyelvőr 2: 331.

FRECSKAY JÁNOS 1912. Mesterségek szótára. 1. Ötven iparág leírása. 2. Ezen iparágak összesített magyar–német és német–magyar szótára. Hornyánszky Viktor kiadása, Bp.

TAMÁS LAJOS 1966. Etymologisch-historisches Wörterbuch der ungarischen Elemente im Rumänischen. Akadémiai Kiadó, Budapest.

ZenLex. = Zenei lexikon 1–3. Főszerk. BARTHA DÉNES. Zeneműkiadó Vállalat, Bp., 1965.

BÜKY LÁSZLÓ

Hozzászólás a *szurkol* származtatásához. – 1. Azzal a származtatással, amelyre a címben utalok, HORVÁTH KATALIN állt elő a 2009-es szegedi nyelvtörténeti konferencián. Az ilyen rendezvények szokásai szerint ott természetesen csak rögtönözve és röviden fejthettem ki ellenvéleményemet. Válaszában az előadó kijelentette, hogy gondolatai publikálása után is szívesen fogadja majd a nyilvános kritikát. Mivel azóta az előadás „*Szurkol* igénk eredete és rokonsága. Egy téves etimológia nyomában” címmel írott változatban is megjelent a konferencia kötetében (BAKRÓ-NAGY MARIANNE – FORGÁCS TAMÁS szerk., A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei VI. SzTE Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged, 2011. 105–14. A továbbiakban: HORVÁTH 2011.), most szeretnék élni a felkínált lehetőséggel.

2. HORVÁTH KATALIN szófejtési ötletének összefoglaló ismertetése és értékelése előtt szólnom kell arról az eredzetről is, amellyel szemben fellépett. Ehhez elegendőnek tartom, ha az övéhez hasonló (és nála helyénvaló) részletezésről lemondva csupán a lényegre szorítokozom.

A TESz. (és vele megegyezően az EWUng.) egyetlen *szurkol* igét vesz fel címszóként, négy jelentéssel: 1. 1792: 'szurokkal beken'; 2. 1844: 'félve izgul, szorong'; 3. [el~] 1870: 'elosen, lopva távozik'; 4. 1879: ? 'versenyt, mérkőzést vmelyik résztvevőnek győzelmet kívánva figyelemmel kísér' # [= köznyelvi], 1898: 'ua.'. Az ige származásáról és a jelentések kialakulásáról pedig ezt olvashatjuk benne: „Származékszó: a *szurok* főnévből jött létre *-l* denominalis igeképzővel. Eredeti jelentése az 1. volt. A 2., illetőleg a 4. jelentés kifejlődésének indítékai a félelmet, szorongást kísérő testi jelenségek lehettek. A kezek egymáshoz szorítása, szorongatása, a félelem, izgalom okozta izzadás következtében ugyanis a kéz gyakran olyan nedves tapintásúvá, ragadóssá válik, mintha valamilyen ragadós anyaggal (enyvvel, szurokkal) volna bekenve. E jelentésfejlődés a bizalmas társalgási nyelvben vagy a diáknyelvben mehetett végbe. A 3. jelentés kialakulásához vö. még a *drukkol* 1. jelentését [az szintén 'elosen, lopva távozik'].” Az EWUng. nem tér el ettől a levezetéstől; csak annyit tesz még hozzá, hogy valószínűleg ide tartozik a 'kelletlenül kifizet' jelentésű (1961-ből adatolt) *leszurkol* is.

Az idézett eredetmagyarázat BÁNHIDI ZOLTÁN szófejtésén (Nyr. 1970: 166–71) alapul, azt sűríti a szócikk kívánta terjedelemben. Nem veszi át viszont azt a gondolatot, hogy a *szurok* és a verítékezés között nemcsak a ragadósságnak, hanem a kellemetlen szagnak a jelentésjegye is kapcsolatot teremt (BÁNHIDI: i. h. 169).

3. A BÁNHIDI-féle magyarázatot, amely tehát a TESz.-be és az EWUng.-ba is bekerült, HORVÁTH KATALIN tévesnek mondja. Szerinte kétféle *szurkol* szót kell megkülönböztetni. A 'szurokkal beken' jelentésű *szurkol*¹ igét természetesen ő is a *szurok* származékának tartja, a TESz.-beli 2–4. jelentést képviselő *szurok*² igét viszont elválasztja tőle.

TAMÁS LAJOS 1966. Etymologisch-historisches Wörterbuch der ungarischen Elemente im Rumänischen. Akadémiai Kiadó, Budapest.

ZenLex. = Zenei lexikon 1–3. Főszerk. BARTHA DÉNES. Zeneműkiadó Vállalat, Bp., 1965.

BÜKY LÁSZLÓ

Hozzászólás a *szurkol* származtatásához. – 1. Azzal a származtatással, amelyre a címben utalok, HORVÁTH KATALIN állt elő a 2009-es szegedi nyelvtörténeti konferencián. Az ilyen rendezvények szokásai szerint ott természetesen csak rögtönözve és röviden fejthettem ki ellenvéleményemet. Válaszában az előadó kijelentette, hogy gondolatai publikálása után is szívesen fogadja majd a nyilvános kritikát. Mivel azóta az előadás „*Szurkol* igénk eredete és rokonsága. Egy téves etimológia nyomában” címmel írott változatban is megjelent a konferencia kötetében (BAKRÓ-NAGY MARIANNE – FORGÁCS TAMÁS szerk., A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei VI. SzTE Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged, 2011. 105–14. A továbbiakban: HORVÁTH 2011.), most szeretnék élni a felkínált lehetőséggel.

2. HORVÁTH KATALIN szófejtési ötletének összefoglaló ismertetése és értékelése előtt szólnom kell arról az eredzetről is, amellyel szemben fellépett. Ehhez elegendőnek tartom, ha az övéhez hasonló (és nála helyénvaló) részletezésről lemondva csupán a lényegre szorítokozom.

A TESz. (és vele megegyezően az EWUng.) egyetlen *szurkol* igét vesz fel címszóként, négy jelentéssel: 1. 1792: 'szurokkal beken'; 2. 1844: 'félve izgul, szorong'; 3. [el~] 1870: 'elosen, lopva távozik'; 4. 1879: ? 'versenyt, mérkőzést vmelyik résztvevőnek győzelmet kívánva figyelemmel kísér' # [= köznyelvi], 1898: 'ua.'. Az ige származásáról és a jelentések kialakulásáról pedig ezt olvashatjuk benne: „Származékszó: a *szurok* főnévből jött létre *-l* denominalis igeképzővel. Eredeti jelentése az 1. volt. A 2., illetőleg a 4. jelentés kifejlődésének indítékai a félelmet, szorongást kísérő testi jelenségek lehettek. A kezek egymáshoz szorítása, szorongatása, a félelem, izgalom okozta izzadás következtében ugyanis a kéz gyakran olyan nedves tapintásúvá, ragadóssá válik, mintha valamilyen ragadós anyaggal (enyvvel, szurokkal) volna bekenve. E jelentésfejlődés a bizalmas társalgási nyelvben vagy a diáknyelvben mehetett végbe. A 3. jelentés kialakulásához vö. még a *drukkol* 1. jelentését [az szintén 'elosen, lopva távozik'].” Az EWUng. nem tér el ettől a levezetéstől; csak annyit tesz még hozzá, hogy valószínűleg ide tartozik a 'kelletlenül kifizet' jelentésű (1961-ből adatolt) *leszurkol* is.

Az idézett eredetmagyarázat BÁNHIDI ZOLTÁN szófejtésén (Nyr. 1970: 166–71) alapul, azt sűríti a szócikk kívánta terjedelembé. Nem veszi át viszont azt a gondolatot, hogy a *szurok* és a verítékezés között nemcsak a ragadósságnak, hanem a kellemetlen szagnak a jelentésjegye is kapcsolatot teremt (BÁNHIDI: i. h. 169).

3. A BÁNHIDI-féle magyarázatot, amely tehát a TESz.-be és az EWUng.-ba is bekerült, HORVÁTH KATALIN tévesnek mondja. Szerinte kétféle *szurkol* szót kell megkülönböztetni. A 'szurokkal beken' jelentésű *szurkol*¹ igét természetesen ő is a *szurok* származékának tartja, a TESz.-beli 2–4. jelentést képviselő *szurok*² igét viszont elválasztja tőle.

Felhívja a figyelmet arra, hogy az ÉrtSz., az ÉKsz. és az ÉKsz.² is két *szurkol* címszót vesz fel, voltaképpen majdnem ilyen tagolással, csak a TESz. 3. jelentését nem említve. HORVÁTH KATALIN elismeri, hogy az értelmező szótárak „a jelentések egyazon eredetét nem kérdőjelezik meg” (a konferenciakötet 106. lapjáról idézve), ugyanakkor helyesen következtet arra, hogy „a szótárírók [ti. az értelmező szótárakéi] szerint a korábbi poliszéma a mai magyar nyelvben már álhomonimává értékelődött át” (uo.). Ő azonban ennél tovább megy: azt állítja, hogy a *szurkol*² nemcsak eltávolodott a párjától, hanem eredetét tekintve is különbözik tőle, tehát valódi homonímiával van dolgunk.

A két *szurkol* ige eredetbeli összekapcsolását HORVÁTH KATALIN természetesen azért nyilvánítja tévesnek, mert nem fogadja el a BÁNHIDI-féle jelentésmagyarázatot. A cáfolatul szolgáló érvelésében abból indul ki, hogy a szuroknak három meghatározó tulajdonsága van: fekete, fényes és ragadós (HORVÁTH 2011: 107). Szerinte ezekkel a ’vmitől, ill. vkiért izgul’ jelentés nem kapcsolható össze: „A szurkolás, drukkolás okozta izgalom, felhevült lelkiállapot következtében a szurkolók keze lehet ugyan nyirkos, izadt, de ettől az érzelmi-testi folyamattól soha nem lesz fényes fekete, s nem lesz a szurokhoz, enyvhez hasonlóan erősen ragadós sem. Izgalom, szurkolás közben a kezek soha nem ragadnak össze” (i. m. 108).

HORVÁTH KATALINnak nem csupán az a szándéka, hogy kimutassa „a ma érvényesnek vélt etimológia ellentmondásos, erőltetett voltát” (uo.), hanem a *szurkol*² másfajta származtatására vonatkozó ötletét is ismerteti: „Feltevésem szerint az ige valójában az ősi, finnugor eredetű *szor-* nomenverbumból kisarjadó gazdag szócsaládhoz (*szorít, szorul, szoros, szorong* stb.) tartozhat” (uo.). Az említett szócsaládra jellemző a ’feszítés/feszülés’, a ’nyomás’ és a ’szűkösség’ jelentésszere. Ezekhez jól illeszkedik az a tény, hogy az izgulás, a szurkolás lelkiállapotához kétségtelenül járul(hat) testi kísérőjelenségeként a kezek ökölbe vagy egymáshoz szorítása. „Míg azonban Bánhidi Zoltánnak és követőinek ennek nyomán a ’ragadósság’ jelentésmozzanathoz kellett eljutniuk, hogy az igét a *szurok* szócsaládjába kapcsolhassák, a felvetett új összefüggésnek a bizonyításához ilyen manőverre nincs szükség” (uo.). HORVÁTH KATALIN hangsúlyozza, hogy az új származtatással a *szurkol*² jelentései „természetes magyarázatot nyernek” (uo.). Azt is kiemeli, hogy a *szurkol*² ’aggodalmaskodik, izgul’ jelentéséhez kitűnő szinonima a szócsalád *szorong* tagja, a ’buzdít, drukkol’-hoz pedig az ebben a jelentésben újabb keletű *szorít* (uo.). (A *szorít*-nak ez a jelentése az ÉrtSz.-ban még nincs meg, az ÉKsz. viszont már közli. Hadd tegyem hozzá: meglepő, hogy a TESz.-ből és az EWUng.-ből viszont hiányzik.) – A *szorít* és a *szurkol*² jelentésszerkezete a német eredetű *drukkol* hatásáról is tanúskodik. A szócsalád tagjainak jelentésbeli összefüggéseire HORVÁTH KATALIN idegen nyelvekből szintén hoz analóg példákat (i. m. 109).

A *szurkol*² ’elosen’ jelentése az ’izgul, szorong’-ból magyarázható meg metonimikus, ok-okozati kapcsolatuk alapján. Az EWUng.-ban említett *leszurkol* pedig (szinonimájával, a *kiszurkol*-lal együtt) HORVÁTH KATALIN szerint biztosan a *szurkol*² igehez tartozik, hiszen azt fejezi ki, hogy „pénzt (tartozást, vételárat) ki/megfizet, valaki elé letesz úgy, hogy mintegy kiszorítja, kipréseli magából” (i. m. 109).

HORVÁTH KATALIN úgy látja: hangtani-alaktani akadálya sincs annak, hogy a *szurkol*² a *szor-* töből kisarjadt családba tartozzék. Ezt úgy fogalmazza meg, hogy az ige „a *szor-* tö szóhasadással elkülönült *sur-* alakváltozatából, a *-kol, -kel, -köl* deverbális folyamatos-gyakorító igeképzővel jöhetett létre” (i. m. 109).

A többeli *u : o* különbséget sem tekinti nehézségnek a származtatásban. Hogy a *szurkol²* a többeli *u* ellenére is lehet a *szorít* és társai rokona, azt egyrészt a közismert *csuda ~ csoda, csurog ~ csorog*-féle alakpárok analógiájával, másrészt rokon nyelvi megfelelőkre utalva támasztja alá. Ezeknél is közvetlenebb érv, hogy a *szorít* családjának van *szur-* tövű tagja: a *szurdok* (l. pl. TESz., EWUng.); ennek a családból a *szoros* főnév a legközelebbi rokona. A *szur-* ~ *szor-* váltakozás abban is megmutatkozik, hogy a *szurdok*-nak vannak az első szótagban *o-t* tartalmazó (rég, valamint nyelvjárási) változatai, másfelől a *szorul*-nak is van (nyelvjárási) *szurul* variánsa (HORVÁTH 2011: 110).

A *tő hangalakjára* vonatkozó szakasz után a szófejtés kitér még a *-kol/-kel/-köl* képző eredetére, néhány példa említésével és ezzel a zárómonddal: „Ha az új etimológia mellett felsorakoztatott érvek meggyőzőek, a *-kol, -köl* képzővel létrejött igéink számát eggyel gyarapíthatjuk” (uo.).

4. De valóban meggyőzőek-e a felsorakoztatott érvek? Akár egyenként, akár együtt vizsgáljuk őket, úgy tűnhet, hogy jórészt azok. Nem az előszámlált érvek miatt kételkedem HORVÁTH KATALIN magyarázatának a helyességében, hanem olyan tényeket és szempontokat is figyelembe véve, amelyek az ő érvrendszeréből hiányoznak.

A j e l e n t é s e k felől nézve az új származtatás nagyon jónak látszik. Hiányzik belőle azonban egy fontos láncszem: a *szurkol²* igének nincs tisztán fizikai cselekvést kifejező, 'szorít, szorongat'-féle jelentése. Pedig a 'félve izgul, szorong' jelentés ilyen előzményt feltételezne, és a *szoros* szócsaládjában az igéknek vannak mind konkrétabb, fizikai cselekvést kifejező, mind átvittebb, lelkiállapotot kifejező jelentéseik. Igaz, megpróbálhatjuk áthidalni ezt a problémát, szerintem kétféle módon. – Az egyik lehetőség, ha feltételezzük, hogy a *szurkol²* igének korábban megvolt a nem adatható jelentése, csak kiveszett, mivel a szinonimái elnyomták. Ez nem lehetetlen, de nem is igazolható. – A másik lehetőség az volna, hogy a *szurkol²* már eleve lelkiállapotot jelölő igeként keletkezett a szócsalád más igéinek analógiájára. Ez az ötlet azonban átvezet bennünket ahhoz a nehézséghez, amely a szótörténettel és a *tő hangalakjával* kapcsolatos.

HORVÁTH KATALIN nem teszi fel ezt a s z ó t ö r t é n e t i kulcskérdést: mikor keletkezhetett a *szurkol²* ige? Emiatt azt sem tudhatjuk meg, van-e erről elképzelése. A hipotéziseket tehát csak a magam gondolatmenete szerint tudom pótolni. – Ha elfogadjuk a *szoros* családjával való összekapcsolást, akkor a *t ő h a n g a l a k j a* azt sejteti, hogy az ige sok évszázaddal az adathatóságának ideje előtt, az ómagyarban vagy régebben keletkezett. Ez a feltevés ugyanúgy értékelhető, mint a kihalt 'szorít, szorongat' jelentésre vonatkozó: nem lehetetlen, de nem is igazolható, mivel szótörténeti adatok nem támasztják alá. – A másik lehetőség a jóval későbbi, újmagyar kori, az adathatóságot nem sokkal megelőző keletkezés. A szótörténeti dokumentáltságot tekintve ez természetesen realisabb, esélyesebb volna, és ahhoz az elképzeléshez is jobban illene, hogy a *szurkol²* eleve lelkiállapotot jelölő igeként jött létre. A kései keletkezés azonban nehezen egyeztethető össze a *szur-* hangalakkal. A szócsaládban az újmagyar korban (sőt már jóval előbb is) egyértelmű volt a *szor-* *tő* dominanciája. Ha a *szurkol²* a szócsalád kései sarjadéka, miért nem a *szor-* *tő*ből képződött? Erre nincs logikus magyarázat, hiszen az *u-t* tartalmazó *szurdok* nyilvánvalóan periferikusabb elem a szócsalád egészében, mint a *szoros*, a *szorít*, a *szorul* vagy a *szorong*; a *szurul* változat is jelentéktelen a *szorul* formához képest. Egy kései analógiás képződés számára a *szor-* lett volna a „kézenfekvő” *tő*forma.

A **szorkol* azonban nemhogy uralkodó formaként, de még mellékváltozatként sincs meg. Így jutottunk el a HORVÁTH KATALIN-féle származtatás másik hiányzó láncszeméhez. Sajnálatos, hogy ezt is említetlenül hagyja.

A m o r f o l ó g i a, pontosabban a k é p z ő felől nézve is baj van az új eredeztetéssel. A *-kol/-kel/-köl* – HORVÁTH KATALIN példasorából (2011: 110) is kitetszően – vagy világos alapszóhoz járul (*tudakol, leskel*), vagy nyilvánvalóan hangutánzó igéket hoz létre (*horkol, paskol, lötyköl, prüszköl* stb.). A *szurkol*² egyik csoportba sem illik. Többek között ezért sem biztos, hogy gyarapítható vele a *-kol* képzős igék listája.

Szótárakat forgatva, átnézve a nagyszótári cédulaanyagnak és a Nszt. legfontosabb forrásául szolgáló korpusznak (<http://www.nytud.hu/hhc/>) a megfelelő adatait olyan kép alakult ki bennem, hogy a *szurkol*² a diáknyelvben vagy más szlenges nyelvváltozatban, esetleg az argóban születhetett. Sajnos, a keletkezési idejének a meghatározásához ez nem visz közelebb: egyfelől arra is mutathat, hogy a szó hosszú beszélt nyelvi használat, „lap-pangás” után került be az írásbeliségbe; de ugyanígy arra is, hogy valóban a 19. századi diáknyelv, szleng vagy argó volt a bölcsője.

A származtatás bírálatában eddig főleg azokat az elemeket emeltem ki, amelyekkel HORVÁTH KATALIN nem foglalkozott. Ezeken kívül azzal sem értek egyet, ahogy BÁNHIDI jelentésmagyarázata megítéli. Szerintem izgalmi állapotban a veritékezéstől az ember érezheti úgy, hogy a tenyere szinte ragacsossá vált, az ujjai pedig jóformán egymáshoz tapadtak. Egyáltalán nem tartom lehetetlennek, hogy ez némelyeket (persze túlzással) a szurok ragadosságára emlékeztethet. Természetesen tökéletesebb volna az izzadásnak és a szuroknak az összekapcsolása, ha a veríték fekete volna. (Nem hiszem, hogy a fényességnek nagy jelentősége van.) A magam részéről azonban a ragadosság jegyét elegendőnek tartom a veritékezés és a szurok hajdani diáknyelvi összekapcsolásához. – Mint láttuk, BÁNHIDI szerint az izzadás és a szurok között a kellemetlen szag jelentésjegye is kapcsolatot teremt, a TESz. azonban ezt a részletet már nem említi. HORVÁTH KATALIN ezt az eltérést így kommentálja: „A későbbiekben ez a semmiképpen nem tartható jelentésjegye az etimológia megokolásából elmarad” (2011: 107). Szerintem tarthatatlanságról beszélni túlzás; egyáltalán nem biztos, hogy a diáknyelv (vagy más, hasonló nyelvváltozat) a tapintás érzete mellé nem társította a szagát is. Igaz, a TESz. nem erősíti meg ezt az ötletet, de talán csupán azért hallgat róla, hogy egy vitatható elem említésével ne zavarja a meggyőződéssel vállalt magyarázatot.

Az igekötős *leszurkol* és *kiszurkol* keletkezésének szemléleti háttérét HORVÁTH KATALIN meggyőzően és képszerűen tárja fel. A ’kiszorít, kiprésel magából’ jegy mint szemléleti alap azonban nem az egyetlen lehetőség, számolhatunk a BÁNHIDI-magyarázattal összeegyeztethető ’kiizzad magából’ jeggyel is. – Hadd tegyem hozzá, hogy a ’(kelletlenül, nehezen) kifizet’ jelentésű *leszurkol* igének az EWUng.-ban említetttnél jóval régebbi adatai is vannak a nagyszótári cédulaanyagban: 1898-ból, Csulak Lajosnál találtam az első előfordulást. Az ugyanolyan jelentésű *kiszurkol*-nak pedig ugyanott még korábbi adata van: 1879-ből, Csukási Józseftől.

Az előző bekezdésekből kitűnik, hogy nem egészen értek egyet HORVÁTH KATALINNAK a BÁNHIDI-féle eredeztetésre vonatkozó kritikájával. Azt azonban elismerem, hogy a TESz.-nek és az EWUng.-nak nem lett volna szabad biztosként átvennie a BÁNHIDI-magyarázatot.

A két származtatást mérlegre téve úgy gondolom, hogy számomra BÁNHIDIÉ a meg-

győzőbb. HORVÁTH KATALINÉban több a gyenge pont, a tisztázatlan részlet, de az ő ötletét sem kellene egészen elvetni. Hogy mindezek alapján miféle megoldást javaslok a (kétféle) *szurkol* ige kezelésére és eredeztetésére egy jövőbeli, a TESz.-hez hasonló etimológiai szótárban¹, azt a hozzászólásomat záró 6. pontban vázoló majd fel. Előbb azonban szeretnék kitérni arra, hogy HORVÁTH KATALIN szófejtésének mellékszála is van: a *szurtos* melléknév eredetmagyarázata.

5. A TESz. szerint a 'szennyos, mocskos' jelentésű *szurtos* ismeretlen eredetű. 1604-ből *szirtos*, 1774-ből *szurtos* formában adathozható; 1792-ből *cirtos* variánsa is van. A szótár felveti azt a lehetőséget, hogy az *u*-s forma az eredetibb *i*-s változathoz talán a *szurkos* 'feketálló, szennyos' hatására alakult ki. Az EWUng. mindezt lényegében változatlanul átveszi.

A *szurkos* természetesen a *szurok* főnév származéka. Az értelmező szótárakból is ismert jelentései ('szurokkal bekent, bevont; szurok tartására használatos; szurkot tartalmazó') mellett – ahogy erre HORVÁTH KATALIN (2011: 110–1) is felhívja a figyelmet – a TESz. *szurtos* szócikkében említett jelentés szintén ismeretes mind a régiségből (NySz.), mind a nyelvjárásokból (ÚMTsz.). (Az ÉrtSz.-ban megvan a népnyelvi 'tolvajlásra hajlamos, ragadós <kéz>' jelentés is, amely a *szurkol* etimológiáját illetően nem érdektelen, vö. BÁNHIDI: Nyr. 1970: 167.)

HORVÁTH KATALIN (2011: 110–2) azt állítja, hogy a *szurkos* és a *szurtos* kapcsolatban feltehetőleg többről van szó egyszerű analógiás hatásnál. Szerinte a *szurtos* eredetileg a *szurkos* alakváltozata lehetett, és később szóhasadással különült el tőle.

Ennek a származtatásnak jelentéstani akadálya természetesen nincsen. A hangalak kapcsolatban viszont két kérdés is felvetődik; ezeket HORVÁTH KATALIN is észleli, és megpróbálja őket tisztázni.

A magyarázatra szoruló elemek közül az egyik az, hogy a *szurtos*-ban a *szurkos* *k*-jának a helyén *t*-t találunk. HORVÁTH KATALIN ebben nem lát akadályt. Kiemeli a két hang rokon voltát (i. m. 111), majd a TESz.-ből, valamint a gyermeknyelvből véve példákat is hoz váltakozásukra: *tasornya* ~ *kasornya*, *tornyikál* ~ *kornyikál*, *kakaó* ~ *tataó* stb. (i. m. 112). – A két hang rokonsága természetesen vitathatatlan. A példasort viszont alkalmatlannak tartom a *szurkos* és a *szurtos* eredetbeli összefüggésének alátámasztására. A TESz.-ből vett példák ugyanis szó belseji váltakozás helyett szó elejét demonstrálnak, a *tataó* típusú formákat pedig még a kisgyerekek is hamar kinövik.

A másik kérdést a *szirtos* változat *i* hangja veti fel. HORVÁTH KATALIN ebben sem lát nehézséget: azt állítja, hogy a *szurok* szócsaládjában szintén vannak *i*-s formák. Nekem sem a NySz.-ban, sem a TESz.-ben, sem az ÚMTsz.-ben nem sikerült ilyet találnom. HORVÁTH KATALIN (i. m. 112) téved abban, hogy a bibliai eredetű közmondás kiemelt szava a NySz.-ban *i*-t tartalmaz, ott ugyanis *ú* olvasható: „Ki a *szúrkot* fogja, kezét megmocsolja”.

Mindezt úgy összegezhetjük, hogy HORVÁTH KATALINnak a *szurtos*-ra vonatkozó eredetmagyarázata számításba vehető, de a nehézségei egyáltalán nem lebecsülendők.

¹ Egy ilyen szótárnak a munkálatai már megindultak az MTA Nyelvtudományi Intézetében „Új magyar etimológiai szótár” címmel, GERSTNER KÁROLY vezetésével, az OTKA támogatásával (azonosító: K 83540). Írásom ezekhez is kapcsolódik.

Azt, hogy ennek alapján milyen megoldást tartanék megfelelőnek egy új etimológiai szótárban, a hozzászólásomat záró 6. pontban írom meg.

6. Egy új etimológiai szótárban a *szurkol* és a *szurtos* státusát és eredetminősítését a következőképpen képzelem el.

Két *szurkol* igét volna célszerű felvenni, olyan módon, ahogy azt az ÉrtSz., az ÉKsz., az ÉKsz.² és HORVÁTH KATALIN teszi. A 'szurokkal beken' jelentésű *szurkol*¹ nem érdemel címszói rangot, elég származékként feltüntetni a *szurok* szócikk szótörténeti részében. A *szurkol*² viszont természetesen önálló kidolgozást kíván. Eredetminősítése, származtatása ilyen lehetne: „Belső keletkezésű, kialakulásának módja azonban vitatott. – 1. Jelentéskülönüléssel jött létre a *szurkol*¹ igéből (→*szurok*). – 2. Fiktív töből képzett származék. Töve azonos a →*szurdok* főnévvel és összefügg a →*szoros* szócsaláddal.” A szócikk lehetséges terjedelméhez igazodva írni kellene mindkét magyarázat gyenge pontjairól.

A *szurtos* természetesen megmaradna önálló címszónak, minősítése azonban az „Ismeretlen eredetű”-ről erre változhatna: „Bizonytalan eredetű. Talán szóhasadással jött létre a *szurkos* melléknévből (→*szurok*).” A *szurkos* származékként szerepelne a *szurok* szótörténetében. A magyarázat nehézségeire természetesen itt is fel kellene hívni a figyelmet.

HORVÁTH KATALIN származtatási ötletei tehát helyet kaphatnának az új szócikkekben, de véleményem szerint nem szabad teljesen meggyőző, biztosnak tekintett eredeztetésként elfogadni őket.

HORVÁTH LÁSZLÓ

TUDOMÁNYTÖRTÉNET

Bél Mátyás Sprachmeistere újra és újra*

1729-ben Pressburgban (Pozsonyban) megjelenik egy 83 oldalas németül íródott grammatikácska, rövid, első írásmódját idéző címén a „Der Ungarische Sprach Meister” bizonyos MELIBOEUS tollából. Az álnév nem takar mást, mint a kor jeles polihistorát, BÉL MÁTYÁST, akinek baráti segítséggel (auf Kosten eines guten Freundes) sikerült azon célkitűzését megvalósítania, hogy munkájával nyelvünket és nemzetünket a német néppel megismertesse, megszerettesse. A kicsiny kötet azért foglal el fontos helyet nyelvtanírás-

* Ezúton köszönöm meg az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár, a Juhász Gyula Pedagógusképző Kar könyvtára, a Piarista Központi Könyvtár, az Országos Evangélikus Könyvtár, a Debreceni Egyetemi Könyvtár munkatársainak az adatok megszerzésében nyújtott szíves segítségét.

A könyvtári rövidítések feloldása: DEK: Debreceni Egyetemi és Nemzeti Könyvtár – DRefK: Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Nagykönyvtár – EFöszK: Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár – JGyPK: Juhász Gyula Pedagógusképző Kar, Szeged Természetismereti Tudóstár – MTAK: Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára – OEVK: Országos Evangélikus Könyvtár – OSzK: Országos Széchényi Könyvtár – NyIK: ELTE, Egyetemi Könyvtár, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet Könyvtára – PEvLK: Pozsonyi Evangélikus Líceum Könyvtára – PKK: Piarista Központi Könyvtár – SzTK: Szegedi Tudományegyetem, Klebelsberg Könyvtár.

Azt, hogy ennek alapján milyen megoldást tartanék megfelelőnek egy új etimológiai szótárban, a hozzászólásomat záró 6. pontban írom meg.

6. Egy új etimológiai szótárban a *szurkol* és a *szurtos* státusát és eredetminősítését a következőképpen képzelem el.

Két *szurkol* igét volna célszerű felvenni, olyan módon, ahogy azt az ÉrtSz., az ÉKsz., az ÉKsz.² és HORVÁTH KATALIN teszi. A 'szurokkal beken' jelentésű *szurkol*¹ nem érdemel címszói rangot, elég származékként feltüntetni a *szurok* szócikk szótörténeti részében. A *szurkol*² viszont természetesen önálló kidolgozást kíván. Eredetminősítése, származtatása ilyen lehetne: „Belső keletkezésű, kialakulásának módja azonban vitatott. – 1. Jelentéskülönüléssel jött létre a *szurkol*¹ igéből (→*szurok*). – 2. Fiktív töből képzett származék. Töve azonos a →*szurdok* főnévvel és összefügg a →*szoros* szócsaláddal.” A szócikk lehetséges terjedelméhez igazodva írni kellene mindkét magyarázat gyenge pontjairól.

A *szurtos* természetesen megmaradna önálló címszónak, minősítése azonban az „Ismeretlen eredetű”-ről erre változhatna: „Bizonytalan eredetű. Talán szóhasadással jött létre a *szurkos* melléknévből (→*szurok*).” A *szurkos* származékként szerepelne a *szurok* szótörténetében. A magyarázat nehézségeire természetesen itt is fel kellene hívni a figyelmet.

HORVÁTH KATALIN származtatási ötletei tehát helyet kaphatnának az új szócikkekben, de véleményem szerint nem szabad teljesen meggyőző, biztosnak tekintett eredeztetésként elfogadni őket.

HORVÁTH LÁSZLÓ

TUDOMÁNYTÖRTÉNET

Bél Mátyás Sprachmeistere újra és újra*

1729-ben Pressburgban (Pozsonyban) megjelenik egy 83 oldalas németül íródott grammatikácska, rövid, első írásmódját idéző címén a „Der Ungarische Sprach Meister” bizonyos MELIBOEUS tollából. Az álnév nem takar mást, mint a kor jeles polihistorát, BÉL MÁTYÁST, akinek baráti segítséggel (auf Kosten eines guten Freundes) sikerült azon célkitűzését megvalósítania, hogy munkájával nyelvünket és nemzetünket a német néppel megismertesse, megszerettesse. A kicsiny kötet azért foglal el fontos helyet nyelvtanírás-

* Ezúton köszönöm meg az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár, a Juhász Gyula Pedagógusképző Kar könyvtára, a Piarista Központi Könyvtár, az Országos Evangélikus Könyvtár, a Debreceni Egyetemi Könyvtár munkatársainak az adatok megszerzésében nyújtott szíves segítségét.

A könyvtári rövidítések feloldása: DEK: Debreceni Egyetemi és Nemzeti Könyvtár – DRefK: Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Nagykönyvtár – EFőszK: Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár – JGyPK: Juhász Gyula Pedagógusképző Kar, Szeged Természetismereti Tudóstár – MTAK: Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára – OEvK: Országos Evangélikus Könyvtár – OSzK: Országos Széchényi Könyvtár – NyIK: ELTE, Egyetemi Könyvtár, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet Könyvtára – PEvLK: Pozsonyi Evangélikus Líceum Könyvtára – PKK: Piarista Központi Könyvtár – SzTK: Szegedi Tudományegyetem, Klebelsberg Könyvtár.

Bél nyelvtanának negyedik kiadása (Pozsony, 1763)

sunk történetében, mert az első nagyhatású, a magyar nyelv tanítására vállalkozó, gazdag utóélettel bíró mű. Az első kiadástól számítva több mint egy évszázadon keresztül érdemelte ki ugyanis, hogy megváltoztatva, eredeti terjedelmét bőségesen megnövelve újra és újra napvilágot lásson. Ez példanélküli teljesítmény, különösen, ha figyelembe vesszük, hogy jórészt a magyar nyelvért folytatott küzdelmek időszakában történik mindez, amikor is számos új, köztük meghatározó, tudománytörténeti jelentőséggel bíró tudományos vagy tanító nyelvtannal kell felvennie a versenyt. Hogy csak néhányat említsek közülük: GYARMATHI SÁMUEL, Okoskodva tanító Magyar Nyelvmester. Kolozsváratt, 1794; Magyar grammatika, melyet készített Debreczenben egy magyar társaság. Bécs, 1795; RÉVAI MIKLÓS, Elaboratio Grammatica Hvngarica 1–2. Pest, 1803–1805; VERSEGHY FERENC, Neuverfasste ungarische Sprachlehre. Pest 1805; UŐ, Magyar Grammatika avvagy Nyelvtudomány. Buda, 1818; MÁRTON JÓZSEF, Versuch einer ausführliche praktischen ungarischen Sprachlehre für Deutsche. Bécs, 1810; VÖRÖSMARTY MIHÁLY Kurzgefasste ungarische Sprachlehre für Deutsche. Pest, 1832. Vajon mi lehetett a folyamatos siker magyarázata BÉL MÁTYÁS vitathatatlan tekintélyén s azon kívül, hogy nem a latint, hanem egy élő nyelvet, a németet választotta közvetítőként a tanításhoz? Valószínűleg a névtelen átdolgozó(k?) szakmai rátermettsége, aminek köszönhetően tartalmilag egyre gazdagabb (az utolsó kiadások szinte magyarságtudományi kézikönyvként funkcionáltak),

Bél nyelvtanának tizenharmadik kiadása (Pest, 1829)

anyagában, nyelvezetében az adott időszak elvárásaihoz igazodó, didaktikai szempontból is egyre tökéletesebb tankönyvet adtak a magyarul tanulni vágyók kezébe. E változások végigkövetése, értékelése nagyobb lélegzetű tanulmány tárgyát képezné, ezért jelen dolgozatomban első lépésként a Sprachmeister körüli könyvészeti, filológiai hiányosságok pótlására, a pontatlanságok javítására vállalkozom, ami hasonlóképpen időigényes, de korlátok közé szorítható feladatnak bizonyult. Igyekeztem tehát megállapítani, valójában hány kiadása is létezik, végigkövettem a címekben, a terjedelemben, a kötetek nyomdai jellemzőiben, kiváltképpen az előzéklapok metszeteiben bekövetkezett változásokat. Ezen vizsgálódásaim eredményét az 1. táblázat összegzi. (Köszönöm Berki Juditnak, hogy ellenőrizte a gót betűk átírását.) Ahhoz, hogy hozzávetőlegesen hű képet kapjunk arról, hány Sprachmeister vészelt át történelmünk viharos eseményeit, feltérképeztem az egyes kötetek lelőhelyét is. Keresésembe bevontam a fontosabb egyházi és a számításba vehető határon túli könyvtárakat is. Erősen bízom abban, hogy a listám tovább bővül majd, s újabb példányok kerülnek elő magán- vagy közkönyvtárak mélyéről.

1. táblázat
A Sprachmeister kiadásai

Megjelenési		Kiadás sorszama	Belső címlapon szereplő cím ¹	Lap- szám	Metszet
év	hely, nyomda				
Im Jahr / 1729.	Pressburg / bey Johann Paul Royer / Auf Kosten eines guten Freundes	–	Der Ungarische Sprach Meister Oder / Kurtze Anweisung Zu der Edlen Ungarischen Sprache / Nebst einem Anhang von Gesprächen. Der hoch-löblichen Deut- schen Nation, Zum Nutz / und Dienste / gutherzig gestellet / von Meliboeo. Nation, Meliboeo latin betűkkel.	83	
1731.	Clausenburg, Gedrucht in der Academischen Buchdruckerey der Gesellschaft Jesus/ Durch Simonem Thaddoeum Weichenberg /	–	Der Ungarische Sprach- Meister Oder Kurtze Anweisung Zu der Edlen Ungarischen Sprache / Nebst Einem Anhang von Gesprächen. Zum Nutz und Dienst der Hochlöbl. Teutschen Nation Gutherzig gestellet / von Meliboeo. Sprach-Meister, Nation, Meliboeo latin betűkkel.	73	–
Anno 1734.	Ofen, gedrucht und zu finden bey Johann Georg Rottenstein,	–	Der Ungarische Sprach- Meister, Oder Kurtze Anweisung Zu der Edlen Ungarischen Sprache / Nebst Einem Anhang von Gesprächen. Zum Nutz und Dienst Der Hoch-Löbl. Teutschen Nation gutherzig gestellet / von Meliboeo. Nation, Meliboeo latin betűkkel.	96	

¹ A kiemelt szavak az egyes kiadások, illetve az eddigi idézések és az eredeti írásmód közötti eltérést mutatják. Betűtípus: gót, a külön említett szavak latin betűkkel. Az *ä* megfelelője az eredetiben: *a* fölé írt kis *e*; az *ö* megfelelője: *o* fölé írt kis *e*.

Megjelenési		Kiadás sorszám	Belső címlapon szereplő cím	Lap- szám	Metszet
év	hely, nyomda				
1743.	Pressburg, im Verlag der Royerischen Erben.	die anderte und verbesserte Auflage.	Der Ungarische Sprach-Meister Oder Kurtze Anweisung Zu der Edlen Ungarischen Sprache, Nebst einem Anhang von Gesprächen. Der Hochlöblichen Teutschen Nation, zum Nutz, und Dienste , gutherzig gestellt, von Meliboeo. Nation, Meliboeo latin betűkkel.	92	kert
1747.	Pressburg, im Verlag der Royerischen Erben,	die anderte und verbesserte Auflage.	Der Ungarische Sprach-Meister Oder Kurtze Anweisung Zu der Edlen Ungarischen Sprache, Nebst einem Anhang von Gesprächen. Der Hochlöblichen Teutschen Nation, zum Nutz, und Dienste, gutherzig gestellt, von Meliboeo. Nation, Meliboeo latin betűkkel.	92	kert
1754.	Pressburg, bey Johann Michael Landerer, privil. Buchdrucker	3. dritte Auflage	Der Ungarische Sprachmeister oder kurze Anweisung zu der edlen ungarischen Sprache, nebst einem Anhang von Gesprächen. der hochlöblichen teutschen Nation, zum Nutz und Dienste, gutherzig gestellt, von Meliboeo. Nation, Meliboeo latin betűkkel.	92	kert

év	Megjelenési		Kiadás sorszama	Belső címlapon szereplő cím	Lap- szám	Metszet
	hely, nyomda					
1763.	Pressburg, bey Johann Michael Landerer, priv. Buchdruckern		4. vierte Auflage	Der Ungarische Sprachmeister oder kurze Anweisung zu der edlen ungarischen Sprache, nebst einem Anhang von Gesprächen. der hochlöblichen teutschen Nation zum Nutz, und Dienste, gutherzig gestellet, von Meliboeo. Nation, Meliboeo latin betűkkel.	92	kert
1774.	Pressburg, bey Johann Michael Landerer, priv. Buchdruckern		5. Isso (?) bey der fünften Auflage	Meliboei ungrischer Sprachmeister in einer ganz veränderten Gestalt. mit einem neuen Anhang von den allernöthigsten Wörtern, Idiotismen, Sprüchwörtern, Gesprächen, Briefen, Gedichten, ergötzenden Erzäh- lungen und einem Grundrisse von einer ungrischen Handbibliothek vermehret.	255	kert (színe- zett)
1779.	Pressburg, bey Johann Michael Landerer, Buchdrucker und Buchhandler		!! 6. Ist aber in der sechsten Auflage aufs neue mit Fleiss durch- gesehen, und nach den Bedürf- nissen dieser Zeit ingerichtet.	Meliboei ungarischer Sprachmeister in einer ganz veränderten Gestalt. Mit einem neuen Anhang von den allernö- thigsten Wörtern, Idiotismen, Sprüchwörtern, Ge- sprächen, Gedichten, ergötzenden Mannigfaltigkeiten und einem Grundrisse einer ungarischen Hand- bibliothek vermehret.	320	iskola
1787.	Pressburg, bey Johann Michael Landerer, Edlen in Füsikut		!! 6. Ist aber in der sechsten Auflage aufs neue mit Fleiss durch- gesehen, und nach den Bedürf-nissen dieser Zeit ingerichtet.	Meliboei ungarischer Sprachmeister in einer ganz veränderten Gestalt. Mit einem neuen Anhang von den allernö- thigsten Wörtern, Idiotismen, Sprüchwörtern, Ge- sprächen, Gedichten, ergötzenden Mannigfaltigkeiten und einem Grundrisse einer ungarischen Hand- bibliothek vermehret.	333	iskola

Megjelenési		Kiadás sorszama	Belső címlapon szereplő cím	Lap- szám	Metszet
év	hely, nyomda				
1793.	Pressburg, bey Johann Michael Landerer, Edlen von Füsikut	7. Ist aber in der siebenten Auflage aufs neue mit Fleiss durch- gesehen, und nach den Bedürf-nissen dieser Zeit eingerichtet.	Meliboei ungarischer Sprachmeister in einer ganz veränderten Gestalt. Mit einem neuen Anhang von den allernö- thigsten Wörtern, Idiotismen, Sprichwörtern , Ge- sprächen, Gedichten, ergötzenden Mannigfaltigkeiten und einem Grundrisse einer ungarischen Hand- bibliothek vermehret.	335	iskola
1800.	Pressburg und Pest, bey Johann Michael Landerer, edlen von Füsikut	8. Ist aber in der achten Auflage aufs neue mit Fleiss durch- gesehen, und nach den Bedürf-nissen dieser Zeit eingerichtet.	Meliboei ungarischer Sprachmeister in einer ganz veränderten Gestalt. Mit einem neuen Anhang von den allernö- thigsten Wörtern, Idiotismen, Sprichwörtern, Ge- sprächen, Gedichten, ergötzenden Mannigfaltigkeiten und einem Grundrisse einer ungarischen Hand- bibliothek vermehret.	336	iskola
1805.	Pressburg und Pest. bey Michael Landerer, Edlen von Füsikut, Buchdruckern, und Buchhändlern.	9. Ist aber in der neunten Auflage auf das neue mit Fleiss durch- gesehen, und nach den Bedürf-nissen dieser Zeit eingerichtet.	Meliboei ungarischer Sprachmeister in einer ganz veränderten Gestalt. Mit einem neuen Anhang von den allernö- thigsten Wörtern, Idiotismen, Sprichwörtern, Ge- sprächen, Gedichten, ergötzenden Mannigfaltigkeiten und einem Grundrisse einer ungarischen Hand- bibliothek vermehret.	336	iskola
1809.	Pressburg und Pest, bey Michael Landerer, Edlen von Füsikut, Buchdruckern, und Buchhändlern.	10. Ist aber in der zehnten Auflage auf das neue mit Fleiss durch- gesehen, und nach den Bedürf-nissen dieser Zeit eingerichtet.	Meliboei ungarischer Sprachmeister in einer ganz veränderten Gestalt. Mit einem neuen Anhang von den allernö- thigsten Wörtern, Idiotismen, Sprichwörtern, Ge- sprächen, Gedichten, ergötzenden Mannigfaltigkeiten und einem Grundrisse einer ungarischen Hand- bibliothek vermehret.	336	iskola

év	Megjelenési	Kiadás sorszama	Belső címlapon szereplő cím	Lap- szám	Metszet
	hely, nyomda				
1815.	Pressburg und Pest, bey denen v. Landererschen Erben.	11. Ist aber in der eilften Auflage	Meliboei ungarischer Sprachmeister in einer ganz veränderten Gestalt. Mit einem neuen Anhang von den allernöthigsten Wörtern, Idiotismen, Sprüchwörtern , Gesprächen , Gedichten, ergötzenden Mannigfaltigkeiten und einem Grundrisse einer ungarischen Handbibliothek vermehret.	336	iskola
1817	Pressburg, bey denen v. Landererschen Erben.	12. Ist aber in der zwölften Auflage mit Fleiss durch-gesehen und verbessert	Meliboei ungarischer Sprachmeister in einer ganz veränderten Gestalt. Mit einem neuen Anhang von den allernöthigsten Wörtern, Idiotismen, Sprüchwörtern , Gesprächen , Gedichten, ergötzenden Mannigfaltigkeiten vermehret.	328	iskola
1829	Pesth gedrucht bei Ludwig Landerer, Edlen von Füsikut	13. Dreizehnte Auflage	Meliboei ungarischer Sprachmeister in einer ganz veränderten Gestalt. Mit einem neuen Anhang von den allernöthigsten Wörtern, Idiotismen, Sprüchwörtern , Gesprächen , Gedichten, ergötzenden Mannigfaltigkeiten vermehret.	326	iskola
1835	Pesth, gedrucht bei Ludwig v. Landerer, Edlen von Füsikut	14. Vierzehnte Auflage	Meliböi ungarischer Sprachmeister in einer ganz veränderten Gestalt. Mit einem neuen Anhang von den allernöthigsten Wörtern, Idiotismen, Sprüchwörtern , Gesprächen , Gedichten, ergötzenden Mannigfaltigkeiten vermehret. ²	326	iskola

Mivel a határainkon belül található példányok zömét kézbe is vettem (a vidéki könyvtárak esetében szakavatott könyvtárosok segítségére támaszkodtam), bemutatom főbb könyvészeti jellemzőiket, s a bennük talált pecsétek, kézirásos bejegyzések segítségével utalok „előéletükre”, tulajdonosaikra, illetve – saját ítéletemre támaszkodva – tudósítok az állapotukról is (lásd 2. táblázat).

Elsőként elemezzük tehát az 1. táblázatba foglaltakat! A megválaszolendő legizgalmasabb kérdés az, hogy a Sprachmeister hány kiadásáról is beszélhetünk valójában. SÁGI ISTVÁN tizenhárom sorol fel, de kiegészítésképpen, apró betűkkel megemlíti még kettőt. Egy 1713-ast, ami FOGARASI JÁNOS „Művelt magyar nyelvtan”-ának „Toldalék”-ában szerepel (FOGARASI i. m. 390), de sem előtte, sem utána nincs nyoma, tehát egyszerű

² Az ö, ő, ü betűket itt már nem az alapkarakter fölé írt e-vel jelölik.

elírás lehet (SÁGI ISTVÁN, A magyar szótárak és nyelvtanok könyvészete. M. N. Múzeum Orsz. Széchényi Könyvtára, Bp., 1922. 70). A másíkról, az 1747-es változatról SZINNYEI JÓZSEF-re hivatkozva azt állítja, hogy a Nemzeti Múzeum Könyvtárában található, a legvalószínűbb jelenlegi tulajdonosaként tehát a jogutód Széchényi Könyvtár jöhetett számításba, ott azonban eredménytelenül zárult a keresésem. PETRIK GÉZA SÁGI-val megegyezően szintén tizenhárom kiadásról tud (Magyarország bibliographiája 1712–1860. Országos Széchényi Könyvtár, Bp., 1989), s az egyes megjelenések listája is ugyanaz, mint PETRIK-nél. PETRIK-nek azonban van még tudomása két olyan Sprachmeisterről, amit a tizenhárom elemből álló felsorolásába nem vett fel. Az egyik a SÁGI által nem ismert 1743-as, amit a Debreceni Református Könyvtár tulajdonának mond (i. m. 6: 62). A rendelkezésünkre álló adatok szerint ez ma sem ott, sem más közkönyvtárban nincs meg. Egyetlen példányával, mely ÉDER ZOLTÁN-tól származik, jómagam büszkélkedhetem. A SÁGI által idézett 1747-es könyvecskéről PETRIK szintén tud, lelőhelyeként viszont a piaristák budapesti könyvtárát jelöli meg, s nem a Nemzeti Múzeum Könyvtárát. Végül az ő adata bizonyult helyesnek: megtaláltam, jelenleg is a rend birtokában van, a Piarista Központi Könyvtárban. Az, hogy a kiadás létezése törlődött a szakmai emlékezetből, talán az egyházi könyvtárak 1948 utáni felemás helyzetével is magyarázható: azt az örvendetes tényt ugyanis, hogy értékes munkák rejtőznek falaik között, bölcsebbnek tűnt nem nagy-dobra verniük.

A valószínűleg pontos tizenhatalmas megjelenési számhoz először ÉDER ZOLTÁN járt a legközelebb, aki a magyar mint idegen nyelv oktatás történetét feldolgozó tanulmányában 1983-ban azt írta, hogy a Sprachmeister „nem kevesebb, mint tizenhatalmas kiadást ért meg” (Fejezetek a magyar mint idegen nyelv oktatásának történetéből. Dolgozatok a magyar mint idegen nyelv és a hungarológia köréből 1. 1983: 4.). Ez azt jelenti, hogy a SÁGI-, PETRIK-féle listákon szereplő tizenhatalmas és természetesen a birtokában levő 1743-as mellett tudott a HEGEDŰS RITA által egy évvel később idézett 1809-es, 1815-ös és 1835-ös kötetekről (Nyelvtan és nyelvtanítás viszony BÉL MÁTYÁS Sprachmeisterében. Dolgozatok a magyar mint idegen nyelv és a hungarológia köréből 3. 1984). Megjegyzem, a fellelési helyek tekintetében HEGEDŰS adatai kiegészítésre szorulnak, illetve javítandók. Ő mindháromat az OSzK-hoz rendeli, illetve az utolsót az MTA könyvtárához is (i. m. 82). Mint ahogy a 2. táblázatban nyomon követhetjük, az 1835-ös nincs meg az Akadémiai Könyvtárban, büszkélkedhet ellenben egy 1787-es, 1800-as, 1809-es, 1817-es, sőt egy 1829-es példánnyal is! Az 1835-ös kiadás kézbe vehető még az ELTE Nyelvtudományi és Finnugor Intézetének kézikönyvtárában is, az 1815-ösből örvendetes módon van a Szege-di Egyetem könyvtárában is, sőt a Pozsonyi Evangélikus Líceum katalógusa is igazolta azon sejtésemet, hogy BÉL tevékenységének fő színterén, felekezetének valamely intézményében megmaradt a munkából: találtam egy 1774-es és 1805-ös változatot náluk.

Fontosnak tartom hangsúlyozni, hogy a pontos adatok megállapítását nemcsak a lap-pangó kötetek akadályozták, hanem az is, hogy a kiadások számozása nem következetes. Mint ahogy az 1. táblázat mutatja, a BÉL MÁTYÁS életében (1749-ben halt meg) napvilágot látott négy megjelenést csak a „megváltoztatott és javított kiadás” megjegyzéssel látták el, s viszonylagos következetességgel csak 1754-től, a harmadiknak gondoltól számoztak, noha akkor már valójában ötödik alkalommal nyomtatták ki. A számozásba emellett valamilyen okból hiba is csúszott, hiszen az 1779-ben, illetve az 1787-ben nyomtatott könyvek egyaránt hatodik kiadásként vannak megjelölve.

Az egyes megjelenések tartalmi elemzése nem tárgya jelen dolgozatomnak, a megjelölt céloknak megfelelően szólnom kell azonban a grammatika címében, valamint a fő tipográfiai jellemzőiben bekövetkezett változásokról. (Ezek a sajátosságok természetesen nem függetleníthetők a kötetek tartalmától.) A Sprachmeister változatainak igényes, egyre tökéletesedő kivitelezése a nyomdászok, kiadók mesterségbeli tudását dicséri: 1754 előtt három nyomda gondozásában jelent meg, utána pedig Landerer Mihály, majd annak örökösei adták ki (lásd 2. táblázat). Az egyes fejezeteket az első kiadástól kezdve az adott időszak ízléséhez igazodó (előbb inkább barokkos, majd rokokó, végül klasszicista és romantikus stílusú metszetek díszítették. Az 1743-ban nyomtatott kötetből az előzéklap hátoldala metszetekkel is gazdagodik. E metszetek tartalma, stílusa, üzenetei szimbolikus jelentőséggel bírnak. 1774-ig az ún. „kertés” képpel találkozunk, amely a következőképpen írható le: a lap tetején egy növénymotívumba zárva a cím: „Meliboei Grammatica Hungar”, majd az alatta futó szalagban latin felirat: „Et fructu laetus et usu” (‘Gyümölcseinek és hasznának is örvendő’).

A metszet előterében három figura látható, egy csizmás, mentés, hosszú hajú, testesebb magyar nemes (oldalán természetesen karddal) és egy parókás, harisnyás úr, aki a német ajkúakat személyesíti meg (az ő oldalán is kard lóg). Tőlük balra bukolikus jelenet: egy fa alatt egyszerű ruházatú közrendű fiatalember furulyázik egy birka és egy alvó kutya gyűrűjében. A háttérben gondozott kert, szép reneszánsz kastéllyal, a lap alján szabályos hexameter, Vergilius „Aeneis”-e által ihletett (I. 627) idézet, melyhez egy németeknek szóló bókot toldottak: „Quare agite et hortis juvenes succedite nostris, Gloria Theutonicum!” – ‘Ezért hát rajta, jöjjetek kertjeinkbe ifjak, Dicsőség a németeknek!’ (A fordítást és a részlet azonosítását köszönöm Vladár Zsuzsának.) A nyomdászmeisterek odafigyelését dicséri, hogy az egyes kiadásokhoz nagyrészt új dűcot faragtak, mert kisebb-nagyobb módosítások mindig felfedezhetők a képeken. A legnagyobb változást az utolsó, 1774-es „kertés” metszeten találjuk, ez ugyanis színezett, következőképpen a kert jóval elnagyoltabb. Eltűnnek viszont a latin feliratok, az alsó helyébe német kerül, amely a német ajkú polgárt buzdítja a magyar nyelv tanulására: „Wie glücklich ist ein deutscher Mann / Der unter Ungarn ungarisch Kann.” (‘Minő szerencsés az a német, aki Magyarországon magyarul tud.’) A továbbiakban mindig ezzel a mondattal találkozunk a megszokott helyen. A következő, 1779-es kiadás képe a klasszicizmus stílusjegyeit hordozza magán és egyben másfajta társadalom-felfogásra utal: az előtér három alakja közül a közrendű fiatalember helyébe polgári ruházatú mesteremberféle kerül, aki a most éppen kucsmás magyar nemes és a copfos német úr társaságában, velük egységet alkotva társalog. A magyar nemes a fa helyébe rajzolt régi (rovásírás jeleket tartalmazó) magyar ábécére mutat. A háttérben klasszicista iskolaépület (National Schule), a homlokzatán a célul tűzött készségek megnevezésével: *Lesen* (‘olvasás’), *Schreiben* (‘írás’), *Verstehen* (‘értés’), *Reden* (‘beszéd’). (Amint tapasztaljuk, a nyelvoktatás fő célkitűzéseit tekintve nincs új a nap alatt.) Az utolsó timpanonba a nyelvoktatás egyik régi, de abban a korban ismét fontossá lett jelszavát, a *gefallen* (‘tetszeni; gyönyörködtetni’) szót helyezték. Az 1817-es és 1829-es kiadásokban az iskolát ábrázoló metszeten a kisebb eltérések mellett a szereplők átváltozása a legszembetűnőbb. Az elsőben a magyar nemes elődeihez hasonlóan meglehetősen testes, a bajuszos német fiatalember viszont ruházatában is az új világot képviseli: csizmában, felöltőben, kalapban van, a kezében pedig sétatálcá. Az 1829-es borítójának magyarja viszont már igazi reformkori figura: délceg, bajuszos fiatalember, aki

sujtásos mellényben, panyókára vetett dolmányban, de oldalán az elmaradhatatlan karddal mutat az ábécére. Partnerei most egy pantallós, cilinderes, sétapálcás német úr s egy csizmás (inkább magyaros ruházatú) közember. Érdekes, hogy ezen újítások után az 1835-ös metszeten „visszalépést” tapasztalunk: ismét a régi kardos, copfos feudális figurák jönnek vissza (szerintem az 1793-as kiadás nyomódúcát használhatták a nyomtatáshoz).

Feladatomból jelöltem meg a kiadások címeinek feltérképezését. Az 1. táblázat idevonatkozó oszlopába úgy másoltam le őket, hogy tükrözzék az eredeti címlapok megoldásait, vagyis jelöltem, mely mondatok, szavak kerültek egy sorba, hol választották el az egyes szavakat, hogyan helyezték el a vesszőket. A félkövérrel szedett részek a szakirodalmi idézések pontatlanságára vagy az előző kiadásokhoz képest tapasztalható újdonságokra hívják fel a figyelmet (a kis- és nagybetűk alakulását figyelmen kívül hagytam). Az oldalszámokat is bevonva az összehasonlításba körvonalazódik, hogy mely megjelenések lehetnek tartalmilag azonosak: az 1743-as és 1747-es; az 1754-es és 1763-as; az 1800-as, 1805-ös, 1809-es, 1815-ös (utóbbi egy lap különbséggel); az 1793-as és 1800-as (egy lap különbséggel); az 1829-es és 1835-ös. Mint látjuk, a kisebb módosítások, szedési eltérések után a cím 1774-ben változik meg gyökeresen, amikor a könyv terjedelme két és fél-szeresére (92-ről 225 lapra) emelkedik, majd 1779-ben tovább bővül 320 lapra, a további kiadások közül pedig több 335 oldalt számlál.

A lapszámok arról vallanak, hogy BÉL MÁTYÁS halála után még kétszer változatlan formában nyomtatják ki, 1774-től pedig, amikor már eredeti szerzőjének álnevére utalva jelenik meg (Meliboei ungarischer Sprachmeister...), nagyarányú átalakuláson megy keresztül, ami egyfelől a nyelvhasználat fejlesztését célzó anyagrészek, idiómák, közmondások, levélformák stb. megjelenésében mutatkozik meg, másfelől a Magyarországról, a magyar tudományosságról és irodalomról szóló enciklopédiaszerű kiegészítésekben. De kinek a nevéhez köthető a magyar nyelv ügyének ily nagylelkű és szerénységre valló szolgálata, amely erényekhez a nagy előd olyan magas fokú tisztelete is társult, hogy kész volt lemondani a munkáját övező megbecsülésről? SÁGI szerint az 1774-től 1809-ig, vagyis az ötödiktől a tizedikig tartó kiadások átdolgozója KORABINSZKY JÁNOS MÁTYÁS volt (i. m. 70). SZINNYEI JÓZSEF szerint viszont csak 1805-ig végezte el a feladatot (Magyar írók élete és munkái. Hornyánszky, Bp., 1899. 6: 981).

De tekinthetjük-e ténynek, hogy KORABINSZKY töltötte be a neki tulajdonított szerepet, s ha ez így van, vajon ki vitte tovább a stafétabotot, ki egyengette a Sprachmeister további útját az ő halálának évétől, 1811-től? Meggyőződésem szerint az iménti felvetés formális, mivel az utolsó négy kiadás minimális változtatásokat sejtet, új közreműködőről így nemigen beszélhetünk. (Dolgozatom nagyobb lélegzetű változatában részletes tartalmi elemzésekkel támasztom alá ezen feltételezésemet.) A válaszolatlanul maradt kérdés tehát: képes vagy alkalmas volt-e KORABINSZKY a latin terminológia németre való átültetésére, a kor megkövetelte változtatásokra a grammatikában, valamint a nagyarányú tartalmi bővítésre?

Nos, megpróbáltatásoktól sem mentes sajátos életútjának ismeretében bizton kijelenthetjük, hogy messzemenően teljesíthette ezt a küldetést, ugyanis magasan képzett, gyakorlott pedagógus volt, sőt gazdag tapasztalatokkal bírt a magyar nyelv tanításában is: 1759 és 1769 között a pozsonyi evangélikus iskolában tanárkodott, s közben a lakásán működő leánynevelő intézetben hét éven keresztül a szaktárgyakon kívül francia és magyar nyelvre oktatta növendékeit, de évekig nevelősködött gazdag családoknál is. Széles

körü tudományos ismeretekkel rendelkezett. Tudjuk róla, hogy szorgalmasan képezte magát: miután intézetét be kellett zárnia, két évig német nyelvterületen, Rintelnben teológiai, bölcseleti és matematikai előadásokat hallgatott. Később – BÉLhez hasonlóan – gazdag geográfusi munkásságot folytatott, lexikont, pedagógiai tanulmányokat írt, tíz évig a Pressburger Zeitung főmunkatársa volt (SZINNYEI i. m. 978–83).

Külföldi tanulmányútjáról 1771-ben vissza kellett térnie Pozsonyba, ugyanis rokonai elherdálták nehezen összegyűjtött vagyontöredékét (a pénzügyi nehézségek végigkísérték életét), ezért anyagi helyzetét megoldandó LANDERER MIHÁLY szolgálatába állt. Innentől kezdve a történet két szálon is futhatott: vagy a nyomdász-kiadóban merült fel az eddig számára sikert hozó grammatika megújításának gondolata, vagy maga KORABINSZKY tett javaslatot a nyelvtan bővítésére, hiszen azokból az évekből, amikor magyarra tanította a pozsonyi német ajkú ifjú hölgyeket, határozott elképzelésekkel rendelkezett arról, milyennek kell lennie egy nyelvkönyvnek. Akárhogy is történt, a szükség a legmegfelelőbb embert sodorta LANDERER látókörébe, aki helyzetéből adódóan (fizetett alkalmazottja volt a nyomdásznak) nem léphetett fel azzal az igénnyel, hogy neve megjelenjen a grammatika címlapján, még ha oroszlánrésze is volt annak hosszú életű sikerében. Ne feledjük, a tizennyolc kiadásából tíz bővített, újrafogalmazott változat, így elméletben KORABINSZKY nevéhez köthető! Az előbbi óvatos megfogalmazást az időszaknak a szerzőséghez való igazán szabad viszonyulása indokolja. Tudjuk, már BÉL is KÖVESDI PÁL nyelvtanára (*Elementa linguae Hungaricae...* Lőcse, 1686) támaszkodott a Sprachmeister eredeti változatának létrehozásában, és bizony KORABINSZKY szintén folyamodott kölcsönzésekhez, mégpedig ADÁMI MIHÁLY 1763-ban megjelent *Ausführliche und neuerläuterte ungarische Sprachkunst* (Bécs, 1760) című művéhez. (Ezt a feltételezést HEGEDŰS SZINNYEINEK tulajdonítja, én viszont nem találtam ilyen utalást nála. Valószínűbbnek tartom, hogy az információ ÉDER ZOLTÁNTÓL származik.) Az előzőekből következően a két nyelvtan alapos tartalmi vizsgálata döntheti csak el, hogy két és fél évszázad elteltével igazságot szolgáltatathatunk-e KORABINSZKY JÁNOS MÁTYÁSNAK, s 1774-től őt tehetjük-e meg a *Meliboei Sprachmeisterek szerzőjének*. De ennek a feladványnak a megválaszolása már egy új fejezet tárgyát képezi a grammatika kutatásának történetében...

2. táblázat

Az egyes kiadások lelőhelyei, tulajdonviszonyai, mérete és állapota³

Megjelenési év	Lelőhely	Előző lelőhely/ek, egyéb bejegyzések, pecsétek, ill. kézírás (csak az utóbbit jelölöm külön)	Méret (az OszK példányai)	Kötés, állapot
1729	OszK	előzékklapon: Széchenyi-gyűjt.; elmosódott kézírás: Continent... Melibeus Clausenburg 1731, Pressburg 1729	9,1 × 16	újra kötött, kartonra vont papír, műanyag gerinccel jó

³ A kövérrel szedett adatok a fellelt új köteteket, illetve a javításokat jelzik. A MOKKA 19 példányával szemben én 44-et tartok számon.

Megjelenési év	Lelőhely	Előző leelőhely/ek, egyéb bejegyzések, pecsétek, ill. kézírás (csak az utóbbit jelölöm külön)	Méret (az OSzK példányai)	Kötés, állapot
1731	OSzK	előzéklap hátoldalán: Biblioth. Reg. Scient. Vniversit. Hvngaricae M. N. Muzeum Könyvtárából Horvát István Könyvtára	9,5 × 15	kartonra vont papír közepes
	OEVK	védőlap hátoldalán címeres cédulán: Szereztük báró Prónay Sándor Tó-almási könyvtárával 1891 előzéklapon ovális pecsétben: Magyarhoni Evangelikus Egyetemes Egyház Podmaniczky-Degenfeld Könyvtára belső címlapon a címre írt nehezen olvasható latin bejegyzés: Anscript Catalogo Collegij Domus ...1736		félbőr, kartonra vont papír, kopott, belül szüette közepes
1734	OSzK	előzéklap hátoldalán kézírás: Kedves Tanítójának Tek. Tud. Horvát... ezen grammaticával bátorodik szolgálni Szalay Ágost (?) Böjtmájus 24-én 183...	10 × 15,5	borító nélküli, szétesett, dossziéban őrzött nagyon rossz állapot
1743	Petrik: RefK. Debrecen nincs → magántulajdon	–	10 × 15,5	kartonra vont papír, restaurálva:1981 jó
1747	Petrik: PiarK; → PKK	A könyvtár belső leírása szerint a sátoraljaújhelyi piarista könyvtárból származik. Tulajdonosai voltak Hájoss Gáspár és Homolai Tádé piarista papok (l. kézírásos bejegyzések). Az előzéklapon kézírás: Thaddaei a S. Emerico Scholarum Piarum; körpecsét: Kegyesrendi Központi Könyvtár háttábla tükrén: Gaspari ab Assumptione B V M	12 × 17	félbőr, fatáblára vont papír, a kötéstáblák tükrén 18. századi nyomtatott imakönyv lapjai (Szent Bernárd könyörgése) kopott, belül több helyen szakadt lapok közepes
1754	OSzK	előzéklapon: Orsz. Széchényi Könyvtár; elmosódott kézírás: Comparatus ad usum P. Ambrosy Klein ord. S. Pauli primi... Ano 1762 Pestini. További elmosódott kézírás: ...Wondorffy ...12 July 1766 belső címlapon elmosódott kézírás: Manuscriptus Bibliotheca ... An' 1764 P. Amb. Klein belső címlap hátoldalán pecsétek: Bibliotheca Reg. Scient. Vniversit. Hvngaricae Horvát István Könyvtárából A' M. N. Muzeum Könyvtárából	9,5 × 16,2	félbőr, kartonra vont papír, a papír kopott, szüette közepes
	EFőszK	az egyházmegyei könyvtár bejegyzései; a kötéstábla hátán elmosódott kézírás Anno 760 Ez		félbőr, kartonra vont papír, kissé kopott közepes

Megjelenési év	Lelőhely	Előző leelőhely/ek, egyéb bejegyzések, pecsétek, ill. kézírás (csak az utóbbit jelölöm külön)	Méret (az OSzK példányai)	Kötés, állapot
1763	OSzK	védőlapon olvashatatlan tulajdonosi beírás tintával előzéklapon pecsét (kétszer): Orsz. Széchényi Könyvtár utolsó lapon pecsét: A' M. N. Muzeum Könyvtára	10,3 × 16	bőr (karcolt), közepes
	DRefK	borító hátoldalán kézírás: Liber Collegii Refor. Debrecinensis belső címlapon: Debreceni Ref. Főisk. Könyvtára		kartonra vont papír, tépett, könyvtest és borító elvált rossz
1774	OSzK	védőlapból egy darab kivágva, kézírás: Csató, Csato (íráspróba) további olvashatatlan írás, Ano 1806 előzéklapon: Orsz. Széchényi Könyvtár belső címlap hátoldalán: Horvat István könyvtárából, A' M. N. Muzeum Könyvtárából	9,7 × 16,2	félbőr, kartonra vont papír, (tinta?) foltos belső lapok sérülésekkel, rossz
	PEvLK	Samuel Ch. Scheldis tulajdona, Ev. Gimn.		
1779	OSzK	borító hátoldalán kézírás: Bibl. Hung. Jankowichianae belső címlap hátoldalán: Horvát István könyvtárából; A' M. N. Muzeum Könyvtárából	10,1 × 17,1	bőr, aranyozott gerinccel foltos, kopott rossz
	EFőszK	csak az egyházmegyei könyvtár bejegyzései		aranyozott és színezett gerincű bőr, kissé kopott; egybekötve: Ephraim Osterlamm, Institutiones linguae Germanicae..., Posonii, 1786 c. művével
	OEvK	védőlap hátoldalán címeres cédulán: Szereztük báró Podmaniczky Lajos aszódi könyvtárával 1889 belső címlapon: Magyarhoni Evangelikus Egyetemes Egyház Podmaniczky-Degenfeld Könyvtára		kartonra vont (feltehetőleg más könyv által megfestett) papír, belül igen jó állapotban

Megjelenési év	Lelőhely	Előző leelőhely/ek, egyéb bejegyzések, pecsétek, ill. kézírás (csak az utóbbit jelölöm külön)	Méret (az OSzK példányai)	Kötés, állapot
1787	OSzK	a védőlapok mind elől, mind hátul foltosak előzékklapon: Orsz. Széchényi Könyvtár belső címlap hátoldalán: A' M. N. Muzeum Könyvtárából	10,2 × 17,5	bőr (enyhén kopott) az aranyozott gerincen felirat: Ungarica Gramati... <i>Meliboei 1787</i>
	DRefK	előzékklapon kézírással: Susanna Hagymásy 1797. belső címlapon: Debreceni Ref. Főisk. Könyvtára		kartonra vont papír, töredezett rossz
	NyIK 2 példány!	1. példány Budapesti M. Kir. Tudomány-Egyetem Bölcsészeti Kara Szláv Filológiai Intézet; Pázmány Péter Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézete 1923	10,7 × 18	1. példány kartonra vont papír, belül részben javított, máshol töredezett; kötési hiba: a Vorrede a belső címlap előtt található elég jó
		2. példány Magyar Nyelvtudományi Intézet 1923	12 × 19	2. példány kartonra vont papír, belül széteső közepes
	MTAK	előzékklapon kézírás áthúzva: Suprák Antal előzékklap hátoldalán kézírással: Suprák Antal (áthúzva); Joseph Philippe 1822; Országos Könyvtári Központ budapesti raktárából Nem adható el! belső címlapon: Veszprém Vármegye Muzeuma Veszprémben 1863 Utolsó oldalon kézírással: ...György irta		félbőr, kartonra vont papír, töredezett, szüette, karcolt, a belső lapok tinta-foltosak rossz
	magán-tulajdon	előzékklapon kézírás: Ludovicus Bosnyak Anno 1791	10,5 × 16,5	félbőr, kartonra vont papír, töredezett, közepes
1793	OSzK	előzékklapon: A Népkönyvtári Központ tulajdona Nem adható el belső címlapon kézírás: Bibliothecae Domin. Magy. Óvár Scholar. Piarum Utolsó oldalon: Orsz. Széchényi Könyvtár (alatta kézírás üt át); hátsó védőlapon íráspróbák elhalványulva	10 × 17	félbőr, aranyozott gerinc elég jó
	SzTK	Imre Sándor egyetemi tanár könyvtára (Imre Sándor 1925–34 között tanszékvezető, 1932–33 között dékán volt a szegedi egyetemen.)		félbőr, teljesen ép
1800	OSzK	a belső címlap hátoldalán: A' M. N. Muzeum Könyvtárából Horvát István Könyvtárából Előzékklapról kivakart kézírás Orsz. Széchényi Könyvtár	10,7 × 18,5	kartonra vont papír rossz (a borító és a könyvtest elválík, a metszets előzékklap kiszakadva)
	MTAK	előzékklapon kézírással: Biblioth. Tatensis Sch. Piar. belső címlap hátoldalán: A Népkönyvtári Központtól Nem adható el!		kartonra vont papír, töredezett, kopott, a belső címlap metszete kiszakadva rossz

Megjelenési év	Lelőhely	Előző leelőhely/ek, egyéb bejegyzések, pecsétek, ill. kézírás (csak az utóbbit jelölöm külön)	Méret (az OszK példányai)	Kötés, állapot
1805	OSzK	előzéklapon: Orsz. Széchényi könyvtár Ex Museo Hungarico	10,8 × 18,2	félbőr, kartonra vont papír, töredező rossz
	DRefK	előzéklapon gyermekírás ceruzával (többször): Kalmár Johanna, Johanna Kalmár 1807; proba; A ki nem akar; firák; belső címlap hátlapján egy madár rajza; belső borítón: Debreceni Ref. Főisk. Könyvtára		kartonra vont papír, tépett, foszladozó rossz
	JGyPK	A M. N. Muzeum Könyvtára Horváth István könyvtára A M. K. Állami Elemi és Polgári Tanító-képezde – Budapest Áll. Polgári Isk. Tanárképző (Magyar Nyelvészeti Könyvtára) – Szeged		kartonra vont papír, az első oldalak szakadtak rossz
	PEvLK			hibás
1809	OSzK	előzéklapon: A M. N. Muzeum Könyvtára belső címlap hátoldalán (egy pecséten belül): Horvát Árpád Könyvtára Szentiváni Dr. Mészáros Károly ajándéka; A' Magyar Nemzeti Muzeum Könyvtára utolsó oldalon: A' Magyar Nemzeti Muzeum Könyvtára	10,8 × 15,7	kartonra vont papír, szüette, töredező rossz
	MTAK	előzéklapon elmosódott kézírás: G. Kell..... S. Gy. S. Ujhelyini, Anno 1809 előzéklap hátoldalán: A Népkönyvtári Központtól Nem adható el! hátsó borítón kézírás: Kettő jól jár, kettő jól áll, kettő nem Nap, Hold, Ég föld és összes tűz, víz		kartonra vont papír, kopott, töredezett, belső címlap hiányos, tépett rossz
1815	OSzK	belső címlapon: Residentiae Strigoniensis Ord. S. Ben. másik, elmosódott pecsét belső címlap hátoldalán: A Népkönyvtári Központból Nem adható el! utolsó lapon: Orsz. Széchényi Könyvtár	10,5 × 18	barna kartonra vont papír (kopott, töredezett) közepes
	SzTK	Szegedi Tudományegyetem Magyar Irodalomtörténeti Intézetének Könyvtára		sérült papírkötés, a címlap és a metszetet tartalmazó előzéklap kiesik
	JGyPK	A M. N. Muzeum Könyvtára Horváth István könyvtára A M. K. Állami Elemi és Polgári Tanító-képezde – Budapest Áll. Polgári Isk. Tanárképző (Magyar Nyelvészeti Könyvtára) – Szeged		kartonra vont papír, piszkos, első oldalak szakadtak, könyvtestben foltos oldalak rossz

Megjelenési év	Lelőhely	Előző lelőhely/ek, egyéb bejegyzések, pecsétek, ill. kézírás (csak az utóbbit jelölöm külön)	Méret (az OszK példányai)	Kötés, állapot
1817	OSzK	belső címlap hátoldalán: A' M. N. Muzeum Könyvtárából Horvát István Könyvtárából	11 × 17,5	kartonra vont papír közepes
	DEK	címlapon: Egyetemi Könyvtár Budapest; dr. Zorn Vilmos könyvtárából özv. Zorn Vilmosné; címlap hátoldalán: Biblioth. Scient. Vniversit. Hungaricae; Magyar királyi Tisza István Tudományegyetem Debrecen		félbőr, kartonra vont papír, aranyozott gerinccel közepes
	JGyPK 2 példány!	A könyvtár információi alapján mindkettőben ugyanazok a pecsétek: A M. N. Muzeum Könyvtára; Horvát István könyvtára; A M. K. Állami Elemi és Polgári Tanító-képezde – Budapest Áll. Polgári Isk. Tanárképző (Magyar Nyelvészeti Könyvtára) – Szeged		kartonra vont papír közepes
	MTAK	belső címlapon: Sigillum Bibliothecae Bavensis; belső címlap hátoldalán: A Népkönyvtári Központtól Nem adható el! Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára		újra kötött (műanyag) a lapokon halvány tintafoltok jó
1829	OSzK	előzéklapon: A' M. N. Muzeum Könyvtára; Horvát István Könyvtárából belső címlap hátoldalán: A' M. N. Muzeum Könyvtárából utolsó oldalon: Orsz. Széchényi Könyvtár	12 × 19,8	kartonra vont papír, fodrozott, töredező lapok rossz
	MTAK	védőlap jobb oldalán kézírással: Lasberg Rudolf; bal hátoldalán (2x): Huftlész? Károlina 1835 előzéklap hátoldalán gyermekírás ceruzával egymás alatt: mama, Gorsz mama, Lona, Jantsi bátsi, ..., Lidi, Jozsi, Kati hátsó védőlapon kézírás: H... Hánsé; Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára		kartonra vont papír, hiányzó gerinc, kopott, foszladozó, piszkos, a metszet ki van vágva rossz
1835	OszK	előzéklapon tintával (később áthúzva): elmosódva: P... Borbála (?) olvashatóan: Molnar Bertalane Népkönyvtári Központtól Bp. Nem adható el! előzéklap hátoldalán: Orsz. Széchényi Könyvtár utolsó lapon: Orsz. Széchényi Könyvtár	10,9 × 17,7	márvány mintájú kartonra vont papír, erősen kopott, tintafoltos
	NyIK	Budapesti Kir. Tudomány Egyetem Modern Philologiai Seminarium	11,3 × 18	kartonra vont papír, a belső címlap kivételével jó

S Z E M L E

Rhetorik und Stilistik

Ein internationales Handbuch historischer und systematischer Forschung. Band 1.

Herausgegeben von ULLA FIX – ANDREAS GARDT – JOACHIM KNAPE. Walter de Gruyter,
Berlin, 2008. 1129 lap

A kézikönyv szerzői két, egymástól és a többitől is nehezen elhatárolható tudományág, a retorika és a stilisztika elméletének és gyakorlatának átfogó bemutatását tűzték ki célul. A két „félkötetből” álló lexikon első darabja a „Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft” című, a kiadónál 1982 óta megjelenő sorozat 31. részeként jelent meg. A fejezetek írói a „Historisches Wörterbuch der Rhetorik” (HWRh.) munkálataiban is közreműködtek, de míg a HWRh. az egyes jelenségeket szócikkekben mutatja be, ez a kézikönyv a fogalmi korlátok feletti áttekintést szeretne nyújtani. Az előszó szerint a történeti hagyományt és ennek szisztematikus megjelenési formáit kihagyások és leegyszerűsítések nélkül kívánja tárgyalni, de elsősorban Európára koncentrál, lehangsúlyosabb a német nyelvterület. Kiemelt jelentőséget tulajdonít a pragmatikus-kommunikatív aspektusoknak, a kommunikációkutatás aktuális kérdéseinek, más tudományterületek és a társadalom összefüggéseinek, hogy a retorika és a stilisztika felhasználási lehetőségeinek minél szélesebb spektrumát mutathassa be.

A retorikaoktatás reneszánsz alapjaira és Heidegger filozófiájára épülő, 1963-tól általános retorikai tanszékkal is rendelkező tübingeni egyetem retorikával foglalkozó oktatói között olyan jelentős kutatókat találunk, mint Curtius, Lausberg vagy Dockhorn. A tanszékalapító Walter Jens, aki 1988-ig tanított itt, a retorikát a demokratikus társadalom olyan hatóerejének tartotta, mely nemcsak az esztétikai szabályoknak, a szituációnak és a hatékony kommunikáció feltételeinek felel meg, hanem a morálnak is. Quintilianushoz hasonlóan tehát a tübingeni retorika célja is az, hogy összegyűjtse a „jó beszéd tudományának” szabályait. 1991-től tanít itt JOACHIM KNAPE, aki a média- és a képretorika kutatásával (Medien- und Bildrhetorik) kibővített új retorikakoncepciót dolgozott ki. KNAPE viszszatért az arisztotelészi definícióhoz: a gyakorlati retorika szerinte sikerorientált stratégiai kommunikációs eljárás, a jó szónok pedig az, aki az eljárás során megtalálja a témában rejlő meggyőzési lehetőségeket. A 2009-ig Tübingenben tanító GERT UEDING és WALTER JENS indította el 1992-ben a HWRh. tizenegy kötetes sorozatát. Ez a lexikon a retorikát az európai történelem során kifejlődött, tudományterületeken átívelő, interdiszciplináris koncepcióként kezeli, olyan univerzális tudományként, melyben megvalósul az elmélet és a gyakorlat szoros egysége. A lexikon készítése során született meg a könyvismertetés tárgyát képező, átfogó, egy szócikk terjedelménél mélyebb elemzésekre is lehetőséget nyújtó tudástár igénye.

Ilyen típusú kézikönyv iránti igényt indokolhat az a tény is, hogy a retorika és a stilisztika határai összemosódnak. Mindkét terület a szövegalkotással és az elkészült szöveg vizsgálatával is foglalkozik, bár általános vélekedés szerint a retorika inkább a szöveg alkotásának folyamatát helyezi középpontba, míg a stilisztika elemző-leíró jellegű (a kézikönyv azonban int e szempont túlzott hangsúlyozásától). A két tudományágat összeköti,

hogy mindkettő elméleti és gyakorlati komponensből áll, rendelkezik egy pragmatikus-kommunikatív és egy beszédstrukturális dimenzióval. Ez a retorikában a nyelv siker-, illetve célorientált felhasználását jelenti, a stilisztikában pedig az olvasó, illetve a hallgató orientálását a kommunikációs faktorok között. A retorika és a stilisztika egyaránt kutatja az írott és a szóbeli kommunikációt, leír jelenségeket, de normatív szerepe is lehet. Azonban a szerzők nem tekintik a stilisztikát a retorika örökösének, és azzal sem értenek egyet, hogy a retorika a szóbeli, a stilisztika pedig az írott kommunikációt vizsgálja. A közös fogalomkincs szintén összeköti a két területet, például a stíluseszközök elnevezése és csoportosítása. (Az érvelés és a stílus kapcsolatáról lásd ADAMIKNÉ JÁSZÓ ANNA, *Megjegyzések az érvelés és a stílus összefüggéseiről*. In: RAÁTZ JUDIT – TÓTFALUSSY ZSÓFIA szerk., *A filozófia és a szónoki beszéd*. Trezor Kiadó, Bp., 2011.)

Az első kötet öt nagy tematikus egységből épül fel, az első két történeti fejezet még együtt, a harmadik fejezettől viszont már egymástól elválasztva kezeli a két tudományterületet: A retorika és a stilisztika elméletének története; A retorika és a stilisztika gyakorlatának története, A klasszikus retorika elméletének rendszere; A modern retorika elméleti irányzatai és kutatási területei; A modern stilisztika elméleti irányzatai és kutatási területei.

Az első fejezet a retorika (és a stilisztika) elméletének történeti áttekintését nyújtja, ez indokolja a két terület párhuzamos bemutatását. A görög antikvitás kulcskompetenciaként tekintett a retorikára és lerakta a szisztematikus retorikaelmélet alapjait. A görögöktől örökölt alapokon a rómaiak (2., angol nyelvű fejezet) tudatosan törekedtek megtanulható ars létrehozására, amint azt a „*Rhetorica ad Herennium*”, Cicero és Quintilianus munkái is mutatják. A középkor (3.) írásközpontú retorikája az antik hagyomány (amit többek között Szent Ágoston munkássága ültetett át a kereszténységbe) felhasználásával alakította ki a maga retorikaelméletét (ars dictandi, poetriae, praedicendi, arengandi). A 15. századtól a retorika elméletét már anyanyelven is tanították. A humanizmus, a reneszánsz és a reformáció (4.) alatt a retorika ismét vezető tudomány lett, nemcsak azért, mert a humanisták tudományos alapossággal tanulmányozták az ókori szerzőket és az antik rétorok munkáit, stílusanát, hanem azért is, mert a reformáció hitvitái a gyakorlatban is felvetették a meggyőző kommunikáció igényét. A barokk (5.) volt az utolsó egységes, általános, kötelező rend meglétét feltételező korszak, ami a retorikára „metaszabályozóként” tekintett: a tudományos retorika továbbadta az antik hagyományt, az udvari ékesszólás, az abszolutista királyi udvarok, irodalmi társaságok pedig már az igényes anyanyelvű kommunikáció gyakorlására teremtettek terepet. A barokk retorikája hatásközpontú, nem véletlen, hogy ebben a korban választja le Petrus Ramus az inventiót és a dispositiót a retorikáról, csak a stílusra és az előadásmódra szűkítve a retorika „szamárbőrét”. A könyvnyomtatás feltalálása, az irodalmi lapok megjelenése az irodalmi élet és az irodalomkritika – így a retorika – újabb terepét jelentették. A felvilágosodás (6.) alatt tovább folytatódott az eltolódás a szövegalkotás felől a befogadás felé: olyan új tudományágak jelentek meg, mint az esztétika, pedagógia, empirikus pszichológia és az önálló sodó stilisztika. Ezután a retorika háttérbe szorult, mert a felvilágosodás racionalizmusa a filozófiát részesítette előnyben, a retorika valószínűsége alapuló érvelését problematikusnak tartotta az igazság keresése szempontjából. A stíluserények és a stíluseszközök rendszere megmaradt, de a stílus egyre inkább a személyiség kifejezésének eszköze lett, a retorikai hagyomány fontos részét alkotó „közhelyek” (toposzok) leértékelődtek. A spontán, szabad kifejezés kultuszát tovább erősítette a 19. században a romantika (7.).

A 20. század elején (8–9.) azonban újraéledt a retorika iránti érdeklődés, amellel, hogy a stilisztika mint önálló tudomány helyzete is megszilárdult. Külön fejezet foglalkozik a német nyelvterület 20. századi retorikájával és stilisztikájával, a következő öt fejezetben pedig a téma szakértői tekintik át a retorika elméletét más európai, angolszász, szláv országokban. Franciaországban (10.) az oktatásban a 19. századig töretlen volt a retorikai hagyomány jelenléte, az iskola falain kívül azonban az ethos és a pathos szerepének növekedése a 16. századtól egyre inkább háttérbe szorította a logost. Bár itt jelent meg PERELMAN és OLBRECHTS-TYTECA 1958-as új retorikája (*La nouvelle rhétorique, traité de l'argumentation*), az argumentációelmélet reneszánsza csak az 1980-as években kezdődött, és összekapcsolódott az irodalmi stilisztika jelentőségének növekedésével. Az antik hagyomány örökösében, Olaszországban Dante szorgalmazta először az anyanyelvű ékesszólást, a humanizmus és a felvilágosodás után De Sanctis és Croce retorikaellenessége a mai napig érezteti hatását. Utóbbi nyelvfilozófija a filológiai stíluskutatás és a stíluskritika alapja lett (11.). Spanyolországban és Portugáliában (12., angol nyelven) a kortárs retorikaelmélet egyik népszerű irányzata szintén az argumentációkutatás, a másik két leginkább kutatott terület az elocutio-központú strukturalista retorika és az átfogó jellegű szövegközpontú retorika (*General Textual Rhetoric*). Az angolszász országokkal foglalkozó (13., szintén angol nyelvű) fejezet a stilisztika és retorika újradefiniálására és viszonyuk tisztázására tesz kísérletet az 1940 utáni elmélettörténet áttekintése során, kitér olyan nagy jelentőségű kutatók és művek bemutatására, mint például WAYNE C. BOOTH (*The Rhetoric of Fiction*, 1961). Különösen érdekes a „nyugati” retorikai hagyomány és a szláv országok viszonya (14.). Az első orosz retorika LOMONOSZOV nevéhez fűződik, a retorikai hagyomány fogalomkincsét és terminusait értelmezték újra a strukturalisták és a formalisták, a nyelvi dialogicitásának hangsúlyozásával BAHTYIN vagy a belső beszéd pszicholingvisztikai elemzésével VIGOTSKIJ.

Mivel azonban mindkét terület a hétköznapi életbe ágyazott, a kézikönyv második nagy egysége a retorikai és stilisztikai praxis történetét tekinti át, szintén kronológiai sorrendben. Ez az egység az elméleti tanokat társadalmi kontextusba helyezi. A görög (15.) és római antikvitásban (16.) a három beszéd fajta (törvényszéki, tanácsadó, bemutató) gyakorlására nagy szükség volt, a császárkorban azonban az oktatás és az alkalmi beszéd vette át az uralmat, emellett az irodalom is retorizálódott. A római antikvitás intézményesítette, professzionálizálta és elterjesztette a Kr. e. 3. században a görögöktől átvett gymnasion-rendszert. A latin középkor (17.) átvette a normákat, elemeket a klasszikus retorikából, és bár a társadalom más lehetőségeket nyújtott ezek kibontakoztatására, a latin nyelv átvételével a retorika az oktatás, vallás, politika és a szépirodalom területén meghatározó jelentőségű maradt. A 12. században keletkeztek a szöveges diskurzus (a klasszikus retorikától örökölt) retorikai és stilisztikai normáit rögzítő gyűjtemények (*artes*), ezek az írásbeliség és a művelt szóbeliség minden területén irányadónak számítottak.

A 18–24. fejezetben a német nyelvterület retorikai gyakorlatát vizsgálja. A reneszánsz és a humanizmus idején a *ratio studiorum* jegyében a retorika az oktatás mellett az adminisztratív életben is kulcspozícióra tett szert. Cicero „*De oratore*” című munkája alapján kialakított *orator perfectus* lett a Melancthon statutumai által kialakított protestáns iskolatípus ideálja, ez pedig hatást gyakorolt a későbbi jezsuita iskolarendszerre. A felvilágosodástól kezdve az egységes retorikai normákat háttérbe szorította az individuálisabb stílus iránti igény. Ez fejeződött ki a szentimentalizmus kedvelt műfajaiban (levélregény,

naplóregény) is. A „retorikaellenes” 19. századot bemutató 23. fejezet egyik legérdekesebb része az 1848-as forradalmak röplapjainak és politikai beszédeinek retorikai szempontú elemzése. A 24. fejezet három részre tagolódik; elsőként bemutatja a beszédnevelés (Sprecherziehung) német nyelvterületen a századfordulón kialakuló irányzatának eredményeit, majd a két világháború közötti német retorika, elsősorban a náci propaganda retorikai elemzésére tér át. A 2. világháborút követő időszakról szólva részletesen ismerteti a bevezetőben már említett, többek között Walter Jens, Gert Ueding és Joachim Knape nevével fémjelzett tübingeni retorikai csoport történetét, akik a rhetorica utens jegyében elsősorban a nyilvános kommunikációt vizsgálták és vizsgálják.

A következő fejezettől a gyakorlatortörténet ismertetése az elméleti összefoglaló szerkezetét követve az európai országokban tekinti át a retorika és stilisztika gyakorlatának történetét, érdekes helyi különbségekre, sajátosságokra világítva rá a francia (25.), olasz (26.), spanyol és portugál (27.) retorika és stilisztika, valamint az angolszász országok (28.) és Oroszország (29.) gyakorlatában. A 27. és a 28. fejezet csak a 20–21. század jellegzetességeit tárgyalja (ez a két fejezet az elméletortörténethez hasonlóan angol nyelvű), a többi ország esetén azonban az alkalmazott retorika és stilisztika történetét a középkortól tárják elénk a szerzők. Mivel minden felsorolt ország retorikai gyakorlatának mégoly rövid összefoglalása is szétfeszítené az ismertető kereteit, csak kiemelném a 28. fejezetből az angolszász országokban évtizedek óta folyó alkalmazott retorikai és stilisztikai kutatások jelentős eredményeit, különösen a nyilvános kommunikáció vizsgálatának területén. A kutatások eredményeinek gyakorlati alkalmazására (például az oktatásban) szintén kitér a fejezet. A retorika, a stilisztika és a társadalom (a magyar helyzethez hasonló) kapcsolatát mutatja be a spanyol és portugál területekkel foglalkozó 27. fejezet. A spanyol tantervben a stilisztikaoktatás hangsúlyosan jelen volt, azonban a retorika csak az 1970-es években, a diktatúra bukása után jelenhetett meg újra. Az új médiumok megjelenésének hatására azonban jelentőségét egyre növelik az oktatásban. Oroszországban (29. fejezet) a retorika idegen, „importált” tudásnak számított. Mivel a külföldi intervencióhoz kapcsolták, a retorikai tudás adaptálása nehézségekbe ütközött, nem volt olyan folyamatosság az oktatásban, mint nyugaton, a retorikai gyakorlat inkább az egyházi tevékenységekhez kötődött.

A harmadik fejezet a kronológiát félretéve, tematikus rendben veszi sorra a klasszikus retorika legfontosabb területeit, új összefüggéseket tár elénk a jó szónok tulajdonságai (30.), a retorika hatása (31.), a beszédfajták (32.), az ügyállások tana (33.) vagy a beszéd megalkotásának lépései (34.) terén. A 35. fejezet a retorikai bizonyítás eszközeivel, az enthümémával, az epikheirémával és a példával foglalkozik, hangsúlyozva, hogy az ókorban a példát és az enthümémát stílusesszökként a meggyőzés eszközeinek tartották. A hallgatóság érzelmi befolyásához kapcsolódva a pathos-tant tárgyalja a 36. fejezet. A kognitív fordulat kutatásai megerősítették azt az antik felismerést, hogy az érzelem és a megértés nem ellentétes pólusok, a meggyőzésben az érzelmek komoly szerepet játszanak. Ennek stilisztikai vetülete az, hogy az érzelmek szövegbeli reprezentációiként a gondolatalakzatok a pathos fontos komponensei. Azt, hogy a testbeszéd a meggyőzésben éppolyan fontos, mint a szavak, szintén már az ókorban felismerték. Az utolsó két fejezet Quintilianus felosztását követve (Szónoklattan. Kalligram Kiadó, Pozsony, 2009. 736) a beszéd előadásával foglalkozik, a test (actio, 37.) és a hang (pronuntiatio, 38.) retorikájával.

A negyedik tematikus egységben a retorikai kutatás aktuális kérdéseit ismerhetjük meg. A hitelesség szerepéről a meggyőző kommunikációban kevés megbízható kutatási eredményt publikáltak; a 39. (angol nyelvű) fejezet a logikai, érzelmi meggyőzés módjainak felsorolásai mellett bemutatja a meggyőző üzenet szerkezetét és stílusát. Mivel a figuratív nyelv hatásosabbá teszi az üzenetet, a stilisztikai aspektusokat ez a fejezet sem nélkülözheti. A 40. fejezet az Arisztotelész által is vizsgált racionális érvelés kritériumrendszerét, a bizonyítékok fajtái alapján történő kategorizálását és az érvelési hibákat mutatja be, az érvek felépítését látványos szerkezeti ábrákkal is szemlélteti. A szillogizmus mellett olyan modern argumentációelemzési módszereket is bemutat, mint a Toulmin-modell.

A klasszikus retorika újrafelfedezésének egyik legizgalmasabb része a toposzkutatás (41., angol nyelven). A kortárs retorika főleg angolszász szakértői kutatási eredményeik alapján már évek óta szorgalmazzák, hogy a kortárs retorikaoktatás alapját is az érvforrások képezzék. A stilisztikával határos területeket a negyedik egység a meggyőzés szempontjából vizsgálja: a trópusokat és alakzatokat (42.), a metaforakutatás (43.) legfontosabb irányzatait is részletesen tárgyalja. Ezután a kommunikáció szempontjából közelít a retorikához a 44. fejezet. A kommunikáció és az érzelmek vizsgálatának legfontosabb kérdése, hogyan hatnak az érzelmek a kommunikáló felek beszédviselkedésére.

A beszéd hatásának kérdése szintén összetett probléma, a 45. fejezet a megnyilatkozás és hatásának összefüggéseire: a direkt és indirekt, tudatos és tudattalan hatásra, a társadalmi és kulturális, para- és extralingvális összefüggésekre, fonetikai, esztétikai aspektusokra is kitér. A tömegkommunikáció a pragmatika és a beszédhatás-kutatás területeiről érdekes kísérleti eredményeket olvashatunk, például választási kampányok előtt és után végzett kérdőíves vizsgálatok gyakorlati tapasztalatairól. A 46. (angol nyelvű) fejezet a nonverbális kommunikáció szintén széles spektrumát öleli fel, rámutatva arra, hogy ezek az eszközök egymástól és a szavaktól függetlenül használatosak, használatuk azonban még a szavaknál is jobban kapcsolódik az adott társadalomhoz. Kísérleti eredményeket ismerhetünk meg arról, hogyan függ össze e területen a normaszegés a kulturális identitástól való elszakadással, szintén tudományos bizonyítékokat találhatunk arra, hogy a nők jobban dekódolják a nem nyelvi jeleket (793). A 47. (angol nyelvű) fejezet azt mutatja be, milyen kommunikációs stratégiák, taktikák segítségével érhető el a beszélgetőpartner együttműködése (compliance gaining). A gyakorlati szempont itt sem szorul háttérbe, kérdőíves vizsgálatok eredményeiről olvashatunk, melyek során a kísérleti személyeknek meg kellett jelölniük az általuk használt meggyőzési technikákat. Ezek jelentőségét az ókorban már Cicero is vizsgálta (docilitas), napjainkban pedig GRICE nyomán lett ismét gyakran kutatott témává. Az udvariassággal és a nyelvi rituálékkal foglalkozó (48.) pragmatikai fejezet után a kommunikációtudomány egyik legfontosabb kutatási területére, a médiahatás- (49.) és az üzenethatás-kutatás (message effects research, 50., angol nyelvű fejezet) nyerünk betekintést. Kísérletek sokaságának eredményeit tárja elénk a második világháborútól, olyan izgalmas és fontos témák, mint a médiaerőszak, a sztereotípiák vagy a „That’s not all!” szlogenjére épülő reklámok hatásmechanizmusáról. A kísérletek, attitűdvizsgálatok eredményei alapján megtudhatjuk, a tudomány jelenlegi állása szerint mi a meggyőző üzenet tervezésének titka, hogyan lehet előrejelezni a hallgatói választ vagy modellálni az attitűd-, illetve viselkedésváltozást.

Az antropológiai retorika (51.) az embert kulturális összefüggésben mint retorikai

létezőt vizsgálja (homo rhetoricus), ez az irányzat NIETZSCHE, HEIDEGGER, GADAMER és BLUMENBERG tevékenysége nyomán a német nyelvterületen népszerű. Quintilianus (és az idősebb Cato) híres meghatározása („vir bonus dicendi peritus”) is mutatja, hogy a retorikában a nő mindig a „másik” volt. Az 52. fejezet a társadalmi nemek (gender) szemszögéből olvassa újra a retorika történetét, bemutatva a „hallgatás retorikája” hogyan reprezentálódik olyan nőnemű lényekben, mint a szfinx, a Szibilla, a szirének vagy Ekhó. A művészetek retorikája a művészetet mint kommunikációt értelmezi (53.), ahol a művész a kommunikátor, a műalkotás pedig mint a kifejezés eszköze szerepel. A művészi kommunikációra azonban nem érvényesek GRICE maximái, a társadalom dönti el, mi számít művészetnek és mi nem. Gyakorlati példaként többek között Goethétől a „Vándor éji dala” elemzésével mutatja be a művészi és a hétköznapi kommunikáció jelentésteremtésének különbségeit. Az 54. és az 55. fejezet angol nyelvű, az előbbi az amerikai retorikai kritika 20. századi eredményeit, az utóbbi pedig a modern irodalomelmélet és a retorika kapcsolatát mutatja be, kitér az antik és a modern irodalomfogalom különbségére, elhatárolva az irodalmi művet a retorikai produkció eredményétől. Ez az elhatárolás azonban ugyanazt a problémát veti fel, mint a retorika és a stilisztika különválasztása. A figuratív beszédnek, például a metaforának is van referenciális értéke az esztétikai érték mellett, hiszen meggyorsíthatja a tanulási folyamatot. A retorika és a kultúratudományok kapcsolatát történeti összefüggésben is vizsgálót (56., angol nyelvű) még két történeti fejezet követi. Az 57. az enciklopédiák és kézikönyvek retorikaképének változásait tekinti át Varrotól napjainkig, az 58. pedig a retorika képét vizsgálja a retorikai tradícióban Platóntól a 21. századig, összefoglalva a retorikával szemben leggyakrabban felhangzó vádakokat is (redundáns, nincs körvonalazható tárgya, csak felesleges díszítés, a meggyőzés érdekében elfedi az igazságot).

Az ötödik fejezet a modern, már önállósodott stilisztika kutatási területeit tekinti át, a strukturalista stíluskonceptiókat (59., angol fejezet) Saussure majd Bally nézeteitől a prágai nyelvész körön át Riffaterre-ig, kitérve a statisztikai mérések stilisztikai felhasználhatóságára is. A 60. fejezet az 1970-es évektől tekinti át a kommunikatív-pragmatikai stílusfelfogást, mely Wittgenstein filozófiájának, Austin, Searle és a prágai iskola elméleteinek felhasználásával kommunikatív szempontból a makro- és mikrostilisztika szintjén foglalkozik a szövegalkotás és az elemzés stilisztikai problémáival is. A 61. (angol nyelvű) fejezet az interakcionális stilisztikát, a stilisztikát mint kontextualizációs kulcsot, a stílus elemzés és a konverzációanalízis kombinációját a gyakorlatban, németországi török bevándorlók beszélgetéseinek elemzésével is bemutatja, bizonyítva, hogy a stílust a közös identitás, a szubkulturális normák jelzésére is használjuk. A 62. fejezet az etnográfia és a konverzációanalízis szintéziseként mutatja be a konverzációstílust szövegrészletek elemzése és egy kísérlet alapján (mely különböző etnikai csoportok kommunikációs viselkedését vizsgálta azonos kommunikációs helyzetben). A fejezet holisztikus megközelítése miatt kitér olyan, általában a szociolingvisztika területébe sorolt területekre is, mint a nyelvvaltozatok, nyelvi attitűd, arculatmegőrzés, -fenyegetés. Érdekes különbségekre mutat rá a németek és a japánok kommunikációjában: találkozáskor a németek általában kérdéseket tesznek fel beszédpartnerüknek, ez a japánoknak szokatlan beszédaktus. Az ő kultúrájukban bevett szokás, a közismert dolgok ismétlése találkozáskor viszont meglephet, akár irritálhat is egy európaikat. Buffon sokat idézett gondolatát („A stílus maga az ember”) értelmezhetjük újra a 63. fejezet olvasásakor, mivel a stílus és az egyéniség szere-

pének szempontjából tekinthetjük át az irodalomtörténetet a 18. századtól napjainkig. Hasonlóan a retorika és a stilisztika érdekes határterülete a megértéskutatás (64.). A kutatási eredmények gyakorlati felhasználására a lehetőségek száma szinte végtelen: a mentális reprezentáció felépítésének folyamatát megismerve megtudhatjuk, hogyan tartható fenn a hallgató figyelme, a kognitív tanulásmodell pedig a pedagógia számára nyújthat nélkülözhetetlen információkat. A 65. fejezet a kognitív stilisztika eredményeit foglalja össze, hivatkozva TOLCSVAI NAGY GÁBOR kutatásaira (TOLCSVAI NAGY GÁBOR, *A cognitive Theory of Style*. Peter Lang GmbH, Frankfurt am Main, 2005). Az első félkötet utolsó, 66. fejezete a meggyőző üzenet stílusának követelményeit foglalja össze.

A kötet használatát kétnyelvű (angol és német) tartalomjegyzék könnyíti meg. Minden alfejezet elején rövid angol nyelvű összefoglalót találunk, de – mint fentebb is többször jeleztem – a fejezetek egy része is angol nyelvű. Az első „félkötet” 1400 oldalas második fele a következő fejezetekből áll: A stílus kategóriájának dimenziói; A retorika és a stilisztika központi kategóriái és kérdésfeltevései, Szövegalkotás a klasszikus retorika keretei között; Szövegalkotás a stilisztika keretei között; A retorika és a stilisztika szerepe napjainkban más tudományokban; A retorika és a stilisztika nemzetközi perspektívái; Alkalmazott retorika és stilisztika I.: Kortárs életszférák és diskurzusterületek szóbeli és írott szövegekben; Alkalmazott retorika és stilisztika II.: Didaktikus aspektusok.

Míg az első kötet jelentős része történeti áttekintést adott, a második kötetben az alkalmazott tudományok, a társtudományok kerülnek középpontba. Az első kötet hangsúlyozottan Európára koncentrál, a második kötet nemcsak más tudományokra, hanem más kontinensekre is kiterjeszti a vizsgálatot.

Napjainkban sokszor gondot okoz a bölcsészettudományokban az elméleti eredmények átvitele a gyakorlatba. Az előszó a kézikönyvet többek között a filológia, a filozófia, a teológia, a szociológia, a politika-, pedagógia-, fordítás-, kommunikáció- és médiatudomány kutatóinak ajánlja. A hosszú felsorolás is bizonyítja, hogy a kézikönyv által bemutatott terület a 20. században újra visszanyerte társadalmi bázisát, mivel az ember zoon politikon, szándékainak valóra váltásához szüksége van a retorika és a stilisztika által nyújtott lehetőségekre. A kézikönyv kanonizált tudást szeretne átadni, metszetet, de még inkább körképet adva a kutatás aktuális kérdéseinek állásáról. Látható, hogy a vállalkozás hatalmas anyagot dolgoz fel, már az első kötetben való biztos tájékozódás is időt igényel. A kezdeti nehézségekért azonban kárpótol az, hogy az elmélet- és gyakorlattörténet, a nézőpontok, szerzők, országok, tudományterületek sokaságának áttekintése új összefüggéseket, ötleteket, kérdéseket vet fel – tükrözve a két tudományterület, a retorika és a stilisztika sokszínűségét és létfontosságú jelentőségét a társadalmi lény, az ember életében. A retorika iránti igény és érdeklődés a 21. században örömteli jelenség, hiszen – a tübingeni tanszék-alapító, Walter Jens szavait idézve: „A retorika a demokrácia leánya, csak szabadságban tud kibontakozni, ezért végzete elválaszthatatlanul összefonódik a demokrácia végzetével. Ha a nép uralkodik, a beszéd irányít; ha despotizmus uralkodik, a dobpergés irányít.” (471).

MAJOR HAJNALKA

Bauko János, Ragadványnév-vizsgálatok kétnyelvű környezetben (Négy szlovákiai magyar település ragadványnévrendszere)

Konstantin Filozófus Egyetem – Magyar Nyelvtudományi Társaság,
Nyitra–Budapest, 2009. 226 lap

A szlovákiai magyar nyelvtudomány aktuális feladatai közé tartozik a ragadványnév-kincs vizsgálata is. BAUKO JÁNOS névtani értekezése ennek a kíváncsúnak próbál eleget tenni. Az olvasó hiánypótló munkát tart a kezében, hiszen a szlovákiai magyar ragadványnév-kutatásban egyelőre szerény eredményekkel számolhatunk. A szerző négy szlovákiai magyar településen (Búcs, Dunamocs, Hetény, Izsa) gyűjtötte a névanyagot.

Művében abból indul ki, hogy a ragadványnevek a személynevek szerves részrendszerét képezik, olyan azonosító funkcióval bírnak, mint a család-, kereszt- és becenevek. Helyesen mutat rá arra a nyelvi szabályszerűségekre is, hogy szinte bármilyen nyelvi jel vagy hangsor ragadványnévvé válhat. A ragadványnevek állományára, nyelvi milyenségére hatással van a magyar–szlovák kétnyelvű környezet, ezért munkájában a névanyagban fellelhető kontaktusjelenségeket is vizsgálja. Elsőrendűen a felnőttek névhasználatával foglalkozik, de a diákok névadási szokásait is ismerteti. Mind a diakrón, mind a szinkrón névanyagot tüzetesebb vizsgálat alá veszi, igyekszik kideríteni az élőnyelvben használatos ragadványnevek névadási indítékait is. Nem elhanyagolhatóak a névadásban és névhasználatban fellelhető szociolingvisztikai, dialektológiai, névélettani és stilisztikai tényezők sem. BAUKO JÁNOS összeveti a felnőttek és a diákok névállományát, felhívja a figyelmet a két korosztály ragadványnevei közötti különbségekre, az eltérő névadási sajátosságokra. A szerző kitér az egyes falvak névadási, névhasználati szokásaira is.

A diákragadványnév-kincs kutatása a felnőtt lakosság névrendszerének vizsgálatához képest sokkal később indult meg a magyar nyelvtudományban. A szerző ezen a téren is jelentős eredményeket tud felmutatni, például a következő tanulmányait említhetnénk: „Diákragadványnév-vizsgálatok magyar–szlovák kétnyelvű környezetben”, „Ragadványnév-kutatások Szlovákiában”, „Ragadványnevek rendszere Izsa”, „Tájnyelvi elemek az izsai ragadványnevekben”).

A dolgozat első része elméleti, módszertani és tudománytörténeti kérdésekkel foglalkozik: ismerteti a ragadványnév fogalmát, kialakulását, a személynevek történetében és rendszerében elfoglalt helyét. Vázlatosan áttekinti a magyar ragadványnév-kutatások történetét, s ezen belül a felvidéki kutatásokat. Bemutatja a kutatópontokat, majd az anyaggyűjtés módszereit és forrásait tárgyalja. A kutatópontok kiválasztásánál döntő érv volt, hogy az adott településeken a magyar nemzetiségű lakosok alkossák a helyi lakosság nagyobb részét, hasonló lélekszámmal rendelkezzenek, egymáshoz közel álljanak, és legyen iskolájuk. A kiválasztott kutatópontok a Komáromi járásban fekszenek. Egy-egy település teljes ragadványnév-állományának összegyűjtése nem kis vállalkozás, hiszen ez a névfajta elsősorban a szóbeli nyelvhasználatban él, s egy része csak családon belül használatos. A szerző ezekkel a nehézségekkel is eredményesen megbirkózott. Szemléletmódja, felfogása minden fejezetben világos, közérthető. Az eredményekből is kitűnik, hogy az aktív kérdező módszer és a kérdőíves módszer hatékony, jól hasznosítható alapot jelentettek számára az adatok gyűjtésénél. A következő fejezetekben több szempont szerint vizsgálja mind a diakrón, mind a szinkrón névanyagot. Tüzetesen elemzi az írott forrásokban sze-

replő megkülönböztető neveket, hiszen a történeti nevek által közelebb kerülünk a mai névanyag megismeréséhez. Ezek után a névanyagot a névadás indítéka szerint vizsgálja. A személynév-vizsgálatokban ez a leggyakoribb eljárás és alkalmazott szempont.

A következő fejezetben a szerző a ragadványnevek szociolingvisztikai vizsgálatát tűzi ki célként. Mivel a szlovákiai magyar beszélőközösség kétnyelvűnek tekinthető, ezért elengedhetetlen megvizsgálni a névanyagot a kétnyelvűség aspektusából is. Foglalkoztatja, hogy milyen arányban jelennek meg a névanyagban a kontaktusjelenségek. Általános-ságnak tekinthető, hogy a kétnyelvűség hatással van a névválasztásra, s így közvetten az adott település névanyagának alakulására is. Dolgozatának értékét növeli, hogy BAUKO JÁNOS szerény előzményekre támaszkodhatott – kiváltképp az írott névanyagot illetően –, azonban sikerült igazolnia, hogy a névtanban megkerülhetetlen a kétnyelvűség következményeinek számbavétele. A további részekben foglalkozik a ragadványnevek dialektológiai szempontjaival is. Megállapítja, hogy a ragadványnevekben elsősorban a nyelvjárással egyező hangtani jelenségek jelennek meg. Az alaki tájszavak a kutatóponton sokszor töltenek be ragadványnévi funkciót. Ragadványneveket a nyelvjárásban használatos frazeologizmusok is tartalmaznak. A szerző helyesen szögezi le, hogy szükség van a nevekkel kapcsolatos attitűd alaposabb szemügyrevételére is: „A név iránti attitűdöt több tényező befolyásolja: a névadó egyén, illetve a közösség, a név születésének színhelye, körülményei, a név sértő, kedveskedő volta, a névhasználati színtér, szituáció (formális vagy informális), a névviselő és névhasználó közötti viszony (barátok vagy el-lenségek), a névadás óta eltelt idő stb.” (84).

Az életkor szerinti markáns eltérések a felnőttek és a diákok ragadványnév-használatában is megmutatkoznak. A felnőttek ragadványnévadása elsődlegesen értelmi jellegen alapul: főleg a sok azonos nevű személy pontosabb azonosítása érdekében jöttek létre. A diákoknál inkább az érzelmi jelleg határozza meg a ragadványnevek keletkezését.

A felnőtteknél az összegyűjtött névanyag legnagyobb hányadát a külső tulajdonságra utalók és az ismeretlen eredetűek teszik ki. A diákoknál ezzel ellentétben a névadás indítéka többnyire ismert. Mind a felnőtteknél, mind a diákoknál hasonló megoszlási arányban szolgál a névadás alapjául a külső és belső tulajdonság, valamilyen esemény és a családtagok, ismerősök neve. A diákoknál nem jelenik meg névadási motívumként a foglalkozás, a felnőttek között azonban gyakrabban szerepelnek a tulajdon- és köznevek elferdített alakváltozatai, míg a diákoknál a lexikális köznevek. A felnőttek ragadványnevei általában hosszabb életűek, invariánsak (csak ritkán változnak), az egyén gyakorta egész életén át viseli a faluközösség által ráragasztott nevet, sőt ez a név öröklődhet is. BAUKO JÁNOS megállapítja, hogy a ragadványnevek többsége nem öröklődik, az 1299 névből csupán 299 öröklődik, ez a névanyag 23 %-át teszi ki. Az élőnyelvben 12-féle névszerkezet fordul elő. A ragadványnevek legnagyobb részét az önmagukban használt nevek alkotják (62,43%). Ezek önállóan identifikálják a személyt. A kételemű névkapcsolatban használt ragadványnevek (33,56%) típusán belül a leggyakoribb szerkezet típus az R+B, amikor a ragadványnév megelőzi a becenevet, s lényegében a családnevet helyettesíti. A három tagból álló névkombinációban ragadványnevek ritkábban fordulnak elő (4%).

Gyümölcsöző eljárásnak tekinthető a szerző korpuszának szófajttörténeti vizsgálata. Rendszerezésében rámutat, hogy a ragadványnév alapjául szolgáló lexémák milyen szófajból származnak. Ez azonban elképzelhetetlen a névadás motivációjának ismerete nélkül. A személynévtípusok közül leginkább a ragadványneveknél ismerhető fel a tulaj-

donnév köznévi eredete. A ragadványnevek nagy része főnévből (55,04%), ezen belül elsősorban köznévből (35,26%) keletkezett. A legtipikusabb névalkotási mód a tőszó, elemi köznév tulajdonnevesülése és ragadványnévként való használata (30,87%).

A morfológiai részben a szerző a ragadványnév-alkotás módozataival foglalkozik. A névtípus alkotásmódja hasonlóságot mutat a becenevek alakjával. A következő részben a ragadványnevek kifejezőeszközeinek vizsgálatával, továbbá szemantikájával és stilsztikájával foglalkozik.

BAUKO JÁNOS dolgozata nem egyszeri elolvasásra készült: névtanosi, nyelvészeti és a szélesebb szakma folytonos hivatkozásai is erről árulkodnak. A kötet felépítése, a fejezetek egymásra épülése logikus, címrendszere jól áttekinthető, kifejtése világos. Fogalmazása, nyelvhasználata gondos, szakszerű, helyesírása igényes. Hivatkozásai, szakirodalmi utalásai, könyvészeti adatai, irodalomjegyzéke mintaszerű, gyakorlott névkutatóra vall.

Ismertetésünket azzal zárhatjuk, hogy BAUKO JÁNOS „Ragadványnév-vizsgálatok kétnyelvű környezetben” című munkája névtani irodalmunknak, a magyar és az általános névtudománynak is nyeresége, kiváltképp a szlovákiai magyar tudományterületnek. Mintaszerű alaposágával, világos, áttekinthető rendszerezésével, sokoldalú szemléletével, kifinomult módszerével, olvasmányos stílusával véleményem szerint az utóbbi évek legsikerültebb, legérettebb szlovákiai magyar névtani kiadványa.

ANGYAL LÁSZLÓ

Bölcskei Andrea, A magyar településnevek korrelációs rendszerének alakulása a természetes névadás korszakában

A Károli Gáspár Református Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének Kiadványai 2.
Budapest, 2010. 393 lap

Az utóbbi jó néhány évben sorra jelentek meg helynévfeldolgozó monográfiák, amelyeknek sorában legújabban örömmel üdvözölhetjük BÖLCSKEI ANDREA munkáját is. A kérdéses írások kétféle szempontot követnek: vagy egy jól körülhatárolható földrajzi terület neveit elemzik általában, vagy valamely kiemelt szempontból egy csoportot alkotó helynevek vizsgálata áll a középpontjukban. Ez utóbbi vonulat eredménye a most ismertetendő mű: a szerző PhD-értekezésének tanulságait, a differenciált településnevek sajátosságait, rendszerszerű elemzését veheti kézbe az olvasó.

A munka hét nagy fejezetből áll. Az első három (13–93) egy nagyobb tartalmi egységet alkot, amelyben előbb a kutatás elméleti és módszertani alapjairól olvashatunk. Itt kapunk képet az elemzett névtípus magyarországi kialakulásának okairól, ebben a részben adja meg a szerző a névdifferenciálódás általa érvényesnek tartott definícióját, rávilágítva a vizsgált jelenség általános jellemzőire. Ezen túl itt láthatjuk a monográfia alapjául szolgáló forrásoknak a felsorolását és bemutatását, majd az anyaggyűjtés szempontjainak részletezését, valamint a téma magyar és külföldi szakirodalmának áttekintését.

A névadó közösség a természetes névadás időszakában (is) csupán egy részét használja fel egy nyelv szemantikai, szintaktikai, morfológiai és lexikális készletének a hely-

donnév köznévi eredete. A ragadványnevek nagy része főnévből (55,04%), ezen belül elsősorban köznévből (35,26%) keletkezett. A legtipikusabb névalkotási mód a tőszó, elemi köznév tulajdonnevesülése és ragadványnévként való használata (30,87%).

A morfológiai részben a szerző a ragadványnév-alkotás módozataival foglalkozik. A névtípus alkotásmódja hasonlóságot mutat a becenevek alakjával. A következő részben a ragadványnevek kifejezőeszközeinek vizsgálatával, továbbá szemantikájával és stilsztikájával foglalkozik.

BAUKO JÁNOS dolgozata nem egyszeri elolvasásra készült: névtanosi, nyelvészeti és a szélesebb szakma folytonos hivatkozásai is erről árulkodnak. A kötet felépítése, a fejezetek egymásra épülése logikus, címrendszere jól áttekinthető, kifejtése világos. Fogalmazása, nyelvhasználata gondos, szakszerű, helyesírása igényes. Hivatkozásai, szakirodalmi utalásai, könyvészeti adatai, irodalomjegyzéke mintaszerű, gyakorlott névkutatóra vall.

Ismertetésünket azzal zárhatjuk, hogy BAUKO JÁNOS „Ragadványnév-vizsgálatok kétnyelvű környezetben” című munkája névtani irodalmunknak, a magyar és az általános névtudománynak is nyeresége, kiváltképp a szlovákiai magyar tudományterületnek. Mintaszerű alaposágával, világos, áttekinthető rendszerezésével, sokoldalú szemléletével, kifinomult módszerével, olvasmányos stílusával véleményem szerint az utóbbi évek legsikerültebb, legérettebb szlovákiai magyar névtani kiadványa.

ANGYAL LÁSZLÓ

Bölcskei Andrea, A magyar településnevek korrelációs rendszerének alakulása a természetes névadás korszakában

A Károli Gáspár Református Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének Kiadványai 2.
Budapest, 2010. 393 lap

Az utóbbi jó néhány évben sorra jelentek meg helynévfeldolgozó monográfiák, amelyeknek sorában legújabbán örömmel üdvözölhetjük BÖLCSKEI ANDREA munkáját is. A kérdéses írások kétféle szempontot követnek: vagy egy jól körülhatárolható földrajzi terület neveit elemzik általában, vagy valamely kiemelt szempontból egy csoportot alkotó helynevek vizsgálata áll a középpontjukban. Ez utóbbi vonulat eredménye a most ismertető mű: a szerző PhD-értekezésének tanulságait, a differenciált településnevek sajátosságait, rendszerszerű elemzését veheti kézbe az olvasó.

A munka hét nagy fejezetből áll. Az első három (13–93) egy nagyobb tartalmi egységet alkot, amelyben előbb a kutatás elméleti és módszertani alapjairól olvashatunk. Itt kapunk képet az elemzett névtípus magyarországi kialakulásának okairól, ebben a részben adja meg a szerző a névdifferenciálódás általa érvényesnek tartott definícióját, rávilágítva a vizsgált jelenség általános jellemzőire. Ezen túl itt láthatjuk a monográfia alapjául szolgáló forrásoknak a felsorolását és bemutatását, majd az anyaggyűjtés szempontjainak részletezését, valamint a téma magyar és külföldi szakirodalmának áttekintését.

A névadó közösség a természetes névadás időszakában (is) csupán egy részét használja fel egy nyelv szemantikai, szintaktikai, morfológiai és lexikális készletének a hely-

nevek megalkotására. Ennek természetes következménye az azonos helynevek létrejötte. A tulajdonnevek identifikáló funkciója azonban ezzel komoly veszélybe kerülhet, így fontossá válik a helységazonosító képesség helyreállítása. Ezt leggyakrabban a legváltozatosabb motivációk alapján differenciáló jelzők használatával oldják meg a névhasználók. A folyamat bemutatása kapcsán adja meg a szerző a névdifferenciálódás meghatározását: „a bármely oknál fogva, ténylegesen vagy potenciálisan azonos településnevek jelzői bővítményrésszel történő egyénítését [...] egynemű folyamatként írjuk le, s a jelenséget, a szakirodalmi hagyományokat és a névváltozási folyamat kiváltó okát figyelembe véve, a *településnévi differenciálódás* terminussal jelöljük. A folyamat működésének eredményeként *differenciáló jelzővel ellátott*, röviden *differenciált településnevek* jöttek létre, s kerültek be a helységnevek rendszerébe” (33). A dolgozat forrásait (GYÖRFFY, HA., KMHsz., CSÁNKI, FEKETE NAGY, ÖRDÖG, Lipszky: LexLoc.) úgy választotta ki a szerző, hogy segítségükkel képet kapjunk a névdifferenciálódás jellemzőiről a természetes névadás három korszakára vonatkozóan (a 13–14. század, a 15–16. század, illetve a 18–19. század fordulója). Ezzel az elemzési módszerrel egyúttal lehetőség nyílt arra is, hogy a dolgozat szemléltesse a névtípus időben tetten érhető változásait is. Az anyaggyűjtés során a lehetőség szerinti teljességre törekvés érdekében a névanyagba bekerült minden olyan differenciált helynév, amely bármiféle emberi települést jelölt, így a mai értelemben, szorosan vett településneveken kívül például a puszták és majorságok nevei is. Külön szól a szerző arról, hogy milyen nehézségekkel kellett megküzdenie a névgyűjtés alkalmával, s hogy a felmerülő problémákat (pl. a latin jelzős nevek problémája, a névfordítás kérdése, ténylegesen önálló települések vagy településrészek nevének kérdése, a forrásközlések adatértelmezéseinek gondja stb.) a vizsgálat céljának legmesszebbmenő figyelembevételével hogyan oldotta meg. Megjegyzendő, hogy döntéseit a monográfiában bemutatott kutatási eredmények visszamenőleg is igazolják. A szakirodalmi előzmények áttekintésekor egyaránt olvashatunk a hazai és külföldi (angol, német, olasz) kutatók témához kapcsolódó írásairól: ugyanúgy képet kapunk az általános, elméleti kérdéseket tárgyaló művekről, mint a helynevek alap- és bővítményrészekre bonthatóságáról, a differenciáló szerepű jelzői névrészek sajátosságairól értekező munkákról, illetve számba veszi a szerző a megkülönböztető funkciójú jelzők szakirodalmi terminusait is.

A negyedik fejezettől a dolgozat végéig tart a monográfia második nagy tartalmi egysége, amelyben a szerző a saját kutatási eredményeit tárja az olvasó elé (95–251). A monográfia elkészítéséhez BÖLCSKEI igen tekintélyes nagyságú névanyagot, közel 50 ezer magyar településnevet tekintett át. Közülük 8790 névformán talált megkülönböztető jelzőt; ez a névkorpusz jelentette vizsgálatának az alapját. Ezeknek a differenciált településneveknek a több szempontú elemzése során önálló fejezetekben kerül sor előbb a jelzők szemantikai típusainak részletes leírására, majd a korrelációtípusok grammatikai felépítésének és az oppozíciók kronológiai változásának bemutatására. Szintén önálló fejezet tárgyalja, hogy a történelem során az emberi látókör szükségszerű kiszélesedése milyen hatással lehetett a névdifferenciálás jelenségére. A településnévi differenciáló jelzők jelentésének tárgyalásához BÖLCSKEI ANDREA a HOFFMANN ISTVÁN által kidolgozott névelemzési modell funkcionális-szemantikai rendszerét használta (Helynevek nyelvi elemzése. Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen, 1993), amelyet azonban a saját névanyagának és elemzési szempontjainak megfelelően alakított át: a számára nem hasznosítható kategóriákat (amelyekre inkább a mikrotoponimák esetében lehet szükség)

elhagyta, ugyanakkor saját céljának megfelelő új elemekkel gazdagította (két összefoglaló kategóriát hozott létre: a település természeti környezetét leíró jelzők; a település gazdasági életére utaló jelzők). Hogy a differenciáló jelzők minél részletesebb képét nyújthassa, a jelzők változatos típusait bemutathassa, és az összefüggésekre világosan rámutasson, az eredeti osztályozás egyes eredeti kategóriáit további alkategóriákra bontotta. Ilyen új alkategóriák születtek a településen élő emberek csoportjára utaló bővítményrészek csoportjában, amelyet tovább tagolt a lakók nemzetiségére, társadalmi állására, jellemző foglalkozására utaló alcsoporttal; a település pontos elhelyezkedését mutató differenciáló jelzőket is tovább bontotta a folyó vagy víz közelségére, a jelentős szomszéd településre, a tájegységre, illetve a közigazgatási egységre utaló jelzők csoportjára. Hasonlóan járt el a szerző a birtokost jelölő megkülönböztető jelzőket összefoglaló kategóriával, amelyen belül az egyéni birtokost, a birtokos személy rangját, a birtokos intézményt, valamint a védőszenetet megnevező szemantikai alcsoportokat alakította ki. Ezekben az esetekben MEZŐ ANDRÁSNAK a hivatalos helynévadás vizsgálatokor használt osztályozását hívta segítségül. Az így létrehozott rendszerezés (98–9) a szerző szándékainak megfelelően kellő alapos-sággal képes bemutatni a differenciált településnevek jelzőinek szemantikai típusait, s az elemzés végén két nagy összefoglaló, az összehasonlítást is lehetővé tevő táblázat ábrázolja az egyes típusok statisztikai jellemzőit (95–173).

A következő fejezet a korrelációk kategorizálásának szempontjait taglaló rész után magukat a korrelációtípusokat tárgyalja. A szerző áttekintő és rendszerező képessége itt is jól megmutatkozik: egy nagyon egyértelmű kategorizációs sémát alkot meg, amelyben 5 fő típust nevez meg (1. csonka, 2. kéttagú, 3. háromtagú, 4. négy- és többtagú, 5. sajátos korrelációk), s a 2–4. csoporton belül altípusokat is megállapít (2.1., 3.1., 4.1.: alapnevet tartalmazó oppozíciók; 2.2., 3.2., 4.2.: alapnevet nem tartalmazó oppozíciók), sőt a megfelelő helyeken további elemzési csoportokról is beszél (szabályos korrelációk: zárt, félig zárt, nyitott oppozíciók; szabálytalan korrelációk). A korrelációk típusainak tárgyalását ugyancsak egy jól áttekinthető összefoglaló statisztikai táblázat zárja (175–203). A korrelációk elemzésekor természetesen nem maradhatott el az oppozíciót megvalósító grammatikai eszközök vizsgálata sem: a helynevek létrehozásakor igen gyakran használt *-s* és *-i*, a ritkább alkalmazású *-d* képző, valamint a *-bb* fokjel megjelenéséről, illetve a szóhasadásos (*Nagyvárad : Kisvárdá, Nagykörű : Kisköre*) korrelációról olvashatunk. Az utóbbi típusról állapítja meg a szerző, hogy a névpárokban már az alapnév szerkezetének, hangalakjának megváltozása is az elkülönítést szolgálja, a korrelatív jelzőpár ezt csupán megerősíti (204–8). A korrelációs típusok bemutatását a településnév-korrelációk diakrón változásának elemzése követi (208–38), amely kétféle módon valósul meg. A spontán keletkezésű oppozíciók változásait egyrészt az ország különböző területéről 2-2 szomszédos megye (pl. Zala és Vas, Nyitra és Bars, Baranya és Bács-Bodrog, Kolozs és Hunyad stb.) mindhárom elemzett időszakot lefedő névanyaga alapján vizsgálja a szerző. Ez azzal indokolható, hogy az emberi látókör bővülésével, az idő előre haladásával a névanyag egyre inkább összefügg, s az így összekapcsolódó nevek lehetőséget adnak arra, hogy egy-egy országrész oppozícióiról világos kép rajzolódjon ki. Másrészt egy olyan reprezentatív vizsgálatot is elénk tár a szerző, amelynek során egy adott névréteg, jelen esetben a szentnévi alaptagú települések oppozícióinak változásait figyelhetjük meg. Az eredményeket mindkét esetben (ahogy általában a dolgozatban végig is) több, az áttekintést segítő táblázat mutatja. A spontán keletkezésű oppozíciók mellett egy rövidebb alfejezet

vázlatosan tárgyalja a mesterséges keletkezésű településnév-korrelációkat is, amelynek végső tanulsága, hogy „a hivatalos helységnevéadás inkább módosította, mint megváltoztatta a spontán keletkezésű településnévi korrelációs rendszert [...] »korrigálta« a természetes névéadás által létrehozott oppozíciós rendszerben található kisebb logikátlanságokat [...] Megtartották azonban a spontán keletkezésű helységnevéadás korrelációk típusait” (236). A dolgozat utolsó előtti fejezete arra mutat rá, hogy az emberi látókör kiszélesedése, az emberi mozgásterület idővel bővülő nagysága (amelyet a vizsgált korrelatív nevek korszakonként egyre növekvő földrajzi távolsága jól mutathat) mennyiben járulhatott hozzá a névdifferenciálódás folyamatához (239–48).

A monográfia elemző részét egy rövidebb, a terjedelmes munka eredményeit összegző fejezet zárja (249–51). A tekintélyes hivatkozott irodalmi lista (253–66) után a szerző több, a jelzővel egyénített településneveket korszakonként tartalmazó, igen jelentékeny adattárat ad közre (267–353). Ennek többcélú használhatóságát nagyon megkönnyíti a két különböző típusú, de együtt betűrendbe szedett szócikk: az egyik az azonos jelzővel álló helyneveket gyűjti össze, az élen a jelzővel, a másik pedig az azonos alapnévvel álló elnevezéseket mutatja, az élen az alapnévvel. A csak latinul előforduló névalakok a megfelelő korszakok adattárai végén együtt szerepelnek. A különböző tipográfiai megoldások, a jelek és a forrásjelzések még tovább növelik az adattárak informatív értékét. A dolgozatot végül egy – minden, a monográfiában előforduló helynevet tartalmazó – helynévmutató zárja.

Az itt ismertetett könyv gazdag névanyagot, korszerű elvek és módszerek alkalmazásával végzett vizsgálatának eredményeként egy jól körülhatárolható névtípus szakszerű és részletes elemzését adja. Olyan kérdéseket is tárgyal, amilyenekkel a korábbi szakirodalom nem, vagy nem ilyen részletező módon, messze nem ilyen alaposítással foglalkozott. A magyar névtani irodalom BÖLCSKEI ANDREA munkájának köszönhetően egy újabb értékes darabbal gazdagodott.

RÁCZ ANITA

A Budapesti Szociolingvisztikai Interjú (BUSZI-2) egydimenziós tesztadatai

Közléteszi: KONTRA MIKLÓS – BORBÉLY ANNA.

MTA Nyelvtudományi Intézet, Élőnyelvi Kutatócsoport, Budapest, 2010. 91 lap

A Budapesti Szociolingvisztikai Interjú (BUSZI) az MTA Nyelvtudományi Intézete egykori Élőnyelvi Osztályának¹ nagyszabású szociolingvisztikai vizsgálata volt: a BUSZI-vizsgálatok keretében 1987 és 1989 között 250 adatközlővel készült szociolingvisztikai interjú. Ez a vizsgálat „megbízható adatokat szolgáltat a magyar nyelv Budapesten beszélt változatáról” (VÁRADI 2003: 339). A gyűjtés és a feldolgozás időszakában számos írás jelent meg a BUSZI-vizsgálatok különböző vonatkozásairól (KONTRA 1988, 1990a, 1990b, 1995,

¹ A volt Élőnyelvi Osztály jelenleg kutatócsoportként működik a Nyelvtudományi és Élőnyelvi Osztály keretében (a Nyelvtudományi Intézet honlapjának tanúsága szerint a kutatócsoportnak az Osztály és egyben a kutatócsoport vezetőjén kívül még egy tagja van).

vázlatosan tárgyalja a mesterséges keletkezésű településnév-korrelációkat is, amelynek végső tanulsága, hogy „a hivatalos helységnevéadás inkább módosította, mint megváltoztatta a spontán keletkezésű településnévi korrelációs rendszert [...] »korrigálta« a természetes névéadás által létrehozott oppozíciós rendszerben található kisebb logikátlanságokat [...] Megtartották azonban a spontán keletkezésű helységnevéadás korrelációk típusait” (236). A dolgozat utolsó előtti fejezete arra mutat rá, hogy az emberi látókör kiszélesedése, az emberi mozgásterület idővel bővülő nagysága (amelyet a vizsgált korrelatív nevek korszakonként egyre növekvő földrajzi távolsága jól mutathat) mennyiben járulhatott hozzá a névdifferenciálódás folyamatához (239–48).

A monográfia elemző részét egy rövidebb, a terjedelmes munka eredményeit összegző fejezet zárja (249–51). A tekintélyes hivatkozott irodalmi lista (253–66) után a szerző több, a jelzővel egyénített településneveket korszakonként tartalmazó, igen jelentékeny adattárat ad közre (267–353). Ennek többcélú használhatóságát nagyon megkönnyíti a két különböző típusú, de együtt betűrendbe szedett szócikk: az egyik az azonos jelzővel álló helyneveket gyűjti össze, az élen a jelzővel, a másik pedig az azonos alapnévvel álló elnevezéseket mutatja, az élen az alapnévvel. A csak latinul előforduló névalakok a megfelelő korszakok adattárai végén együtt szerepelnek. A különböző tipográfiai megoldások, a jelek és a forrásjelzések még tovább növelik az adattárak informatív értékét. A dolgozatot végül egy – minden, a monográfiában előforduló helynevet tartalmazó – helynévmutató zárja.

Az itt ismertetett könyv gazdag névanyagot, korszerű elvek és módszerek alkalmazásával végzett vizsgálatának eredményeként egy jól körülhatárolható névtípus szakszerű és részletes elemzését adja. Olyan kérdéseket is tárgyal, amilyenekkel a korábbi szakirodalom nem, vagy nem ilyen részletező módon, messze nem ilyen alaposan foglalkozott. A magyar névtani irodalom BÖLCSKEI ANDREA munkájának köszönhetően egy újabb értékes darabbal gazdagodott.

RÁCZ ANITA

A Budapesti Szociolingvisztikai Interjú (BUSZI-2) egydimenziós tesztadatai

Közléteszi: KONTRA MIKLÓS – BORBÉLY ANNA.

MTA Nyelvtudományi Intézet, Élőnyelvi Kutatócsoport, Budapest, 2010. 91 lap

A Budapesti Szociolingvisztikai Interjú (BUSZI) az MTA Nyelvtudományi Intézete egykori Élőnyelvi Osztályának¹ nagyszabású szociolingvisztikai vizsgálata volt: a BUSZI-vizsgálatok keretében 1987 és 1989 között 250 adatközlővel készült szociolingvisztikai interjú. Ez a vizsgálat „megbízható adatokat szolgáltat a magyar nyelv Budapesten beszélt változatáról” (VÁRADI 2003: 339). A gyűjtés és a feldolgozás időszakában számos írás jelent meg a BUSZI-vizsgálatok különböző vonatkozásairól (KONTRA 1988, 1990a, 1990b, 1995,

¹ A volt Élőnyelvi Osztály jelenleg kutatócsoportként működik a Nyelvtudományi és Élőnyelvi Osztály keretében (a Nyelvtudományi Intézet honlapjának tanúsága szerint a kutatócsoportnak az Osztály és egyben a kutatócsoport vezetőjén kívül még egy tagja van).

KONTRA–VÁRADI 1997, BLÁGA–HATTYÁR 2006/2010 stb.), anyagait ma is használják kutatási célokra (pl. BORBÉLY 2009, HATTYÁR–KONTRA–VARGHA S. 2009, BORBÉLY–VARGHA A. 2010, MÁTYUS–BOKOR–TAKÁCS 2010, BARTHA–HÁMORI 2010, 2012). A címben megnevezett és az alábbiakban ismertetett munka talán az utolsó olyan kiadvány, amelyet ennek a kutatásnak az elindítója és 2010-ig vezetője, KONTRA MIKLÓS (is) jegyez, mivel 1985-től fennálló szerződése az MTA Nyelvtudományi Intézetével 2011-től megszűnt.

A kötet a BUSZI-2 adatbázisának egydimenziós tesztadatait mutatja be. A BUSZI-2 1987-es anyaga (szemben az 1988-as BUSZI-3 és az 1989-es BUSZI-4 száz-száz adatközlő adatait tartalmazó rétegzett véletlenszerű mintavételével) öt különböző szociokulturális rétegbe (egyetemista, tanár, bolti eladó, gyári munkás, szakmunkástanuló) tartozó 10-10 adatközlő tesztadatait, tehát ún. kvótamintát tartalmaz (lásd VÁRADI 2003: 346, illetve az ismertetett kiadvány, a továbbiakban KONTRA–BORBÉLY 2010: 2). A közölt adatok egydimenzióssága azt jelenti, hogy csak a változatok közötti választások számszerű értékei jelennek meg bennük, a különböző független változók (pl. nem, kor, iskolázottság) szerinti megoszlás nem (KONTRA–BORBÉLY 2010: 2).

A kötet rövid bevezetése tömören összefoglalja a BUSZI-2-re vonatkozó információkat, és bemutatja azokat a feladattípusokat, amelyeknek tesztadatait közli. A második fejezetben a közreadók áttekintik az adatok bemutatásának módját: feloldják a rövidítéseket, értelmezik a jeleket és a használt fogalmakat. Az 5–87. oldalig a tesztadatok bemutatása következik a feladattípusok, illetve a véglegesített itemlista (BLÁGA–HATTYÁR 2006/2010) csoportosítása szerint. A kötetet a köszönetnyilvánítás, a hivatkozások, valamint a BUSZI-2 legújabb feldolgozásainak listája zárja (értelemszerűen 2010-ig).

A tesztadatok a klasszikus labovi interjú két része közül (irányított beszélgetés, teszt-feladatok) a második típushoz kötődnek, és a következő feladattípusokra épülnek (vö. KONTRA–BORBÉLY 2010: 2): szóbeli mondatkiegészítő feladatok (előre megadott szó egyik lehetséges szóalakjával); bekezdésnyi szövegek lassú és gyors felolvasása; minimális párok felolvasása; 5-6 szóból álló listák felolvasása; „Azonos vagy különböző?”-teszt; „Melyik a helyes?”-teszt; „Ön hogyan szokta ejteni?”-teszt; szóelicitációs feladat (mondatkiegészítés előre nem megadott szóval/szóalakkal); riporter-teszt (a feladat: beszámolás az interjúkészítő cselekvéseiről); demográfia-teszt (értelmező feladat: mit jelent a *demográfia* szó); kapocskiszedő-teszt (megnevezési feladat).

A BUSZI-2 egydimenziós tesztadatainak közreadása, és ezzel az anyag kutathatóvá tétele a lehetséges választások számaránya alapján fontos lépés, mivel – a B7307-es interjú ellenőrzött és anonimizált változatán kívül (vö. KONTRA–BORBÉLY 2010: 1), amely 1997-ben felkerült a BUSZI honlapjára – a korábbiakban a BUSZI-ból más adat nem volt nyilvánosan hozzáférhető; a BUSZI anyagát (elsősorban adatvédelmi okokból) csak engedéllyel lehet kutatni. (Jó lenne, ha az egydimenziós tesztadatok mellett valamikor az adatok független változók szerinti megoszlása is nyilvánosan elérhetővé válna.)

Ennek a kötetnek a profilja nem a feldolgozás, hanem a szigorú értelemben vett adatközlés, így az adatok értelmezését természetesen nem tartalmazza – ezt majd az anyagot felhasználóknak kell elvégezniük. A kötet e sajátossága kijelöli a potenciális olvasók körét is: a kiadvány olyan szakemberek vagy leendő szakemberek, szociolingvisztikai kutatásokkal foglalkozó nyelvész kutatók érdeklődésére tarthat számot, akiknek a számára az 1980-as évek második feléből származó kvótaminta adatai elméleti-módszertani szempontból és/vagy valamilyen nyelvi jelenség budapesti állapotával/alakulásával

kapcsolatban érdekesek. Mivel a bemutatott tesztadatok nem a vizsgált nyelvi (hangtani, morfológiai, szintaktikai, lexikai, szemantikai) jelenségek szerint vannak csoportosítva, az adatokat felhasználni kívánó kutatók számára a BUSZI-2 feladatai, illetve adatai alapján vizsgálható problémák azonosításához segítséget jelenthetnek a vizsgálati kérdések korábbi részletes ismertetései (vö. KONTRA–VÁRADI 1997, VÁRADI 2003).

A kötet a nyomtatott kiadással egyidejűleg elektronikus formában is megjelent (<http://www.nytud.hu/buszi/index.html>). Ennek az a jelentősége, hogy bizonyos tesztadatok („Azonos vagy különböző?”-teszt, „Melyik a helyes?”-teszt, „Ön hogyan szokta ejteni?”-teszt) értelmezéséhez szükséges az eredeti szóbeli feladatok (hangfelvételek) ismerete.

A hivatkozott irodalom

- BARTHA CSILLA – HÁMORI ÁGNES 2010. Stílus a szociolingvisztikában, stílus a diskurzusban. Nyelvi variabilitás és társas jelentések konstruálása a szociolingvisztika „harmadik hullámában”. Magyar Nyelvőr 134: 298–321.
- BARTHA CSILLA – HÁMORI ÁGNES 2012. Stílus – interakció – diskurzus. Szociolingvisztikai szempontok és a beszédalkalmazkodás-elmélet lehetőségei a stílus vizsgálatában. In: BALÁZS GÉZA – VESZELSZKI ÁGNES szerk., Nyelv és kultúra – kulturális nyelvészet. Magyar Szemiotikai Társaság, Bp. 191–7.
- BLÁGA SZABOLCS – HATTYÁR HELGA 2006/2010. A BUSZI-2 véglegesített itemlistája. MTA Nyelvtudományi Intézet, Élőnyelvi osztály, Bp.
- BORBÉLY ANNA 2009. Morfológiai változók a standard nyelvi ideológia örvényében: Elemzések a Budapesti Szociolingvisztikai Interjú beszélt nyelvi korpuszban. In: BORBÉLY ANNA – VANČONÉ KREMMER ILDIKÓ – HATTYÁR HELGA szerk., Nyelvideológiák, attitűdök és sztereotípiák. (Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 101.) Tinta Könyvkiadó, Bp. 63–74.
- BORBÉLY ANNA – VARGHA ANDRÁS 2010. Az *l* variabilitása öt foglalkozási csoportban. Kutatások a Budapesti Szociolingvisztikai Interjú beszélt nyelvi korpuszban. Magyar Nyelv 106: 479–95.
- BUSZI = Budapesti Szociolingvisztikai Interjú. Honlapja: <http://www.nytud.hu/buszi/index.html> (2012. 08. 24.)
- HARLIG, JEFFREY – PLÉH, CSABA szerk. 1995. When East met West. Sociolinguistics in the former socialist bloc. (Contributions to the Sociology of Language 68.) Mouton de Gruyter, Berlin – New York.
- HATTYÁR HELGA – KONTRA MIKLÓS – VARGHA FRUZZSINA SÁRA 2009. Van-e Budapesten zárt *é*? Magyar Nyelv 105: 453–68.
- KIEFER FERENC szerk. 2003. A magyar nyelv kézikönyve. Akadémiai Kiadó, Bp.
- KONTRA MIKLÓS 1988. Bevezető. In: UŐ. szerk., Beszélt nyelvi tanulmányok. Linguistica. Series A. Studia et Dissertationes 1. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete, Bp. 1–4.
- KONTRA MIKLÓS 1990a. A budapesti köznyelvi vizsgálatokról. In: BALOGH LAJOS – KONTRA MIKLÓS szerk., Élőnyelvi tanulmányok. Linguistica. Series A. Studia et Dissertationes 3. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete, Bp. 3–8.
- KONTRA MIKLÓS 1990b. Budapesti élőnyelvi kutatások. Magyar Tudomány 1990/5: 512–20.
- KONTRA, MIKLÓS 1995. „No CARE-packages, please – We’re Hungarians”: The climate before, during, and after the birth of the Budapest Sociolinguistic Interview. In: HARLIG–PLÉH szerk. 1995: 143–64.
- KONTRA MIKLÓS – VÁRADI TAMÁS 1997. The Budapest Sociolinguistic Interview: Version 3. (Working Papers in Hungarian Sociolinguistics, No. 2). Linguistics Institute, Hungarian Academy of Sciences, Bp. <http://www.nytud.hu/buszi/wp2/index.html> (2012. 08. 24.)

- MÁTYUS KINGA – BOKOR JULIANNA – TAKÁCS SZABOLCS 2010. „Abban a farmerba nem mehetsz színházba”. A (bVn) variabilitásának vizsgálata a BUSZI tesztfeladataiban. In: VÁRADI szerk. 2010: 85–99. <http://www.nytud.hu/alknyelvdok10/proceedings10.pdf> (2012. 08. 24.)
- VÁRADI TAMÁS 2003. A Budapesti Szociolingvisztikai Interjú. In: KIEFER szerk. 2003: 339–59.
- VÁRADI TAMÁS szerk. 2010. IV. Alkalmazott Nyelvészeti Doktorandusz Konferencia. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest. <http://www.nytud.hu/alknyelvdok10/> (2012. 08. 24.)

LADÁNYI MÁRIA

TÁRSASÁGI ÜGYEK

A nyolcvanéves Grétsy László köszöntése*

1. Grétsy László tanár urat, a kiváló előadót, a nagy műveltségű tudóst, az alapos szerkesztőt, a népszerű könyvszerzőt és műsorvezetőt köszöntjük szeretettel 80. születésnapján.

24 éve ismerem személyesen a tanár urat. Az ELTE Tanárképző Főiskolai Karán a Magyar Nyelvtudományi Tanszék vezetője lett éppen akkor, amikor fiatal tanársegédként odakerültem. Emlékszem, hogy milyen nagy odafigyeléssel, munkaszeretettel és türelemmel vezette a tanszéket. Megbecsülte, tisztelte és mindenben támogatta munkatársait. Bár ez a munkakapcsolatunk később megszakadt, de 1997-től ismét vele dolgozhattam. Akkor indult el a Simonyi Zsigmond Kárpát-medencei helyesírási verseny, és Grétsy tanár úr Fábián Pál tanár úrral együtt zsűrielnökként nagyon sokat tett a versenyért. Ezt a résztvevők is látták, érzékelték évről évre. Ezt bizonyítják azok a névtelenül kitöltött kérdőívek is, amelyeken a diákok és a tanárok legpozitívabb élményüket írták le a versennyel kapcsolatban. A következő példák azt mutatják, hogy milyen sokan szeretik és tisztelik a tanár urat. Az egyik kisdíáknak ez volt a legpozitívabb élménye: „Grétsy tanár úr dedikálta a könyvemet”. Egy másik diák pedig ezt írta legpozitívabb élményként: „Az előadások, az izgalmak, a gálaműsor és Grétsy tanár úr :)”, és a tanár úr neve mellé odarajzolt egy mosolyjelet is. Egy felkészítő tanárnak a legpozitívabb élménye a „Grétsy Lászlóval való találkozás” volt. Egy másik pedagógus legnagyobb élménye a kérdőív szerint: hogy „közelebről megismerhettem Grétsy Lászlót”. S amikor a betegsége miatt nem tudott eljönni a döntőre, amikor a zsűrielnöki feladatokat már nem vállalhatta, többen írták azt, hogy a legnegatívabb élményük abban az évben „Grétsy László tanár úr betegségének a híre” volt, hogy „nem volt ott a versenyen”.

Ezek a példák is bizonyítják, hogy igen nehéz röviden összefoglalni, milyen ember Grétsy tanár úr, ezért segítséget kértem néhány kollégától. Mivel mindenkit meg nem kérdezhettem, tíz olyan munkatársat kértem fel, akik régóta ismerik őt, hogy írják meg azt a három szót, amelyik eszükbe jut róla. Többen nem tudtak „csak” három szót írni, és nem állták meg, hogy a szavakon kívül egy-egy gondolatot is megfogalmazzanak. A következőkben ezekből a véleményekből is idézek.

* Elhangzott a Nyelvtudományi Társaság 2012. május 22-i felolvasó ülésén.

- MÁTYUS KINGA – BOKOR JULIANNA – TAKÁCS SZABOLCS 2010. „Abban a farmerba nem mehetsz színházba”. A (bVn) variabilitásának vizsgálata a BUSZI tesztfeladataiban. In: VÁRADI szerk. 2010: 85–99. <http://www.nytud.hu/alknyelvdok10/proceedings10.pdf> (2012. 08. 24.)
- VÁRADI TAMÁS 2003. A Budapesti Szociolingvisztikai Interjú. In: KIEFER szerk. 2003: 339–59.
- VÁRADI TAMÁS szerk. 2010. IV. Alkalmazott Nyelvészeti Doktorandusz Konferencia. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest. <http://www.nytud.hu/alknyelvdok10/> (2012. 08. 24.)

LADÁNYI MÁRIA

TÁRSASÁGI ÜGYEK

A nyolcvanéves Grétsy László köszöntése*

1. Grétsy László tanár urat, a kiváló előadót, a nagy műveltségű tudóst, az alapos szerkesztőt, a népszerű könyvszerzőt és műsorvezetőt köszöntjük szeretettel 80. születésnapján.

24 éve ismerem személyesen a tanár urat. Az ELTE Tanárképző Főiskolai Karán a Magyar Nyelvtudományi Tanszék vezetője lett éppen akkor, amikor fiatal tanársegédként odakerültem. Emlékszem, hogy milyen nagy odafigyeléssel, munkaszeretettel és türelemmel vezette a tanszéket. Megbecsülte, tisztelte és mindenben támogatta munkatársait. Bár ez a munkakapcsolatunk később megszakadt, de 1997-től ismét vele dolgozhattam. Akkor indult el a Simonyi Zsigmond Kárpát-medencei helyesírási verseny, és Grétsy tanár úr Fábián Pál tanár úrral együtt zsűrielnökként nagyon sokat tett a versenyért. Ezt a résztvevők is látták, érzékelték évről évre. Ezt bizonyítják azok a névtelenül kitöltött kérdőívek is, amelyeken a diákok és a tanárok legpozitívabb élményüket írták le a versennyel kapcsolatban. A következő példák azt mutatják, hogy milyen sokan szeretik és tisztelik a tanár urat. Az egyik kisdíáknak ez volt a legpozitívabb élménye: „Grétsy tanár úr dedikálta a könyvemet”. Egy másik diák pedig ezt írta legpozitívabb élményként: „Az előadások, az izgalmak, a gálaműsor és Grétsy tanár úr :)”, és a tanár úr neve mellé odarajzolt egy mosolyjelet is. Egy felkészítő tanárnak a legpozitívabb élménye a „Grétsy Lászlóval való találkozás” volt. Egy másik pedagógus legnagyobb élménye a kérdőív szerint: hogy „közelebről megismerhettem Grétsy Lászlót”. S amikor a betegsége miatt nem tudott eljönni a döntőre, amikor a zsűrielnöki feladatokat már nem vállalhatta, többen írták azt, hogy a legnegatívabb élményük abban az évben „Grétsy László tanár úr betegségének a híre” volt, hogy „nem volt ott a versenyen”.

Ezek a példák is bizonyítják, hogy igen nehéz röviden összefoglalni, milyen ember Grétsy tanár úr, ezért segítséget kértem néhány kollégától. Mivel mindenkit meg nem kérdezhettem, tíz olyan munkatársat kértem fel, akik régóta ismerik őt, hogy írják meg azt a három szót, amelyik eszükbe jut róla. Többen nem tudtak „csak” három szót írni, és nem állták meg, hogy a szavakon kívül egy-egy gondolatot is megfogalmazzanak. A következőkben ezekből a véleményekből is idézek.

* Elhangzott a Nyelvtudományi Társaság 2012. május 22-i felolvasó ülésén.

2. A gazdag 80 esztendő. – Grétsy tanár úr magáról sohasem szeret beszélni, kevés olyan riportot, cikket lehet olvasni, amelyikben életútjáról mesél. Ebből a kevés forrásból tudjuk azt, hogy bár Budán született 1932. február 13-án, de Pestszent-erzsébeten nőtt fel, ott járt általános iskolába és gimnáziumba (BALÁZS 2002; GRÉTSY 2010). A vele készült interjúból olvashatunk szőlőlugasos, kedves házukról és szeretett, szorgalmas szüleiéről, édesapja azon hitvallásáról, amelyet ő maga is követ talán ma is: „minden, de minden nap kell még valamit csinálni a szokott kötelezettségeken túl” (GRÉTSY 2010). Már kiskorában érdeklődött a nyelvi játékok iránt. Egyik ifjúkori leleménye a következő: „Akik Rigában születtek, *lettek lettek*.” Olvashatunk Grétsy tanár úrnak az állatok, a sport, a zene és a sakk iránti szeretetéről is. A középiskola után az ELTE-n kezdte el egyetemi tanulmányait magyar–történelem szakon. Azzal a céllal jelentkezett a Bölcsészkarra, hogy költő lesz. Az egyetemen így eleinte az irodalomtörténet érdekelt, de később figyelme – részben Pais Dezső professzor úr hatására – egyre inkább a nyelvtörténet, majd a mai magyar nyelv felé fordult. 1954-ben kapott diplomát, és 1960-ban szerezte meg a nyelvtudományok kandidátusa címet. Tehetségét és szakmai elkötelezettségét igazolja az is, hogy az egyetem után a Nyelvtudományi Intézet tudományos ösztöndíjasa lett, később a munkatársa, a főmunkatársa, majd 1971 és 1981 között Lőrincze Lajos méltó utódként a magyar nyelvi osztály vezetője. Nyugdíjba vonulása előtt csaknem másfél évtizedig vezette az ELTE Tanárképző Főiskolai Karán a nyelvészeti tanszéket. Nagy emberséggel és szakértelemmel tette ezt 1998-ig. Bár az aktív oktatói munkát abbahagyta, de számos más területen tovább dolgozott, és dolgozik jelenleg is. Az Anyanyelvápolók Szövetségének elnöke, és 2012 februárjában választották újra a Magyar Tudományos Akadémia Magyar Nyelvi Bizottságának társelnökévé.

3. Grétsy tanár úr mint pedagógus, mint előadó. – Grétsy tanár úrnak minden fontos, amit csinál, a legnagyobb odaadással és alapossággal foglalkozik azzal, ami éppen a feladata. Precizitását többen említették a megkérdezettek közül az ún. Gréty László-i tulajdonságok között. Főiskolai oktatóként az óráira mindig alaposan felkészült, részletes jegyzeteket készített. Az egyik kolléga tanári habitusáról szólva kiemelte érthető magyarázatait, érvelésének didaktikusságát és logikusságát, érdeklődést fölkelítő stílusát. S ha ma már nem is tart főiskolai órákat, de igazi pedagógusként, nevelőként tartja ma is az ismeretterjesztő előadásokat, bárhol legyen is az országban. Igen nehéz lenne számba venni, hol és milyen témáról, kiknek tartott és tart előadásokat. Mindig lebilincseli a közönséget jól felépített beszédével, rendkívüli szakmai tudásával, szelíd humorával, meggyőző retorikájával és egyszerű közvetlenségével.

4. Grétsy tanár úr mint tudós ember. – „A »tanár úr« nagyon érti, ismeri a szavak hatalmát. Ismeri múltjukat, a nyelv történetét, fejlődési irányait, élénken figyeli, követi a mai változásokat, és mindig elemez, kutat, és tanít, tanít...” – írta róla Balázs Géza a 70. születésnapra készült köszöntőjében (BALÁZS 2002: 5). Grétsy tanár úr széles körű tudományos érdeklődését bizonyítja, hogy nehéz lenne felsorolni azt a sok szakkönyvet és tanulmányt, amelyet írt, és ír manapság is. Máig meghatározó a szóhasadásról írt munkája, köztudomású, hogy magát az elnevezést is neki köszönhetjük. Kandidátusi értekezésének teljes címe: „A szóhasadás – egy kevésbé számba vett szóalkotásmód típusai és szerepe irodalmi és köznyelvünk fejlődésében”. Generációk nőttek

fel a „Szaknyelvi kalauz”-án, és a Tinta Könyvkiadó egyik legkeresettebb könyve mai is a Kemény Gáborral közösen szerkesztett „Nyelvművelő kézikönyvtár”. Nagy szorgalmú és nagy műveltségű tudósként írt grammatikai, jelentéstani, stilisztikai tanulmányokat is. Számos munkája jelent meg a tömegkommunikációról, a hivatalos nyelvről és a nyelvi illemről. Nyelvművelő munkái a pozitív, emberközpontú szellemiséget képviselik (BALÁZS et al. 2002). Tanárként sem feledkezhetünk el azokról a nagyszerű összeállításokról, közöttük a „Mi nyelvünk” című gazdag tartalmú könyvről, amelyben a magyar nyelvről kínál sok-sok értékes gondolatot. Az iskolai tanárok számára Grétsy tanár úr neve egybeforrt az anyanyelvi játékokkal. „Anyanyelvünk játékaival” című könyve ma sem hiányozhat a pedagógusok könyvespolcáról. És mindannyian nagyon várjuk, hogy legújabb, nagy játékoskönyve minél előbb megjelenjen kicsik és nagyok örömeire, okulására. Szakmai munkásságát számos díjjal ismerték el, közülük a legutóbbiak: 1992-ben Apáczai Csere János-díjat, 2004-ben Prima díjat, 2007-ben pedig Magyar Örökség díjat kapott. 2011-ben megkapta az ELTE professor emeritusi címét.

5. Grétsy tanár úr mint közéleti ember. – A díjak és a kitüntetések nemcsak a tudósnak, hanem a közéleti embernek is szólnak. Grétsy tanár úr tette népszerűvé az anyanyelvi témájú televíziós műsorokat, megnyerő személyiségével és nagy szakértelmével. Nem feledi az országot az „Álljunk meg egy szóra!” című műsorát, amelyet Vágó Istvánnal közösen vezetett sok-sok éven át. De népszerűek voltak a „Családi félkör”, „A nyelv világa”, a „Szójáték klub”, a „Szabálytalan nyelvtanóra”, a „Gyöngyök” és az „Anyanyelvi szószóló” című műsorok is, amelyekben szintén közreműködött. A vele készült interjúból azt is megtudjuk, hogy nem elégti ki, hogy valamiféle elefántcsonttoronyban művelje a szakmáját. Szereti másoknak is elmondani, amit megtanult, amiről úgy gondolja, hogy másokat is érdekel (GRÉTSY 2010). Efféle szolgálatnak tekintette zsürielnöki teendőit is a Simonyi Zsigmond helyesírási versenyen és a Kossuth Lajos szónokversenyen. Szerkesztői munkát végzett az Élet és Tudomány, valamint a Szabad Föld rovatvezetőjeként. Ma is dolgozik az Édes Anyanyelvünk felelős szerkesztőjeként és a Magyar Nyelvőr szerkesztőbizottságának tagjaként. Példaértékű tudományszervezői munkáját az is bizonyítja, hogy egyik alapítója a Lőrincze Lajos-díjnak, továbbá számos anyanyelvi pályázatot készített elő és gondozott, és nem fogy lelkese, buzgalma ma sem. Nem véletlenül szerepel a Grétsy tanár urat jellemző szavak között a *szolgálat*, a *szakmai alázat*, az *értékközlés* és a *haza* szó is.

6. Grétsy tanár úr mint magánember. – A megkérdezett kollégák a tanár úr szerénységén kívül még többen említették róla szólva a *tisztesség*, az *empátia*, a *tolerancia* és a *jóindulat* szavakat. „Soha nem mond rosszat senkiről” – vallják többen is. Grétsy tanár urat a nyitottság jellemzi, mindig türelmes, és „megtalálja a hangot az emberekkel”. Ebben segíti őt könnyed humora is. Másoknak pedig – nem véletlenül – a *nagy család* jut eszébe Grétsy tanár úrról.

7. Befejezésül ismét két személyes élményemet osztom meg önökkel. Amikor munkatársként együtt dolgoztunk, mindig csillogó szemmel mesélt azokról a csillagtúráról, amelyeket nyaranta nagy családjának szervezett szerető gondossággal és gondoskodással. Mindent alaposan előkészített, elrendezett, hogy a családtagok a nyári szünetben

valahol Magyarországon együtt tölthessenek egy kis időt, kicsik és nagyok együtt legyenek. Egy másik személyes emlékem pedig az, amikor sok-sok évvel ezelőtt az Uránia moziból kilépve a mindig derűs, mosolygós Grétsy tanár úrral találkoztunk a bejárat előtt. Egy nagy, zsebongó gyerekcsapat vette körül, moziba vitte kisebb és nagyobb unokáit.

Grétsy tanár úr szereti a családját, szereti és élvezi a munkáját. Mint magánember, mint tanár, mint tudós ember, mint közéleti ember sokak számára példa ma is. Isten éltesse még nagyon sokáig jó egészségben és nagy-nagy szeretetben!

A hivatkozott irodalom

BALÁZS GÉZA 2002. Grétsy László hetvenéves. Magyar Nyelvőr 126: 6–8.

BALÁZS GÉZA – A. JÁSZÓ ANNA – KOLTÓI ÁDÁM szerk. 2002. Éltető anyanyelvünk. Mai nyelvvelésünk elmélete és gyakorlata. Írások Grétsy László 70. születésnapjára. Köszöntők. Tinta Könyvkiadó, Bp., 9–24.

GRÉTSY ZSOMBOR 2010. Rendhagyó interjú Grétsy Lászlóval. <http://www.nyest.hu/hirek/rendhagyó-interjú-greetsy-laszloval> (2011. január 30.).

ANTALNÉ SZABÓ ÁGNES

Manherz Károly hetvenéves*

Tisztelt Elnök Úr! Tisztelt Manherz Tanár Úr! Kedves Kollégák!

Manherz Károlyt – a *Tanár Urat*, ahogy mi nevezzük a Germanisztikai Intézetben – azt gondolom, ebben a körben nem kell külön bemutatni, ezért előljáróban csak ennyit legyen szabad mondanom: több mint egy évtizedig dékánja volt az ELTE bölcsészkarának, ő alapította 1992-ben a Germanisztikai Intézetet és – nem utolsó sorban – Hutterer Miklós mellett ő a hazai német nyelvjáráskutatásnak az egyik „atyja”, úttörője.

Tanár úr nagyon gazdag és mozgalmas életrajzát tanulmányozva szinte egyikuatból a másikba esik az ember, mert olyan nagyon sokrétű szakmai és magas egyetemi vezetői beosztások birtokosa volt, azon felül, hogy kormány szinten is igen magas tisztségeket töltött be. Ezeket nem is tudom mind felsorolni, ezért – az idő rövidege miatt – csak arra vállalkozom, hogy nagyvonalakban ismertetem szakmai életútjának főbb állomásait és azt a sokrétű tevékenységet, amit tanár úr az utóbbi kb. ötven évben folytatott. Áttekintő, értékelő megjegyzéseimet főleg a hazai német nyelvjáráskutatás szemszögéből teszem meg.

Manherz Károly 1966-ban az ELTE BTK-n szerezte meg magyar–német szakos tanári diplomáját, két évre rá már megvédte egyetemi doktori értekezését (a Pilis hegység német nyelvjárásából). Mestere és témavezetője Hutterer Miklós volt, akihez annak élete végéig szoros munkakapcsolat és igazi barátság fűzte. Nála, illetve tőle tanulta – mint Hutterer „jobbkeze” – a nyelvjáráskutatás módszertanát, a nyelvjárási transzkripciót, a cédulázás aprólékos és nagyon precíz adatrögzítési technikáit (akkoriban még igen kevés modern technikai eszköz állt a kutatók rendelkezésére). Egyszóval a nyelvjárási terepmunka csínját-bínját, hiszen maga is számos kutatási területet járt végig, illetve maga is szervezett nyelvjárási és néprajzi kutatótáborokat a 80-as években a németek lakta vidé-

* Elhangzott a Nyelvtudományi Társaság 2012. május 22-i felolvasó ülésén.

valahol Magyarországon együtt tölthessenek egy kis időt, kicsik és nagyok együtt legyenek. Egy másik személyes emlékem pedig az, amikor sok-sok évvel ezelőtt az Uránia moziból kilépve a mindig derűs, mosolygós Grétsy tanár úrral találkoztunk a bejárat előtt. Egy nagy, zsebongó gyerekcsoport vette körül, moziba vitte kisebb és nagyobb unokáit.

Grétsy tanár úr szereti a családját, szereti és élvezi a munkáját. Mint magánember, mint tanár, mint tudós ember, mint közéleti ember sokak számára példa ma is. Isten éltesse még nagyon sokáig jó egészségben és nagy-nagy szeretetben!

A hivatkozott irodalom

BALÁZS GÉZA 2002. Grétsy László hetvenéves. Magyar Nyelvőr 126: 6–8.

BALÁZS GÉZA – A. JÁSZÓ ANNA – KOLTÓI ÁDÁM szerk. 2002. Éltető anyanyelvünk. Mai nyelvvelésünk elmélete és gyakorlata. Írások Grétsy László 70. születésnapjára. Köszöntők. Tinta Könyvkiadó, Bp., 9–24.

GRÉTSY ZSOMBOR 2010. Rendhagyó interjú Grétsy Lászlóval. <http://www.nyest.hu/hirek/rendhagyó-interjú-greetsy-laszloval> (2011. január 30.).

ANTALNÉ SZABÓ ÁGNES

Manherz Károly hetvenéves*

Tisztelt Elnök Úr! Tisztelt Manherz Tanár Úr! Kedves Kollégák!

Manherz Károlyt – a *Tanár Urat*, ahogy mi nevezzük a Germanisztikai Intézetben – azt gondolom, ebben a körben nem kell külön bemutatni, ezért előljáróban csak ennyit legyen szabad mondanom: több mint egy évtizedig dékánja volt az ELTE bölcsészkarának, ő alapította 1992-ben a Germanisztikai Intézetet és – nem utolsó sorban – Hutterer Miklós mellett ő a hazai német nyelvjáráskutatásnak az egyik „atyja”, úttörője.

Tanár úr nagyon gazdag és mozgalmas életrajzát tanulmányozva szinte egyiku ámulatból a másikba esik az ember, mert olyan nagyon sokrétu szakmai és magas egyetemi vezetői beosztások birtokosa volt, azon felül, hogy kormány szinten is igen magas tisztségeket töltött be. Ezeket nem is tudom mind felsorolni, ezért – az idő rövidege miatt – csak arra vállalkozom, hogy nagyvonalakban ismertetem szakmai életútjának főbb állomásait és azt a sokrétu tevékenységet, amit tanár úr az utóbbi kb. ötven évben folytatott. Áttekintő, értékelő megjegyzéseimet főleg a hazai német nyelvjáráskutatás szemszögéből teszem meg.

Manherz Károly 1966-ban az ELTE BTK-n szerezte meg magyar–német szakos tanári diplomáját, két évre rá már megvédte egyetemi doktori értekezését (a Pilis hegység német nyelvjárásából). Mestere és témavezetője Hutterer Miklós volt, akihez annak élete végéig szoros munkakapcsolat és igazi barátság fűzte. Nála, illetve tőle tanulta – mint Hutterer „jobbkeze” – a nyelvjáráskutatás módszertanát, a nyelvjárási transzkripciót, a cédulázás aprólékos és nagyon precíz adatrögzítési technikáit (akkoriban még igen kevés modern technikai eszköz állt a kutatók rendelkezésére). Egyszóval a nyelvjárási terepmunka csinját-bínját, hiszen maga is számos kutatási területet járt végig, illetve maga is szervezett nyelvjárási és néprajzi kutatótáborokat a 80-as években a németek lakta vidé-

* Elhangzott a Nyelvtudományi Társaság 2012. május 22-i felolvasó ülésén.

keken. Ő a nyugat-magyarországi német nyelvszigetek mindmáig legkiválóbb ismerője. 1971-ben már megszerezte az MTA kandidátusi fokozatát. Értekezése 1977-ben jelent meg „Sprachgeographie und Sprachsoziologie der deutschen Mundarten in Westungarn” címmel (Akadémiai Kiadó, Bp.), amely akkoriban a hagyományos dialektológiai leírástól eltérő új látásmódot és elemzési eljárásokat mutatott be. Ez az új szociolingvisztikai megközelítés az akkori közép-kelet-európai német dialektológiában – de nem túlzok, ha azt mondom: a magyar dialektológiai kutatásban is – újdonságot jelentett. Manherz Károly 1977–78-ban Humboldt ösztöndíjasként Marburgban, a német dialektológia fellelegvárában, Peter Wiesinger, Kurt Rein, Werner König és a német dialektológia több nagy szakteknitjével együtt dolgozva sajátította el a dialektológia és szociolingvisztika új módszereit és látásmódját. Később Augsburgban és Münchenben is kutatott és oktatott. Érdekességként említem csupán, hogy tanár úr az egyetemi és kandidátusi értekezését még mint az Állami Balettintézet tanára és igazgatója készítette el és védte meg. Mellette óraadóként szűkebb kutatási területeit, a német nyelvtörténetet és dialektológiát oktatta az ELTE Német Nyelv és Irodalom Tanszékén, ahol csak 1981-ben lett főállású oktató. Abban az időben alapította a Germanisztikai-Romanisztikai Intézetet, melynek vezetője lett. Többéves munkával előkészítette a Néderlandisztika és a Skandinavisztika szakok komplex tervét, amelyek az 1994/95-ös tanévtől „A szak”-ként indultak el, és ma is a Germanisztikai Intézet kereteiben működnek.

Született szervezői és menedzseri képességeit hamar megismerték az egyetemen, a karon, így 1984-től 1987-ig gazdasági és külügyi dékánhelyettes lett, közben a „Magyarországi német nyelvátlasz és tájszótár” című projekt vezetője volt. A Nyelvátlasz első kötete csapatmunkaként (ERB–BRENNER–MANHERZ) 2008-ban, második kötete ERB MÁRIÁNAK, Manherz tanár úr tanítványának szerkesztésében néhány hete jelent meg. 1987-től rektorhelyettes, 1989-től művelődési miniszterhelyettes lett a felsőoktatás és kutatás területén. E tevékenységi körben részt vett a PHARE, a TEMPUS, a FEFA (világbanki kölcsön), a Pro Cultura alapítványrendszer elindításában, és sorolhatnám tovább ebbéli hasznos és a felsőoktatást kiemelten támogató kezdeményezéseit. 1990-től közigazgatási államtitkár a Művelődési és Közoktatási Minisztériumban, 1991-től címzetes államtitkár a nemzeti és etnikai kisebbségek ügyét képviselve. 1993-ban habilitál.

1992-ben megalapítja az ELTE Germanisztikai Intézetét, ugyanakkor a kari doktori tanács elnöke. 1995-ben az Intézet keretein belül létrehozza a Magyarországi Németek Kutatási Központját, 1996-ban megválasztják a BTK dékánjának. Közben számos fontos tisztséget tölt be az egyetem felső vezetése szintjén a felsőoktatás irányításában. Ezek közül csak néhányat emelek ki: 1997–2004: tagja a MAB nyelvészeti szakbizottságának, tagja az MTA Stratégiai Kutatások Bizottságának, a Budapesti Európa Intézet tudományos tanácsának és kuratóriumának. 1989-től a Magyarországi Némettanárok Egyesületének elnöke, mind a mai napig. 2001-ben egy év kihagyás után ismét megválasztják dékánnak, és továbbra is a Germanisztikai Intézet igazgatója. Ezen funkciói 2006-ig maradnak meg, amikor is az OKM-ben a felsőoktatás és kutatás szakállamtitkára lett 2010-ig. Szakmai vezetője volt a bölcsészettudományi képzési terület bolognai képzési rendszerre történő átalakítására létrehozott konzorciumnak (HEFOP pályázatok, szerkezetátalakítás, tananyagképzés), és vezette 2006-ig a dékáni kollégiumot.

Mindeközben természetesen nem maradtak el a szűkebb szakmai feladatok sem: számos konferencián vett részt előadással, cikkei és szerkesztett könyvei jelentek meg.

A nyelvsziget-kutatást a heidelbergi egyetemmel 1985-ben indította el, azóta van partnerkapcsolatunk is. Jelenleg ugyan más témában, de egy DAAD által finanszírozott intézeti partnerkapcsolatunk igen aktívan működik. Manherz tanár úr a német nyelvészeti doktori alprogram vezetője, számos aspiráns, kandidátus és PhD-hallgató szakmai témavezetője. Vezetésével jó néhány hazai német dialektológiai, szociolingvisztikai és kisebbségtörténeti dolgozat készült és jelent meg az általa szerkesztett kötetekben, sorozatokban: „Budapester Beiträge zur Germanistik” (63 kötet), „Beiträge zur Volkskunde der Ungarndeutschen” (26), „Ungarndeutsches Archiv” (12 kötet), „ELTE-Chrestomathie”.

És akkor még nem szóltam a számos magas rangú kitüntetéséről, amelyeket Németország, Ausztria és Magyarország adományozott neki: Osztrák Nagy Becsületrend, Baden-Württemberg Kulturális Díja, NSZK Érdemrendjének Nagykeresztje, Herder-díj, A Magyar Köztársasági Érdemrend Tisztikeresztje (polgári tagozat), Kisebbségekért díj, A Magyar Köztársasági Érdemrend Középkeresztje, ELTE Eötvös-gyűrű.

Dióhéjban talán ennyit a múltból. Tanár úr hétköznapjai a jelenben sem tekinthetők unalmasnak: fáradhatatlanul dolgozik, tanít nyelvtörténetet, dialektológiát, sőt német néprajzot is, szerkeszt és tudományszervező tevékenységet folytat. Nagyon sok feladata van: például a közelmúltban fejezte be azt a nagy könyvkiadási-szerkesztési csomagot, melynek kötetei lassan mind napvilágot látnak (most egyszerre nyolc könyv került az intézetből a nyomdába). Ennek a munkának a mozgatója, motorja természetesen Manherz Károly, aki jelenleg is a BTK TÁMOP alprogramvezetője is egyben. A múlt héten nyelvész doktorandusz konferenciát rendezett (Nyelv és társadalom címmel), és ő maga is vezette végig. A készülő „Magyarországi német nyelvjárási tájszótár” (WUM.) csapatának nélkülözhetetlen tagja, és tervben van „A magyarországi német nyelvjárások atlaszá”-nak harmadik, nyugat-magyarországi kötete is, amelynek szerkesztésében ugyancsak fontos szerepet játszik.

Tanár Úr, engedd meg, hogy e kerek évfordulón sok szeretettel köszöntsünk a Magyar Nyelvtudományi Társaság nevében is: sok boldogságot, jó egészséget, lankadatlan munkakedvet, erőt és jó kedvet, ötleteket kívánunk munkádhoz!

KNIPF-KOMLÓSI ERZSÉBET

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK

Bereg megye 1570. évi személynevei*

Fias – *Holobina*: Ma. *Fias*. < 'olyan személy, akinek sok gyermeke van' (CsnSz. 363).
File – *Cziarnavoda*: Lau., Mel., Mi., Pe., R. St., Val. *File*; **Gulacz**: Cas., R. Pa., Th. *File*; **Nağ Dobroñ**: Ben., Jo. *File*; **Takos**: Gr. *File*; **Wary**: Cas. *File*. < A martirológiumi *Filep* név rövidülése (CsnSz. 380. *Füle*). Csarodán, Gulácson, Mezőváriban ma is élő név.
Filep – *Balafe*: Luc. *filep*; **Berekßaß**, **Wary**: Th. *Philep*; **Farnos**: Pa. *fjilep*; **Takos**:

* L. MNy. 2012: 120–4.

A nyelvsziget-kutatást a heidelbergi egyetemmel 1985-ben indította el, azóta van partnerkapcsolatunk is. Jelenleg ugyan más témában, de egy DAAD által finanszírozott intézeti partnerkapcsolatunk igen aktívan működik. Manherz tanár úr a német nyelvészeti doktori alprogram vezetője, számos aspiráns, kandidátus és PhD-hallgató szakmai témavezetője. Vezetésével jó néhány hazai német dialektológiai, szociolingvisztikai és kisebbségtörténeti dolgozat készült és jelent meg az általa szerkesztett kötetekben, sorozatokban: „Budapester Beiträge zur Germanistik” (63 kötet), „Beiträge zur Volkskunde der Ungarndeutschen” (26), „Ungarndeutsches Archiv” (12 kötet), „ELTE-Chrestomathie”.

És akkor még nem szóltam a számos magas rangú kitüntetéséről, amelyeket Németország, Ausztria és Magyarország adományozott neki: Osztrák Nagy Becsületrend, Baden-Württemberg Kulturális Díja, NSZK Érdemrendjének Nagykeresztje, Herder-díj, A Magyar Köztársasági Érdemrend Tisztikeresztje (polgári tagozat), Kisebbségekért díj, A Magyar Köztársasági Érdemrend Középkeresztje, ELTE Eötvös-gyűrű.

Dióhéjban talán ennyit a múltból. Tanár úr hétköznapjai a jelenben sem tekinthetők unalmasnak: fáradhatatlanul dolgozik, tanít nyelvtörténetet, dialektológiát, sőt német néprajzot is, szerkeszt és tudományszervező tevékenységet folytat. Nagyon sok feladata van: például a közelmúltban fejezte be azt a nagy könyvkiadási-szerkesztési csomagot, melynek kötetei lassan mind napvilágot látnak (most egyszerre nyolc könyv került az intézetből a nyomdába). Ennek a munkának a mozgatója, motorja természetesen Manherz Károly, aki jelenleg is a BTK TÁMOP alprogramvezetője is egyben. A múlt héten nyelvész doktorandusz konferenciát rendezett (Nyelv és társadalom címmel), és ő maga is vezette végig. A készülő „Magyarországi német nyelvjárási tájszótár” (WUM.) csapatának nélkülözhetetlen tagja, és tervben van „A magyarországi német nyelvjárások atlaszá”-nak harmadik, nyugat-magyarországi kötete is, amelynek szerkesztésében ugyancsak fontos szerepet játszik.

Tanár Úr, engedd meg, hogy e kerek évfordulón sok szeretettel köszöntsünk a Magyar Nyelvtudományi Társaság nevében is: sok boldogságot, jó egészséget, lankadatlan munkakedvet, erőt és jó kedvet, ötleteket kívánunk munkádhoz!

KNIPF-KOMLÓSI ERZSÉBET

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK

Bereg megye 1570. évi személynevei*

Fias – *Holobina*: Ma. *Fias*. < 'olyan személy, akinek sok gyermeke van' (CsnSz. 363).
File – *Cziarnavoda*: Lau., Mel., Mi., Pe., R. St., Val. *File*; **Gulacz**: Cas., R. Pa., Th. *File*; **Nağ Dobroń**: Ben., Jo. *File*; **Takos**: Gr. *File*; **Wary**: Cas. *File*. < A martirológiumi *Filep* név rövidülése (CsnSz. 380. *Füle*). Csarodán, Gulácson, Mezőváriban ma is élő név.
Filep – *Balafe*: Luc. *filep*; **Berekßaß**, **Wary**: Th. *Philep*; **Farnos**: Pa. *fjilep*; **Takos**:

* L. MNy. 2012: 120–4.

St. *Philep*. < A martirológiumi *Philippus* magyarosodott alakja (CsnSz. 381–2, *Fülöp*). Beregszászon ma is élő név.

Fillér – Bereksaß: Pe. *Filler*. < 'kis értékű pénz' (CsnSz. 364–5).

Finta – Barlobas: Ant. *Finta*. < Világi személynév (CsnSz. 365–6).

Fitra – Som: Ma. *Fitra*. < Ismeretlen eredetű.

Fiú – Deda: Em. *Fiu*. < 'közvetlen férfitudó', nemzedékviszonyítás (CsnSz. 366).

Fizes – Tiadar: Pe. *Fizes*. < 'kosárfonó' (CsnSz. 384, *Füzes*).

Fodor – Bereksaß: Pa. *Fodor*; **Borsoua:** Amb., Bl., Mar., St. *Fodor*; **Derczen:** Gr. *fodor*; **Mocziola:** Mi. *Fodor*; **Nag Dobos:** R. Ant. *Fodor*; **Vgornia:** Val. *Fodor*; **Wary:** Jac., Mi. *Fodor*. < 'göndör' (CsnSz.367–8). Beregszászon Derczenben, Gergelyugornyán, Mezőváriban, Nagyborzsován ma is élő név.

Forgács – Nag Dobos: Em. *Forgacz*, birtokos. < Világi személynév (CsnSz. 371–2).

Fóris – Munkacz: Luc. *Foris*. < A martirológiumi *Flórián* beceneve (CsnSz. 372–3). Ma is élő név.

Fornasi ~ Fornosi ~ Farnosi – Bene Alb. *Fornosi*; **Homok** Gr. *Farnossj*, birtokos; **Kaszon** Dem. *Fornosi*; **Munkacz** Bl. *Fornasi*. < 'Fornos, Bereg megyei faluból való' (CsnSz. 373). Munkácson ma is élő név.

Föstös – Nag Musaj: Fr. *Fewsteos*. < 'füstsínű, feketés, barna' (CsnSz. 384, *Füstös*).

Funyák – Munkacz: St. *Funiak*. < Ismeretlen eredetű.

Fuszer – Ztrojna: Luc. *Fuszer*. < Német eredetű: *Fußer* 'gyalogos katona' (GOTT-SCHALD 1971: 274).

Gacsályi – Kaszon: Em., Me., Sim. *Gaczalj*, Val. *Gacziali*. < 'Gacsály, Szatmár megyei faluból való' (CsnSz. 387).

Gada – Ignecz: Ludovicuș, Val. *Gada*. < Talán a *Goda* világi személynév (CsnSz. 413) alakváltozata.

Gajdos – Attia: Me., Pe. *Gaidos*; **Bereksaß:** Nic. *Gaidos*; **Som:** Ge. *Kaidos*. < Két indíték lehetséges: 1. 'gajd dudán játszó', 2. 'kissé ittas' (CsnSz. 388). Beregszászon ma is élő név.

Gál – Attia: Pe. *Gál*; **Attia, Boltrag, Gulacz:** Bl. *Gál*; **Barkaßo:** Ant. *Gál*; **Cziomonnia:** Jac. *Gal*; **Deda:** R. Bl. *Gál*; **Derczen:** Fr. *gal*; **Feiercze:** St. *Gaál*; **Gellenes:** Ma. *Gál* Judex; **Gellenes, Gergelj:** Bal. *Gál*; **Jand:** Jo. *Gal*; **Kaszon, Szernie:** Jo. *Gál*; **Tiadar:** Pe. *Gal*; **Wary:** Fr., Gr. *Gál*, Mar. *Gal*. < Martirológiumi személynév (CsnSz. 388–9). Bótrágyon, Derczenben, Gelénesen, Gergelyugornyán, Jándon, Mezőkaszonban, Mezőváriban élő név.

Galló – Kaszon: Pe. *Gallo*. < Az előző név -ó képzős alakja (CsnSz. 392).

Gálócsi – Bereksaß: Pe. *Galoczi*. < 'Gálócs, Ung megyei faluból való' (CsnSz. 392). Ma is élő név.

Gankó – Nelipine Ganko Kozt. < A ruszin *Gan* személynév -ko képzős alakja (MIZSER 2007b: 81).

Gárdon – Bereksaß: Lau. *Gardon*. < Világi személynév (CsnSz. 395).

Garsó – Kereczen: R. Gr. *Garso*. < Valószínűleg a *Gorzó ~ Gurzó* világi személynév (CsnSz. 426) alakváltozata.

Gáspár – Bereksaß: Ant. *Gaspar*; **Matthius:** Cl. *Gaspar*; **Surañ:** St. *Gaspar*. < Martirológiumi személynév (CsnSz. 395–6). Beregszászon élő név ma is.

Gáti – Berekfaß: Dem., Nic. *Gatthi*; **Gath:** Dem., Gr., Luc. *Gathj*; **Mocziola:** Bl. *Gathi*. < 'Gát, Bereg megyei faluból való' (CsnSz. 396–7). Beregszászon élő név ma is.

Gavrilics – Fölső Vereczke: Jac. *Gaurilicz*. < Ruszin eredetű: a *Gavril* név patronimikonképzős alakja (MIZSER 2007b: 82).

Gazdag – Bodolo: R. Ge. *Gazdak*; **Som:** Ant. *Gazdag*. < 'vagyonos' (CsnSz. 397–8). Beregsomban élő név ma is.

Gazsi – Ignecz: Em., St. *Gasi*. < A *Gáspár* név *-i* képzős alakja (CsnSz. 398).

Gazsó – Gulacz: St. *Gazo*. < A *Gáspár* név *-ó* képzős alakja (CsnSz. 398).

Gebrely – Kölczin: Lad. *Gebrely*. < Ismeretlen eredetű.

Geci ~ Géci – Bodolo: Th. *Geczi*; **Wary:** R. Pe. *Geczi*. < Ha *Geci* volt az ejtése, akkor a *Gergely* becézése, ha *Géci*, akkor 'Géc, Nógrád vagy Szatmár megyei faluból való' (CsnSz. 398–9).

Gecse – Ignecz: Sim. *Gecze*; **Kaydano:** Ma. *Gecze*. < 1. A *Gergely* beceneve (CsnSz. 399), 2. puszta helységnév Bereg megyében (MIZSER 2009: 65).

Gecsei – Bodolo: R. Alb. *Geczej*; **Halabor:** Jo. *Geczej* birtokos. < 'Gecse, Bereg megyei faluból való' (CsnSz. 399).

Gégényi – Adon: Mar. *Gegenj* birtokos; **Attia:** Mar. *Gegenj* birtokos; **Nag Dobos:** Mi. *Gegeni*. < 'Gégény, Bihar vagy Szabolcs megyei faluból való' (CsnSz. 400).

Gejúci – Ignecz: Em. *Geiwczj*. < 'Gejóc, Ung megyei faluból való' (FÉNYES 1851: II, 40).

Gellért – Borsoua: Cl. *Gellert*. < Martirológiumi személynév (CsSz. 402–3).

Gérci – Daidhaza: Gr. *Gerczi*. < 'Gérce, Ugocsa megyei faluból való' (CsnSz. 403).

Gergely – Cziapoczka: Marcuș *Gergely*; **Ignecz:** Em. *Gergely*; **Jand:** And., Sim. *Gergel*'; **Munkacz:** Aug. *Gergely*; **Rafaina Vifalu:** R. Pa. *Gergel*. < Martirológiumi személynév (CsnSz. 407).

Gerő – Harang Lab: St. *Gereo*. < A *Gergely* név becézése (CsnSz. 409). Ma is élő név.

Gerócsi – Ignecz: St. *Gerewczj*; **Munkacz:** Th. *Geröczi*. < A *Gerócs* (< *Gergely*, CsnSz. 409) név patronimikonképzős alakja.

Gerzso – Berekfaß: Jo. *Girso*; **Kereczen:** R. Em. *Gerso*. < Az ószövevényi *Gerzson* név rövidülése (MIZSER 2007–2008: 143).

Gofár – Wary: Me. *Gofar*. < Német eredetű: a *Godafrid* személynév alakváltozata (MIZSER 2009a: 118).

Goján – Boboliftia: El. *Goyan*. < Román eredetű: a szláv *Goislav* név rövidülékes tövének *-an* képzős alakja (CONSTANTINESCU 1963: 332).

Gojána – Fölső Vereczke: Jac., Pe. *Golyana*. < Román eredetű: a szláv *Goislav* név rövidülékes tövének képzett alakja (IORDAN 1983: 227).

Gonc – Adon: R. Dio., Th. *Goncz*; **Barlobas:** Alb., Mi., St. *Goncz*. < Német eredetű: a *Gans* 'liba' alakváltozata (GOTTSCHALD 1971: 278).

Gonda – Daidhaza: Pa. *gonda*; **Derczen:** Me. *gonda*; **Gath:** Alb. *Gonda*. < A *Konrad* név becézett formája (CsnSz. 416).

Gorben – Munkacz: Mi. *Gorben*. < Ukrán eredetű: 'púpos' (ЧУЧКА 2005: 153).

Góré – Ifnete: Jo. *Gore*. < 'száraz növényi szár', így száraz testalkatra utal (CsnSz. 622, *Kóró*).

Gorgián – Farnos: Sophia *gorgian*. < Talán a latin *Georgian(us)* 'grúziai' szó átvétele.

Gott – **Papi***: Me. *Got*; **Som**: Jac. *Got*, Bar., Sim. *Goth*. < Német eredetű: a martirológiumi *Gottfried* név rövidülése (BAHLOW 1967: 180).

Gotthart – **Surañ**: Lad. *Gothart*; **Wary**: And. *Gothart*. < Martirológiumi személynév (CsnSz. 418).

Göbö – **Ifnete**: R. Val. *Göbö*. < Világi személynév (CsnSz. 418).

Göci – **Berekßaß**: Gr. *Geoczi*. < 'Göc, Doboka megyei faluból való' (MIZSER 2007–2008: 143).

Gőgei – **Gulacz**: Ge. *Gewgej*. < Valószínűleg a *Göge* (CsnSz. 420) világi személynév patronimikonképzős alakja.

Görbedi – **Gergelj** Lad. *Georbedj* birtokos; **Nağ Musaj**, **Vgornia**: Lad. *Georbedi* birtokos; **Takos**: Lad. *Keorbedi* birtokos. < 'Görbed, Bihar vagy Szatmár megyei faluból való' (CsnSz. 421). A *Körbedi* névalak tollhiba.

Gróf – **Kigios**: Me. *Groff*, St. *Grofh*. < Méltóságnévből (CsnSz. 424). Ma is élő név.

Guba – **Mocziola**: Nic. *Guba*. < 'gyapjas fürtös felsőruha, durva posztójú felsőruha' (CsnSz. 425).

Gulácsi – **Darocz**: St. *Gulaczj* birtokos; **Gulacz**: Amb., R. Christophori *Gulaczj* birtokosok; **Kaszon**: Mi. *Gulaczi*. < 'a Bereg megyei Gulácsról való' (CsnSz. 425–6).

Gúti – **Adon**: St. *Guthj* birtokos; **Attia**: Bal., Th. *Guthi* birtokosok; **Berekßaß**: St. *Guthi*; **Janosj**: Pe. *Guthi*; **Nagy Gutth**: Me. *gwthi* Judex. < 'Kis- vagy Nagygút, Bereg megyei faluból való' (CsnSz. 427).

Gyárfás – **Borsoua**: Bar. *Giarfas*. < Martirológiumi személynév (CsnSz. 429–30).

Gyarmati – **Feiercze**: Cl. *Giarmathi*. < 12 megyéből a legvalószínűbb névadó helység a Szatmár megyei Fehérgyarmat (CsnSz. 430).

Gyenge – **Borsoua**: El. *Genge*. < 'erőtlen' (CsnSz. 431).

Gyökő – **Berekßaß**: Dio. *Geokeo*. < 'bólintó; bóbiskoló' (MIZSER 2007–2008: 143).

Gyöngyös – **Dauidhaza**: Em. *gyonygos*. < 'gyöngyfüző, ékszerész' (CsnSz. 434–5). (Folytatjuk.)

MIZSER LAJOS

LEVÉLSZEKRÉNY

Cseresnyési László írja: Tisztelt Szerkesztőség! A segítségüket kérem abban, hogy néhány japán név hibás magyar átírásának gyakorlatát megváltoztassuk. Legalább három japán város nevének írásmódjában mindenképpen helyre kellene állítani a hosszúság helyes jelzését. Ezek: *Tókió*, *Ószaka*, *Kióto* (mint közismert, az eddig előírt írásmód: *Tokió*, *Oszaka*, *Kiotó*). Bár az MTA által 1981-ben szentesített *Kiotó* írásmód megfelel a magyarban jelenleg szokásos kiejtésnek, a most javasolt *Tókió* íráskép megfelel mind a japán, mind pedig a mai magyar ejtésmódnak, a japános *Ószaka* kiejtés pedig művelt alváltozatként él a magyarban. A *Kióto* alak az *Oslo* mintájára módosulna: *Kiótóban*, *kiótói* stb. Talán a nyelvészeti szaklapok után a napilapok is átveszik majd ezeket az alakokat. Valójában persze fonológiailag a *Tókjó*, *Ószaka*, *Kjóto* formák lennének a helyesek (a *kjó* és a *kijó* szótagok megkülönböztetése nem is nehéz a magyarok számára). A japánban van egy sor *kijó* kiejtésű szó (pl. 'ügyesség; kinevezés; időszaki kiadvány'),

Gott – Papi*: Me. *Got*; **Som:** Jac. *Got*, Bar., Sim. *Goth*. < Német eredetű: a martirológiumi *Gottfried* név rövidülése (BAHLOW 1967: 180).

Gotthart – Surai: Lad. *Gothart*; **Wary:** And. *Gothart*. < Martirológiumi személynév (CsnSz. 418).

Göbö – Ifnete: R. Val. *Göbö*. < Világi személynév (CsnSz. 418).

Göci – Berekβaβ: Gr. *Geoczi*. < 'Göc, Doboka megyei faluból való' (MIZSER 2007–2008: 143).

Gőgei – Gulacz: Ge. *Gewgej*. < Valószínűleg a *Göge* (CsnSz. 420) világi személynév patronimikonképzős alakja.

Görbedi – Gergelj Lad. *Georbedj* birtokos; **Nağ Musaj, Vgornia:** Lad. *Georbedi* birtokos; **Takos:** Lad. *Keorbedi* birtokos. < 'Görbed, Bihar vagy Szatmár megyei faluból való' (CsnSz. 421). A *Körbedi* névalak tollhiba.

Gróf – Kigios: Me. *Groff*, St. *Grofh*. < Méltóságnévből (CsnSz. 424). Ma is élő név.

Guba – Mocziola: Nic. *Guba*. < 'gyapjas fürtös felsőruha, durva posztójú felsőruha' (CsnSz. 425).

Gulácsi – Darocz: St. *Gulaczj* birtokos; **Gulacz:** Amb., R. Christophori *Gulaczj* birtokosok; **Kaszon:** Mi. *Gulaczi*. < 'a Bereg megyei Gulácsról való' (CsnSz. 425–6).

Gúti – Adon: St. *Guthj* birtokos; **Attia:** Bal., Th. *Guthi* birtokosok; **Berekβaβ:** St. *Guthi*; **Janosj:** Pe. *Guthi*; **Nagy Gutth:** Me. *gwthi* Judex. < 'Kis- vagy Nagygút, Bereg megyei faluból való' (CsnSz. 427).

Gyárfás – Borsoua: Bar. *Giarfas*. < Martirológiumi személynév (CsnSz. 429–30).

Gyarmati – Feiercze: Cl. *Giarmathi*. < 12 megyéből a legvalószínűbb névadó helység a Szatmár megyei Fehérgyarmat (CsnSz. 430).

Gyenge – Borsoua: El. *Genge*. < 'erőtlen' (CsnSz. 431).

Gyökő – Berekβaβ: Dio. *Geokeo*. < 'bólintó; bóbiskoló' (MIZSER 2007–2008: 143).

Gyöngyös – Daidhaza: Em. *gyonygos*. < 'gyöngyfüző, ékszerész' (CsnSz. 434–5). (Folytatjuk.)

MIZSER LAJOS

LEVÉLSZEKRÉNY

Cseresnyési László írja: Tisztelt Szerkesztőség! A segítségüket kérem abban, hogy néhány japán név hibás magyar átírásának gyakorlatát megváltoztassuk. Legalább három japán város nevének írásmódjában mindenképpen helyre kellene állítani a hosszúság helyes jelzését. Ezek: *Tókió*, *Ószaka*, *Kióto* (mint közismert, az eddig előírt írásmód: *Tokió*, *Oszaka*, *Kiotó*). Bár az MTA által 1981-ben szentesített *Kiotó* írásmód megfelel a magyarban jelenleg szokásos kiejtésnek, a most javasolt *Tókió* íráskép megfelel mind a japán, mind pedig a mai magyar ejtésmódnak, a japános *Ószaka* kiejtés pedig művelt alváltozatként él a magyarban. A *Kióto* alak az *Oslo* mintájára módosulna: *Kiótóban*, *kiótói* stb. Talán a nyelvészeti szaklapok után a napilapok is átveszik majd ezeket az alakokat. Valójában persze fonológiailag a *Tókjó*, *Ószaka*, *Kjóto* formák lennének a helyesek (a *kjó* és a *kijó* szótagok megkülönböztetése nem is nehéz a magyarok számára). A japánban van egy sor *kijó* kiejtésű szó (pl. 'ügyesség; kinevezés; időszaki kiadvány'),

ezzel szemben vannak *kjó* kiejtésű szavak (pl. 'főváros; ma; balszerencse; szurdok'). Azok a magyar szakemberek, akiket bosszantanak a különféle következetlenségek, néha átveszik a Hepburn-átírást (a kúpos ékezet vagy makron helyett magyaros hosszúságjelöléssel), vö. *Tókyó, ósakai, Kyótóban, banzai* 'éljen!' (\neq *banzáj*), *geisha* ~ *gésa* stb. Lehet, hogy hosszú távon, illetve tudományos publikációkban ez a megoldás a jó. Egyelőre azonban radikális fordulat helyett kezdjük azzal, amit könnyen megtehetünk, azaz használjuk, sőt szerkesztőként követeljük meg és népszerűsítjük a nyelvileg helyeshez közel álló (magyar átírású) alakokat: *Tókió, Ószaka, Kióto*. Ha pedig ez lehetetlen kérés, akkor legalább soha ne „javítsuk” a kéziratok helyes alakjait helytelenre!

Mártonfi Attila írja. A Magyar Nyelv szerkesztőségének jóvoltából¹ érdeklődéssel olvashattam a fentebbi, a magyaros japán átírás tárgyában írt olvasói levelet. Kénytelen vagyok azonban ellenvéleményt megfogalmazni.

A három citált városnév (*Kiotó, Oszaka, Tokió*) nem hibás, hanem csupán nem szabálykövető: hagyományos alak. A magyaros átírások szinte mindegyikében (de más célnyelvek esetében is a nem kifejezetten filológiai vagy könyvtári rendszerekben) tipikusak az ilyen hagyományos esetek; például: arab: *Jasszer Arafat* (*Jászér Arafát* helyett); bolgár: *Tirnovó* (*Tarnovo* helyett); kínai: *Peking* (*Pejcsing* helyett), *Si-king* (*Si-csing* helyett); koreai: *Phenjan* (*Phjongjang* helyett); ógörög: *Hellász* (*Hellasz* helyett), *Pitagorasz*[-tétel] (*Püthagorasz* helyett, de személynévként *Püthagorasz*) orosz: *Anyegin* (*Onyegin* helyett), *Néva* (*Nyeva* helyett), *Patyomkin* [cirkáló], *Potemkin*[-fálvak] (*Potyomkin* helyett, de személynévként *Potyomkin*); stb.

Ezek az írásmódok a kulturális kapcsolatok régi, az átírási szabályok kialakulását-kialakítását megelőző voltára utalnak, általában spontán alakulásúak, s mint ilyenek, nagy becsben tartandók. A tévedésen alapuló hagyományok a kultúra (és a nyelv) alapvető alkotóelemei, szemben a szigorúan csak szabálykövető alakokból épülő, falanszterszerű rendszerekkel.

Alapvető szempont továbbá, hogy a magyaros átírási rendszerek transzkripciók, nem transliterációk, ebből adódóan nem céljuk a kölcsönösen egyértelmű (tehát az átírt formából egyértelműen visszairható) leképezés létrehozása a két írásrendszer/nyelv között. Megelégszenek a célnyelven olvasók kiszolgálásával, hogy könnyedén ki tudják olvasni az idegen írásrendszerű neveket, közzavakat. Ebből adódóan még a szabálykövető írásmódú esetekben is előfordul a forrásnyelvi fonémaopozíciók neutralizálása (pl. a kínai pinjin átírása szerinti *ch, j, q* és *zh* egyaránt *cs* a magyar népszerű átírásban; az orosz *u* és *ы* egyaránt *i* a magyar átírásban – ha a megelőző mássalhangzó nem *ð, m, н*, semmi sem utal az opozícióra; stb.).

Mindezek alapján álláspontom szerint szerencsétlen lenne a tudós alakoknak a széles körben használatos átírásba való beemelése.

¹ Cseresnyési László levele lényeges – mondhatni közérdekű – kérdést feszeget, ezért folyóiratunk szerkesztősége véleménynyilvánításra kérte fel Mártonfi Attilát, az Osiris-helyesírás egyik szerzőjét. Mártonfi Attila vállalta a válaszadást, és véleményének megfogalmazásában támaszkodott Vihar Judit japanológus érveire is. – A szerk.

Számunk szerzői

Dr. Angyal László, Eperjesi Egyetem, Magyar Nyelv és Kultúra Intézete, Tompa Mihály Alapiskola, Rimaszombat, Šrobárová 12, 979 01 Rimavská Sobota, Slovenská Republika, langyal96@gmail.com – *Dr. Antalné Szabó Ágnes*, ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék, 1088 Budapest, Múzeum körút 4/A, a.szabo.agnes@btk.elte.hu – *Beke József*, 6000 Kecskemét, Tinódi u. 8/B, 17, bekezs7@gmail.com – *Dr. Büky László*, Szegedi Tudományegyetem, Magyar Nyelvészeti Tanszék, 6722 Szeged, Egyetem u. 2., buky@hung.u-szeged.hu – *Dr. Cseresnyési László*, Shikoku Gakuin Daigaku (Shikoku Gakuin Egyetem), 765-0013 Kagawa-ken, Zentsuji-shi, Bunkyo-cho 3-2-19, Japan, laszlo.cseresnyesi@gmail.com – *Holler László*, hollerl@freestart.hu – *Dr. Honti László* – *Dr. Horváth László*, MTA Nyelvtudományi Intézet, 1068 Budapest, Benczúr u. 33., horvathl@nytud.hu – *Dr. Knipf-Komlósi Erzsébet*, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Germanisztikai Intézet, 1088 Budapest, Rákóczi út 5., elte.germanistik@gmail.com – *Dr. Ladányi Mária*, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/D, 1364 Budapest, Pf. 107., ladanyi.maria@btk.elte.hu – *Dr. Mártonfi Attila*, MTA Nyelvtudományi Intézet, 1068 Budapest, Benczúr u. 33., martonfi.attila@nytud.mta.hu – *Dr. Mizser Lajos*, Nyíregyházi Főiskola, Magyar Nyelvészeti Tanszék, 4400 Nyíregyháza, Fazekas János tér 22. I/10, mizserlajos@gmail.com – *Major Hajnalka*, majhaj@freemail.hu – *Dr. Müller Márta*, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Germanisztikai Intézet, 1088 Budapest, Rákóczi út 5., muller.marta@btk.elte.hu – *Dr. Rácz Anita*, Debreceni Egyetem, Magyar Nyelvtudományi Tanszék, 4010 Debrecen, Pf. 54., ranita@mnytud.arts.unideb.hu – *Dr. Slíz Mariann*, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A, sliz.mariann@btk.elte.hu – *Dr. Szentgyörgyi Rudolf*, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A, szentgyorgyi.rudolf@btk.elte.hu – *Dr. Szili Katalin*, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/B, szili.k@t-online.hu – *Dr. Tóth Endre*, Magyar Nemzeti Múzeum, 1370 Budapest Pf. 364., teitanus@gmail.com – *Dr. Tóth Valéria*, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék, 4010 Debrecen, Pf. 54., toth.valeria@arts.unideb.hu – *Dr. H. Varga Márta*, Károli Gáspár Református Egyetem, Nyelvtudományi Tanszék, 1088 Budapest, Reviczky u. 4/C, hvm@t-online.hu.